

Kerekesházy József

**AZ IGAZI KEMÁL
EGY KÖZTÁRSASÁG SZÜLETÉSE**

Első kiadás: Pantheon, Budapest, 1943

Második kiadás: Terebess Kiadó, Budapest, 2000

TARTALOM

Előszó

I. RÉSZ TÖRÖKORSZÁG HARCA A VÖRÖS SZULTÁN ELLEN

- I. A környezet. Szaloniki...
- II. Egy lázadó megszületik
- III. A Vörös Szultán fővárosa
- IV. A vezérkarból - a börtönbe
- V. A zsarnok
- VI. Száműzetésben
- VII. A forradalom
- VIII. Ellenforradalom
- IX. Abdul Hamid bukása

II. RÉSZ ENVER ÉS A NÉMET SZÖVETSÉG

- X. Állam az államban
- XI. Tűz a Balkánon
- XII. A világháború
- XIII. A német szövetség és eredményei
- XIV. Kemál az élre tör
- XV. A világháború befejeződik
- XVI. Enver halála

III. RÉSZ EGY KÖZTÁRSASÁG MEGSZÜLETIK

- XVII. Új világ van születőben
- XVIII. A szultán menekülése
- XIX. A kalifa
- XX. Kemál házassága
- XXI. A köztársaság és elnöke
- XXII. Egyedül
- XXIII. Az ellenzék pusztulása
- XXIV. Belső újjáépítés
- XXV. A török hétköznapi átalakulása
- XXVI. Kemál külpolitikája
- XXVII. Török-magyar kapcsolatok
- XXVIII. Kemál és környezete
- XXIX. „A törökök atyja”

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

CIKKEK

- Prof. Ahmet Taner Kışlalı: Atatürk és a Nyugat
- Özgen Acar: Törökország sorsközössége a Nyugattal

KÉPEK

Előszó

„Kedves fiam, hát még mindig nem érted meg, hogy a Kelet és Nyugat sosem értették meg egymást? Nézd: nálunk a tisztelet jele, ha idegenek előtt nem mutatkozunk fedetlen fővel; a cipőnket azonban a templomban levetjük. Az európaiaknál az udvariasság azt kívánja, hogy idegenek előtt vegyük le kalapunkat, de ugyan illetlen volna, ha a cipőnket vetnők le jelenlétükben. Mi a kék szemet a bosszúvágy és a gonoszság jelének tekintjük: náluk a kék szem a szelídség és a jóság jele. Mi jobbról balra írunk, ők balról jobbra. A nyugati írás tele van felesleges betűkkel, amelyeket ki sem mondanak - mi pedig a legtöbb betűt le sem írjuk helyesírásunkban. Nálunk az egyszerű élet erény, náluk lealacsonyodás. Hogy is gondolod, hogy a nyugati ember valaha is megérthetné a keleti embert?...”

(Achmed Hikmet egykorú meséiből)

Volt az emberiség történetében a közelmúltban egy időszak, amidőn az volt a közhit: „Diktátorokról csak jót, vagy semmit”.

Ez az időszak múltófélben van. A történelmet alakító férfiak ma már elbírják a józan kritikát. Kilábolunk lassan abból a nem éppen dicsőséges korszakból, amelyben a fenti elv szárnyát szegte a történelmi igazságnak.

Kemál Atatürk élete, működése óta hosszú, válságos évek teltek el. Ez idő alatt Kemált megvilágították jobbról is, balról is. Sok szemrehányás érte, bámulói viszont - hogy vulgárisan fejezzük ki magunkat - agyba-főbe dicsérték.

Érdekes, hogy mindkét álláspont igazat képvisel. Kemál tetteit lehet erősen kritizálni is, de erősen dicsérni is.

Ennek a látszólagos ellentétnek magyarázata egyszerű. Kemál életének első szakában, amidőn még a hatalomhoz vezető utat egyengette, volt kifogásolnivaló viselkedésének s eszközeinek megítélésében. Mikor még azonban a hatalom birtokában „uralkodott” tizenöt milliós, keleti népe felett, országát annyira fellendítette, annyi csodálatos reformban részesítette népét, hogy ezt a törökség évszázadokon keresztül sem hálálhatja meg eléggé.

Az elért eredmény igazolja Kemált: sok-sok millió embert tett elégedetté és szabaddá. Elmaradott népét felemelte ősi, primitív állapotából, amely megcsúfolása volt minden európai haladásnak. Kemál előtt Törökország lakosságának kilencven százaléka például még írni, olvasni sem tudott.

Tizenöt millió embert emberhez méltó sorshoz juttatott. Parasztokból, proletárokból polgárt csinált; élvezeti tárgyakból egyenrangú asszonyokat, lányokat, szabad embereket; talpnyalókból közigazgatást, feudális pasa-birtokokból egészséges közép- és parasztgazdaságokat; szabad, természetes termelést. Kemál volt az, aki Európa keleti csücskében nyugati állapotokat varázsolt. Mindez elég ahhoz, hogy ne vessünk követ Kemál Atatürk hibáira, hanem kimagasló érdemei szerint méltassuk.

Népe maga is - amely pedig legközelebből látta - feltétlen tisztelettel, bámulattal és hálával van és lesz is Kemál irányában. De az egész világ és minden nép elismeri ma már Kemál nagyságát. Még a nyugati demokrata országokban is úgyszólván osztatlan rokonszenven és elismerésben volt része. Pedig ezekben az országokban diktatúra és diktátorok kevésbé népszerűek.

Nem ok nélkül ítélik meg így Kemált a Nyugaton is. A kemáli diktatúra lényegben és céljában más volt, mint a többi. Az újkori diktátorok általában munkaképtelen parlamentektől ragadják el, s tartják kezükben az abszolút uralmat. Kemál éppen azért vette kezébe a kizárólagos hatalmat, hogy megteremtse a parlamentárisan kormányzott, demokratikus Törökországot és felemelje nemzetét a majdnem középkori állapotokból. A figyelmes olvasó meg fogja állapítani, hogy a maga elé tűzött feladatát csak az ő kitartó erélyével és radikális eszközeivel érthette el. Mélyen a gyökerekig kellett modernizálnia a török népet és minden elmaradott berendezkedését, hogy az 1918-ban, a lejtő mélypontján álló országot véglegesen felemelje. Hogy ennek az egyetlen útnak a szükségességét megmutathassuk, részletesen kell szólnunk arról a széthulló Török Birodalomról, amelyből az új Törökország Kemál „diktatúrája” nyomán megszületett. Csak mindezt megismerve, lehet ítélni Kemál emberi pályájáról. Természetes, hogy Kemálnak gáncsolói is vannak bőviben. Hiszen kritikus időkben Kemál a műve útjában állókat - köztük egykori barátait és támogatóit is - nem egyszer könyörtelenül fizikailag is megsemmisítette. De hiszen Kemál előtt ott volt az ifjútörök mozgalom példája, amely hatalomra jutott ugyan, de - nem végezvén el a török nép teljes európai értelemben vett modernizálását - az ország megújódását nem tudta elérni. Kemál azonban ismerte népe keleti konzervatizmusát, fatalizmusát, amely évszázadok alatt beléidegződött. „Diktatúrája”, mondhatni, a szerető apa diktatúrája volt akkor még politikailag kiskorú népével szemben. Kemál látta, hogy csak feltétlen szigorral nevelheti modern, művelt, nyugati néppé a törököt. Kemál látta, hogy ha engedi, hogy elgáncsolják: akkor minden hiába volt. Csak így tudta tíz küzdelmes év alatt évszázadokkal előbbre vinni népét - és ez a lényeg.

Kemál műve nagyszerűen kiállta a legnagyobb próbát a második világháború közepette is. Míg a szultáni Török Birodalom az első világháború negyedik hónapjában belesodródott a háborúba, a kemáli Törökország - jóval nehezebb körülmények között, hiszen minden vele határos ország hadi terület - megőrizte független cselekvőképességét. A Török Köztársaság a legválságosabb időkben és legexponáltabb helyzetekben is szilárd tömb, amelynek békeakaratát valamennyi küzdő nagyhatalom respektálja, barátságát ápolja és keresi. Kemál egykori munkatársai, az országvezetésben örökösei biztos kézzel kormányozzák a Köztársaság hajóját e véres, pusztulós időkben is. És míg ma az európai, afrikai, ázsiai és amerikai országok legnagyobb része lobogó lánggal ég, nemzeti erejében emésződik - addig Törökország ma is szilárdan építi tovább, Kemál testamentumaképpen, az eljövendő török nemzedékek békeországúttját.

1943. március 23-án, a Második Világháború negyedik évében.

A szerző

I. RÉSZ

TÖRÖKORSZÁG HARCA A VÖRÖS SZULTÁN ELLEN

I.

A környezet. Szaloniki...

Ahol kétezer esztendő előtt Cicero élt számkivetésben, ahol Pál apostol tartotta beszédeit a Thessalonikabeliekhez, itt, keresztény környezetben, a nyugati időszámítás szerint 1880. november 21-én született Musztafa Kemál.

A török uralom puszta kényelemből még csak nem is rombolt és így sokat meghagyott Szalonikiben az ókor nagy alkotásaiból. A római légiók építette Via Egnatian, bár a gyönyörű kőút gondozására semmi gondot sem fordított a szaloniki váli, még ma is kényelmesebb a közlekedés az ország belsejében, mint a török utakon. Konstantinus diadalkapuján még ma is látni a régi mester gyönyörű faragásait, amelyek diadalmenetet ábrázolnak - bár barbár kezek fehérre és kékre meszelték a márvány reliefeket. Egyik oldalon zöldéséges bódé, a másikon kis péküzlet tapad, mint a fecskefészek, a diadalívhez. Egyik-másik szaloniki templomban - ma mind török mecset - teljes egészében, kifogástalan állapotban nagyszerű bizánci mozaikok láthatók. Még a keresztet sem vakarták le a törökök, és Pál apostol szószéke szintén ott meredez égnek a szaloniki hegy oldalán. Köröskörül azonban cifra, lármás élet pezseg; zagyva kiabálás, levantei nyüzsgés. Az utcákon a keleti ruházat ezerféle változatban olvad össze a török, spanyol, bolgár, albán népviselettel.

A városnak nincsen török jellege. Lakosságának egyik fele keresztény, kis része török, másik része spanyol zsidó. Ez a réteg mai napig megtartotta nemzeti sajátosságát, viseletét, szokásait. De a zsidóság nemcsak uralkodik a városon; a zsidóság szolgál is. Zsidó a bankár, de az utcai cipőtisztító, a bojadzsi, a hordár, a hamál is az. A csónakos, a kovács, meg a borbély is. Talán csak a pipafaragó mesterember, a hivatalnok és a katona mohamedán. Görög kevés van Szalonikiben; ezek legtöbbször kereskedők. A zsidók nagyon vallásosak, szombaton nem dolgoznak, ezért szombaton minden üzletet - a keresztényekét is - bezárják. Még a nagy bankok is, mint az Ottomán Bank vagy a Szaloniki Bank is bezár szombaton. Még hajónak sem érdemes kikötni szombaton, mert nem akad munkás, aki kirakodjon. A szombat és vasárnap a város két ünnepnapja. Megtartásukra maguk a hatóságok is ügyelnek. A muzulmánok péntekje jóformán nem is ünnep. A török uralom ötszázadik évében Szaloniki még ma is idegen város.

Ünnepnap aztán, aki nem mohamedán, ott tolong a gyönyörű fekvésű tengerparton.

A felvonulás festői látványosság. Különösen az asszonyok viselete érdekes. Színpompás ruhájuk felett rövid, prém bélésű és prémmel szegélyezett zekét hordanak, amely keblüket csaknem teljesen fedetlenül hagyja. A kötésig nyitott csipkés ingecske is alig fedi mellüket. A szoknyát lila, zöld, vörös vagy más színű brokátból, selyemből varrják, hátul más-más színű, a szoknya színétől is elütő, keleti mintákkal szőtt, nehéz selyemkötény fedí. A prémes mellényke alól a csipkeing fényes fehérsége kandikál elő. A viseletet gyöngyös vagy tollas fejdísz egészíti ki, amelyet színes selyemkendőkből varrtak festői módon össze. Emellett az igazán megkapó viselet mellett, szemsértő disszonancia a fiatalabb lányok európai viselete. Ízlésüket és színérzéküket átviszik a modern öltözködés anyagába és formáiba. Pedig az, ami a régi nemzeti viseletben szép, a sok nehéz selyem, bársony, tarka szín és ékszer az sehogya sem illik

az európai női divathoz. A gyöngyfejkötős szép asszony mellett lépked a lánya; fején zöldtollas, madaras vagy virágos kalap, csipkés gallér a vállán és cifra európai ruhát hord. A szaloniki férfiak zöme hosszú selyemköpenyt hord. Derekon vörös vagy kék övvel kötik át a köpenyt; felette még egy prémmel bélelt zubbonyt viselnek. Fejükön fez. Hajukat az egész fejen rövidre nyírták. Spanyolt, görögöt, albánt, törököt látni a túlsúfolt utcákon.

A városban igen sok a mulatóhely. Egész utcák hosszant énekes kávéházak, tánctermekek és török színházak állnak. A tánctermekekben nemigen látni nőt, hanem férfi férfivel táncol. A mulatság éjféltájban gyakran a görög és török legények kölcsönös megszurkálásával és a holttestek eltakarításával végződik. Az énekes kávéházak némelyikében örmény lányok török szerelmes éneket zengedeznek, táncolnak is hozzá. A török publikum, kávé mellett hihetetlen naivsággal nézi a lány együgyű ödöngését, amely inkább hasonlít az ittas ember ingadozásához, mint tánchoz. A mutatványhoz egy mandolin és egy hegedű cincog.

Szalonikiben a török ember esti szórakozása: a pantomim. Ennek is van jó néhány műzsa-csarnoka. Olyan bohóckodásféle ez, de élőszó nélkül, monoton és szomorú kiadásban. A török férfiak gyermekes figyelemmel csüggnek a játékon, és csak akkor mutatják nevetéssel és kopogással tetszésüket, ha a színpadon valakit megrúgnak vagy megcsókolnak: ez a két motívum feltétlenül hat. A pantomimet is mandolin vagy hegedű kíséri. A derék balkáni török rendőr, aki a színház ajtajánál a jegyet szedi, az európaiaktól nem kéri a jegyet.

Az énekes kávéházakban megviselt olasz énekesek zengenek; a spanyol és görög publikum pedig ráüti a refrént. Máshol meg női zenekarok muzsikálnak és énekelnek hozzá. Programjuk: a „Körösi lány”, a „Fischerin, du kleine” és az akkoriban híres operett: a „Furcsa háború”. Csodálatos, hogy ahová húsz óra alatt eljut a vasút, oda húsz év kell, hogy civilizáció is eljusson.

A „Körösi lányt” egész Szalonikiben éneklük, és pedig török, örmény, görög, olasz és spanyol fordításban. Senki sem tudja, hogy ez a dal magyar.

Szalonikinek egyik érdekessége a Wardar utca. Itt a rendes fedett bazáron kívül minden délután négy órától kezdve siketítő zajjal vásárt csapnak a spanyolok. A vásár zaja a város minden zugában elhat. Fűlsértő hangzavar - mert mindenki fennhangon hirdeti a portékáját - a fáklyák, gyertyák, nyílt kemencék lángjával és gomolygó füstjével, s a - sülő-fővő ételek - bűzével, szagával együtt olyan infernalis hatást tesz az európaiakra, hogy ahhoz foghatót alig képzelhet az ember. Az utca véges-végig csupa boltnyílásból és fülkéből áll, amelyekben mézszárosok, gyümölcsösök, zöldségesek, halasemberek, halvát, joghurtot és különféle édességet áruló „Szekerdzsik”, pékek húzzák meg magukat. Az utca közepén felállított asztalokon húst árul egy öreg ember. Az asztalát gyertyával világítja. A gyertya, amelyet pusztá kezében tart, a kezére csurog. Odébb édességet és sajtot kínál egy hét-nyolc éves piszkos kislány. A nyílt tűzhelyeket, amelyeket a sülő olaj szaga és kormos füstje szinte megközelíthetlenné tesz, csoportok állják körül és hangosan tereferélve tréfálkoznak az arra járó vásárlókkal, fehérnéppel. A tűzhelyeken halat vagy „kebakot”, pecsenyét sütnek török módra nyárson. Gesztenyét pirítanak, szőlőlevélbe takart rizskása és húskeveréket főznek. A hal és a pörkölődő olaj bűze magasra száll, néhol alig látni át rajta. Ezerféle szín, hang és illat tömege ostromolja az érzékszerveket, és az idetévedt „jobb emberek” elkábulva nézik ezt a mozgékony, zagyva tömeget, amely az utcát tolongásig megtölti. A szalonikii kispolgár, iparos és munkás azonban boldognak érzi magát ebben a zshivajban. És van is valami igaza: nem is olyan rossz dolog az, elvegyülni a tömegben.

Úgy nyolc óra tájban az egyik mellékutcából víg muzsikát és kurjongatást hallani. Lakodalmos menet jön. Az esküvőt Szalonikiben mindig este, a vacsora utáni időben tartják. Éspedig nem a templomban, hanem a völegény lakásán. A völegény násznagya a lakodalmos néppel elmegy a menyasszonyért. A násznagy lent vár, a völegény két legközelebbi öregebb rokona pedig felmegy a leányért. Színlelt erőszakkal hozzák le, összefont kezeikben, mint a gyermekek a „gólya viszi a fiát” játékot játsszák. Ez annak a jelképe, hogy milyen nehéz szívvel adják oda a szülők a lányukat. Lent aztán a násznagy vezetésével, dudával, síppal és tamburával, megindul a lakodalmos menet. Ez voltaképpen a mulatság. A völegény házába megint erőszakkal viszik fel a lányt, és ott összeesketik őket. Aztán táncolnak reggelig. Lakodalmos ebéd helyett azonban csak éppen a lányokat kínálják édességgel.

De Szaloniki keresztény „úri közönségének” is van egy kultúrélvezete: az olasz opera. A kétemeletes színházban Puccinit, Verdit, Leoncavallót játsszák. A nézőtér páholyai, parkettje minden este színültig megtelik. Még a kakasüllő is, amelyet itt „paradisonak” hívnak, tolongásig tele van. Szaloniki szereti a zenét. A jólöltözött közönség látszólagos kulturális szintjével kirívó ellentétben áll az előadás, amely szomorú megcsúfolása az igazi olasz muzsikának.

...Ali Riza effendi, Szaloniki polgára, nehéz fejvel hagyja most abba esti sétáját a városban. Ez a város igazán minden, csak nem török. Minek is kell a padisahnak egy ilyen ebhitű, szentséget csúfoló város? Hátat fordítva tehát a szaloniki óvárosnak, elindul arrafelé, ahonnét szabad levegőt hoz a szél. A szél, amely a tenger felől jön. Kiér a tengerpartra és a repedezett mólón sétál végig. Aztán leül a móló végén az egyik vasgyűrűs, alacsony kikötőoszlopra. A távolban a csillagok ezrei, mint apró szentjánosbogarak világítanak. Tekintete rátéved az Olympus hóval takart csúcsára. A csúcsot a hold világa most kékre festi. A csúcsot, amelyben hajdanában Jupiter szórta villámain, ma pedig forradalmár macedón martalócok tanyáznak.

II.

Egy lázadó megszületik

Ali Riza effendi Szaloniki meditatáló polgára, egyébként tisztos fakereskedő és nyugalmazott vámtiszt. Háza ott állt Szaloniki házrengetegének déli részén. A „ház” szót azonban ez esetben nem illik túlságosan komolyan venni - nem valószínű, európai ember akár csak egy percig is jól érezné magát abban a fából, vert falból, vályogból és néhány téglából épített, hosszúka félnégyszögben, amelyen belül Ali Riza effendi néhány lakószobája állott.

Ali Riza effendi háztartása és berendezése is szegényes. A szobákban esténként petróleum és faggyúgyertya világít - sötétedés után azonban a család inkább aludni tér, semhogy a rossz világítás mellett fennmaradjon. Fürdőszobának, angol illemhelynek, természetesen se híre, se hamva: de ez nem is annyira a ház urának hibája, hanem a koré és a Balkáné. Hogyne, hiszen nem is olyan régen még az osztrákok és magyarok uralkodójának sem volt a hatalmas, sokszobás schönbrunni palotájában egyetlen fürdőszobája sem; a császár maga pedig, mint gyermek, éppen a burgbeli strázsa illemhelye felett lévő tanulószobában nőtt fel.

Ali Riza fia - mert van „trónörököse” is Rizának - felette primitív környezetben cseperedett fel. Jóllehet Ali Riza effendi az úgynevezett „úri osztályhoz” számított - ez az „úriosztály” úgy élt Szalonikiben, mint ugyanakkor a művelt nyugaton az egész egyszerű néprétegek. A későbbi Törökország földjéről, Szaloniki egykori urának, Cicerónak mondása maradt fenn a legjellegzetesebben, akit kétezer évvel ezelőtt leküldtek Rómából az egyik távoli provinciába, római tartományi kormányzónak. Cicero megérkezése után ezt írta haza:

- Itt csak juhokat és pásztorokat találtam. Az előbbieket az intelligensebbek.

...Ali Riza effendi családjának hétköznapija, napi és étkezési rendje sem sokban különbözött attól, ahogy az ősei sok száz évvel ezelőtt éltek. A hétköznapiakat a péntek - a muzulmánok vasárnapja - szakította félbe. Ilyenkor istentisztelet, hús és piláf, valamint vendégeskedés volt a változat. Aztán megint elkövetkeztek a hétköznapiak; a család feje számára a fatelepek látogatása, számlák, ajánlási levelek fogalmazása; a család asszonya számára a sütés-főzés, mosatás gondjai következhetnek. Az idősebb leánygyermek számára az iskola, a fiatalabb gyermek a fiú, a család büszkesége, a „trónörökös”: a kis Musztafa számára pedig a boldog játék szabad órái. Ilyenkor a kis Musztafa megint kedvére játszhatott ócska, köznapi ruhában, amelyre nem kellett vigyázni. A szomszédok fiaival szeretett játszani, szobában, udvaron és néha bizony az utcán is. Ali Riza édesapja, az Allahban boldogult nagyapa, a család előkelőségének jelképe, az egykori császári katonatiszt, bizonyára buzgón forgott volna sírjában, ha a hetedik mennyországból, huriktól körülvéve lekukucskált volna egy felhőre át a földre és fiának fiát a szaloniki hitetlen város poros utcáin látta volna vásott görög kölykökkel vihogni, szórakozni, amint éppen valami csökönyös számár füleit huzigálják.

Az utcán játszó kis Musztafa azonban egy különös szempontból felvehetette volna a versenyt a koronás uralkodóházak sarjaival is. Ugyanis Musztafának sem volt családi neve. Az egy szál „Musztafán”, a „Kiválasztott”-on kívül más neve nem volt. Hiszen ekkoriban a legtöbb török családnak ekkor még nem volt neve. - Odatehette volna a fiú neve mellé „Musztafa ibn Ali Riza” - de ez éppen annyira nem volt szokásos, mint ahogy a török Ozmán, a perzsa Kadzsir-dinasztia, a „Kelet Habsburgjai és Bourbonjai” nem tették ki személyi nevük mellé családi nevüket. Voltak ugyan egyes előkelő családok Konstantinápolyban, amelyeknek volt családi nevük. Ezek rendszeresen valamely híres pasának leszármazói, akik nevük mellé odabiggyesztették: Ali Tevfik vagy éppen Hilmi „pasazádé” - ami annyit jelent, hogy Ali Tevfik vagy Hilmi pasa nemzetségebeli - de ilyen fényűzésre Szalonikiben Ali Riza effendi házában senki sem gondolt. Egy emberöltő segít majd csak ezen a bajon; éppen Ali Riza Musztafa fia változtatja majd meg ezt az ósdi szokást, miután immár harmadszor cserél majd ő is nevet. Ő rendeli majd el, hogy minden török köteles családi nevet felvenni, és ezzel megszünteti nemzetének egyik évszázados területi hibáját. Jó, hogy a Musztafa gyerek kiskorában Bell találmánya nem volt még elterjedve, különben nehezen lett volna elképzelhető, például Szalonikiben - egy telefonkönyv. Még jó, hogy az adóintézetek tudták hová kikézbesíteni, a sok Mohamednek, Alinak és Musztafának.

Ilyen adóintézeteket különben Ali Riza is kapott. A faüzlet nem ment jól, és gond köszöntött be a családba. A kis Musztafa ekkoriban került éppen elemi iskolába, mivel épp betöltötte a hatodik évét, apró gyerekkorának legfelső török határát. Vallásos édesanyja erőltetésére az édesapja beleegyezett, hogy a szóke, kékszemű fiúcska a helybeli Fatima-Molláh egyházi „kisiskolába” járjon.

A fiúcska élénk és okos. Aránylag széles csontú, szögletes tatárfejéhez nehezen illett a puha, szóke haj. Orrtövével lefelé nyúlik és majdnem összeér vöröses szemöldöke. Nagy, tiszta íriszes, kissé mereven néző, szép, kék szemei vannak. Nem ilyen külsejű török fiúcskák ültek, illetve guggoltak a Fatima-Molláh iskola szellőzetlen, szobának is kicsiny „előadótermében”.

A kisfiú különben az apjára ütött. Ali Riza is ilyen selyemhajú, ívelt szemöldökű, élénk fiúcska volt valamikor. Ali Riza piros fez takarta kopaszsága, lefelé kunkorodó bajsza és az évtizedes életküzdelemben megkeményedett szája, persze ma már nem sejtette, hogy Ali Riza is valamikor nyűgös, ölbeülő, simogatást vágyó kisgyermek lehetett.

A kis Musztafa apjához húz. Ali Riza felesége, Zubeida Hanum, természetes, széles, cseppet sem szép asszony. Lényében is merő ellentéte férjének. A férj lassú mozgású, gondolkodó, örökké önmagával vitázó, egyébként azonban igen modern szemléletű ember. Az asszony azonban konzervatív, túl vallásos, szultánhívó teremtés, akinek a megszokott életösvények, a konstantinápolyi padisah, a szaloniki főimám és a Fatima-Mollah iskola igazgatója jelentette a világ végét és a törvényt. Ahogy Zubeida Hanum még egy új konyhareceptet nem volt hajlandó kipróbálni, úgy nem volt hajlandó férjének abba sem igazat adni, hogy a kis Musztafát jobb lenne a szaloniki „frenki”, azaz keresztény iskolák egyikébe adni. Itt ugyan Korán helyett angolt, arab írásjelek helyett fizikát és perzsa Firduszi-versek helyett tornát tanult volna a kis török, de hát Zubeida Hanum nem engedett. A kis Musztafa tehát a Fatima-Mollah iskola tanárától tanulta nemsokára az élethez szükséges legfontosabb dolgokat. Rövidesen aztán valóban odáig is vitte, hogy kívülről tudta a szunnita kalifák egész névsorát, Korán-szurák egész strófáit, egész a százhuszonharmadik szúráig - és így tovább. Igaz, hogy közben fogalma sem volt arról, hogy mi is az a villám, hogy mi több: egykettő vagy háromötöd? Egy Napóleon nevű úr létezéséről sem hallott bizonyára. Ezzel szemben a bonyolódott írásjelek tanulásával is éveken át gyötörték - még hosszú idő múlva sem ismerte persze a százféle írásjelet. A párhuzamos frenki-iskolák növendékei viszont ezalatt már rég érdemleges, komoly dolgokat tanulhattak.

A kis Musztafának, ha majd felnőtt és az állam mindenható feje lesz, egyik első dolga lesz a török tanítást megreformálni, és az annyi felesleges időt elrabló arab cicoma írásjeleket eltörölni. Vajon melyik halandó embernek adatott meg egy eredményes élet során, hogy minden személyesen tapasztalt ferdeséget eltörölhessen?

A kis Musztafa azonban minden ósdisága ellenére is nagyon szerette édesanyját. Ezt szinte felesleges is mondani. De azért mégis világosan látta később anyja elmaradottságát. Így ír róla később:

- Édesanyám hitt azokban az elvekben és tradíciókban, amelyekben felnőtt. Valósággal csüngött rajtuk. Egész lényének alapja a csendes és lágy vallásosság volt. Ezt a vallásosságot semmi sem rázkódtathatta meg.

Édesapjáról azonban így ír:

- Atyám szabadgondolkodó volt. Határozott híve volt a nyugatról beáramló eszméknek...

Igen; talán éppen a liberális édesapa és az ókonzervatív édesanya ellentéte kelthette korán életre a fiatal Musztafában a gondolkodást. A gondolkodást, az érvek mérlegelését és az igazság keresését. A szőke kisfiú kortársait sokszor meglepte korát meghazudoló kérdéseivel: talán maga sem tudta, hogy az odahaza, szülei hálószobájából átcsendülő világnézeti viták hangfoszlányai keltették benne életre a Kétséget - minden emberi tudni akarás mozgatóját. Az édesapa sokat élt és sokat látott. Megért sok csodálatos változást, és megérte mindennek az ellenkezőjét is. A kétség ott honolt Ali Rizában is, a tengerparti szél szántotta, redős, domború homloka mögött. Ezt az örökké dolgozó agyat örökölte tőle fia. Talán azért is szerették egymást oly nagyon apa és fia.

... Az apa akkoriban azonban már idős ember és beteges. Máj- és szívbántalmai vannak. Persze későn jöttek rá a baj lényegére a szaloniki orvosok. A betegeskedő ember elhanyagolta az üzletét is betegségében; a fa pedig jó áru Szalonikiben: szinte kizárólag ezt használják építésre a szegény emberek.

Ali Riza fél évi betegeskedés után meghalt.

A gyász szörnyű, felejthetetlen emlékei mélyen bevésődnek az immár kis legénnyé serdülő Musztafa lelkébe. Apja koporsója, a temetés, a sok idegen ember, a föld tompa dübörgése az árokban szinte hónapokra lelki beteggé tették. Zubeida Hanum látta, hogy az elárvult házban most nincs mit keresniük. A vallásos asszony egyébként a gyász óráiban erős volt és magasságokban trónoló; a Kétség kis híve, Musztafa most találkozott életében először az istenhit mindent elsöprő erejével. Titokban irigyelte édesanyját, és keserű szemrehányásokat tett magának a bensejében dúlt kétségekért. Vajon nem bűnözött-e Allah ellen, amikor azt kérdezte annyiszor önmagától: „kell-e nekem ezeket a végeleáthatatlan Korán-szúrákat kívülről betanulnom?” Nem azért büntet-e most Allah?

Az önvád és a gyermekléleknek ez az excesszív állapota azonban nem tartott sokáig. Az új környezet, az idő, a napsütés, a természet lassan helyreállította az egészséges fiatal fiú lelki egyensúlyát.

Szalonikitől három órányira, anyja fivérénel, jól érezte magát Musztafa. Kis falusi major volt ez a ház, hozzá néhány hold szántó, kecskék, juhok, egy pár ló. A langasszai majorságban nem volt idő búslakodásra és gondolkodásra. Hol a libákat kellett etetni, hol a kecskéknél zöldséget szedni. Két markos kis kéz, mint Musztafaé, nem maradhatott tétlenül. Zubeida Hanum esténként összeült fivérével az ünnepélyes kis lakószobában és megbeszélték a gazdaság dolgait. A szaloniki házat elzárták, és a fatelep is megszűnt. Az özvegy esténként bátyjával tervezte a jövőt. A világról, igazságról, életelvekről itt nem sok szó esett. Az özvegyet és fivérét ez nem nagyon érdekelte. A kislegény, ha esténként ott ült a szobában, a parázs mellett, néha meglepve kérdezte önmagától: miért is olyan idegen neki nagybátyja és anyja beszélgetése?

Tizenkettedik évét taposta ekkor már Musztafa. Korán érett kis férfivé és önérzetes emberré. Minden gyermekben hallatlan igazságérzet lakozik: legtöbbször azonban a saját maga irányában. De az igaz, hogy aminek az igazságáról a gyermek a maga javára meg van győződve, ahhoz felnőtteket is megszegyenítő szívóssággal és kitartással tud ragaszkodni. A kis Musztafának is nem egyszer akadtak olyan problémái, ahol háttérben szorultnak érezte magát. A játszótársak éppoly konok, gyermeki igazságmeggyőződéssel állottak szemben az ő akaratával - a felnőttek azonban - hála a törökök e tekintetben valóban kivételes, nagyszerű pedagógiai elveinek, amellyel a kis fiúban is felnőtt férfit látnak - mindig „okosan” beszéltek Musztafával. Ha Musztafának nem volt igaza, megmagyarázták neki - ha igen, akkor engedtek akaratának. Ezért is becsülte Musztafa a felnőtteket félistenként. Sokkal szívesebben volt felnőttek körében, mint játszótársaival. Nagybátyjával azonban mégsem tudott összelepedni. Az mindig csak a majorságról, meg a kecskékről akart vele beszélgetni. Musztafát pedig a kecskék nem érdekelték.

Egy váratlan esemény aztán hirtelen megváltoztatta fiú egész fejlődését és jövőjét. Máról holnapra olyan sérelem érte, amely döntően befolyásolta - éveken át maga sem tudta, miért - jellemét. Helyesebben: jellemét nem, mert azt mindenki örökre magával hozza, ősi öröksége gyanánt. A jellem lényegén változtatni úgysem lehet, legfeljebb befolyásolni és ellensúlyozni. Musztafát váratlan kalandja tehát csak alaptermészete eredeti fejlődésének irányába lökte. Erre volt predesztinálva - „kizmet”, ahogy a törökök mondják. Van egy olyan filozófiai-matematikai felfogás, hogy az ember gyermekkor - értékben - több, mint életének fele. Legalábbis a gyermekkor alatt több és nyomothagyóbb jelentőségű esemény történik mindenkivel, mint az élet második felében.

Hogy történt Musztafa sorsdöntő kalandja? Úgy, hogy Musztafa visszakérült Szalonikibe, Zubeida Hanum ugyanis nem látta helyesnek, hogy fia, az egykori császári katonatiszt unokája, a langasszai libák és öszvérek társaságában felejtse el azt a keveset, mit a Fatima-

Mollah iskola hodzsájától tanult. Zubeida Hanum abban az egyben nyugati asszony lett, hogy szorultságában egyszerre sok rokona támadt. Előkereste azokat a távoli rokonokat, akik eddig csak a távolságot, de nem a rokonságot tartották vele.

Ali Riza megszorult özvegye, miután először is langasszai fivére nyakába varrta magát és kis családját most, amikor a szalonoki házeladásból befolyt piaszterek már rohamosan csökkenni kezdtek, levelezni kezdett a többi nagyszámú atyafival és sógornővel, melyik fogadná be legalább az egyik kis árvát?

Szalonikiból jelentkezik is egy rokon öreg néni. Neki csak kutyája és siket angóramacskaí vannak. Ha a kis Musztafa valóban oly aranyos hajú és aranyos viselkedésű, mint amilyenek Zubeida és fivére leírják, hát Isten neki, szívesen látja. Így legalább mindjárt be is lehet íratni a szaloniki középiskolába.

Így is történik. Musztafa - kis rázós parasztszekéren, frissen foltozott, vasalt ruháival az ölében - visszadöcög gyermekkorra színhelyére. A nagynéni egyébként tökéletesen olyan, mint a rézállványán ugráló papagáj, de emellett igen kedves és jó teremtés. Úgy látszik, Musztafa itt jól fogja magát érezni.

A gyermek első érzése ritkán szokott csalni. És Musztafa tényleg jól is érezte magát az öregasszonynál. Soha nem is ment volna talán el Szalonikiból, ha, pár havi iskolába járás után Hafiz tanár úr ama szégyenteljes dolgot nem cselekszi vele.

Az „új fiú” eleinte nem sok bajt okozott a szaloniki egyetlen középiskolában. Amikor az udvaron a kis csengő megszólalt és a fezes, papucsos kis törökök betódultak a kopár és szegényes középiskola tantermeibe, Musztafa mindig elsőnek ült le a helyére és mindig tisztán, paca nélkül, szép kalligrafikus írással tudta bemutatni a tanár úrnak dolgozatfüzetét. Az arab és török nyelvtanon kívül történelmet, számtant, földrajzt tanultak az első osztályokban.

Hafiz tanár úr, ez a bőrzekés, turbános férfiú, azonban észrevette, hogy Musztafa nem csak jól felel, hanem önérzetes és rátart is, ha egyszer-egyszer valamiért rápirítanak. A fiú érzékeny és beképzelt. Hafiz, a török gyogyepedagógus, talán azt képzelte magáról, hogy fizetésének rejtett célja az, hogy tanítványai jelleméből az öntudatnak még a halványabb szikráját is kiölje - az önérzet nem illik a próféta hű fiaihoz. Legkevésbé a kis iskolásfiúkhoz. Hafiz e véleménye merőben ellenkezett összes tanártársai felfogásával. A török szereti, becsüli a gyermeket, és nem bántja. Hafiz, a szaloniki görög és „frenki” környezetben, úgy látszik, éppen a nádalcát látta elsősorban átveendőnek a nyugati civilizációból. Reggelenként tehát bottal felfegyverkezve jelent meg a tanításon.

Ez a Hafiz-féle bot nyugodtan bekerülhetne a konstantinápolyi Eszki-Szerájbeli Történelmi Múzeumba. Mert ennek a botnak köszönhető, hogy egy lázadó hajlandóságú gyermek - valóban lázadóvá is nevelődött.

Az egyik délelőttön verekedés keletkezett az iskolaudvaron. Az erős lángeszű gazdagyerek, Musztafa, bizony jól odakent valamelyik városi fiúnak, aki előzőleg nekitámadt a két öklével. Szerencsétlenségükre éppen akkor lépett ki a kapun Hafiz tanár úr, és remegő ajkakkal kiáltotta a szétugró verekedőknek:

- Majd odabenn számolunk!

Aztán számoltak is. Éppen Musztafa húzta ki a lutrit. Itt a legjobb alkalom ennek az akaratos, ördögzemöldökű fiúnak végleg letörni a szarvát.

Az egész osztályt keményen elővette és megdorgálta. A bosszú vastagját azonban Musztafa húzta ki. Hafiz tanár úr kijelentette, hogy most példát fog mutatni. Ez a beképzelt, garázda falusi verekedő - Musztafa először vett részt verekedésben - meg fogja kapni méltó büntetését.

Musztafa előzőleg is mindennap ott látta Hafiz kezében a botot. De azt hitte: ez csak olyan ártatlan, térképmutogató jelkép, csak a hatalom jelvénye, mint akár az emelvény Hafiz széke alatt vagy a Korán-mondatok a falon. Musztafát azelőtt soha senki nem ütötte meg.

Musztafa elhatározta, hogy a szégyent nem engedi megvalósulni.

De Hafiz erősebb volt. A véresre karmolt kezű tanár végül is ott csapkodta Musztafa láb-szárát, ahol érte. A tanár úr is ordított, Musztafa is.

Hafiz pedig egyre rángatta a fiú csuklóját, hogy a karja majd kiszakadt. Musztafa először a szégyent érezte, az izgalmat, a „megtörténhetlent” - aztán érezte a fájdalmat is, érezte a puszta erőszakot, hogy egy felnőtt, tekintélyes ember visszaél az erejével. De Musztafát az hozta ki végleg a sodrából, hogy a fizikai fájdalom egyszerűen úrrá lett rajta és bögnie kellett, mint egy pólyás babának. Keserű gyűlölet lett most úrrá rajta minden iránt, ami fölényes és fölötte álló. Hafiz két fejjel magasabb volt nála, karja pedig olyan vastag, mint Musztafa felső combja. Ez ellen nem lehetett tenni - és talán éppen ezért bögött Musztafa.

Amikor a dulakodásnak - mert inkább ennek lehetett nevezni az épületes jelenetet - vége volt, Hafiz ott állott remegve és dühödten a dobogón. Musztafa pedig most már nem szólt egy szót sem. Sírása is abbamaradt. Visszament a helyére és leült. Szépen, nyugodtan megvárta, míg az órának vége lett, aztán összecsomagolta könyveit, füzetait. Szemébe nyomta kis, összegyűrdött piros fezeit, nem nézett se jobbra, se balra - és mint egy alvajáró -, hazafelé vette útját. Otthon aztán odaállt nagynénje elé és azt mondta:

- Én pedig nem megyek többé vissza az iskolába. Tudom, hogy itt nincs más középiskola. Lesz, ami lesz. Sztambulba megyek, a katonatisztek iskolájába, hogy én is tiszt legyek, köszöngessenek nekem az emberek az utcán, és senki többé meg ne üthessen.

És így is történt. Musztafa, minden szülői és rokoni drámai jelenetezéssel dacolva, attól a naptól fogva nem tette többé lábát a szaloniki iskolába. Az iskolába, ahol a nagy szégyen érte.

A lázadó pedig sikeresen megszületett.

III.

A Vörös Szultán fővárosa

Konstantinápoly, amely most már emberöltőn át Musztafa működésének színhelye lesz, külön, önmagáért élő világ. Él, lélegzik, valóságos mikrokozmosza a nagyvilágnak. Ezer és ezer évnyi emberi fejlődés, csodálatos, pontos keresztmetszete. Konstantinápolyban találkozik Európa Ázsiával. Új világ nyílt meg itt a vidéki fiatalember számára. Aki Konstantinápolyt nem ismeri, az Törökországot sem ismerheti. Itt szívta magába Törökország későbbi államfője azokat a történelemformáló eszméket, melyeket Szalonikiben sohasem láthatott volna meg, és amelyekhez az erőt és ösztönzést Törökország múltjából, nem utolsó sorban pedig konstantinápolyi tapasztalataiból vette.

Amióta a történelmi világ kialakult, itt, az összenyúló két földnyelv között - ahol legközelebb érintkezik a két világrész, Európa és Ázsia - hajóznak át a Boszporuszon a tengerjáró hajók.

Itt visz át az út Afrikába, Egyiptomba is. Bizánc, a mai Konstantinápoly, már Krisztus urunk születése előtt háromszáz évvel itt állott. Dárius és Xerxész seregei ezen a keskeny földnyelven keresztül törtek be Európába. Később Nagy Sándor csapatai adják vissza a látogatást; ők viszont Európából Ázsiába mennek és ott pusztítanak. Musztafa, a kis katonaiskolás kadet, ősi, történelmi levegőt szívhatott a sztambuli császári tiszti iskola falai között.

Európába ősidők óta három helyen lehetett betörni: Oroszországon, a Gibraltáron át és a Boszporusznál. A nyugati kultúrát ezen a három kapun keresztül kísérelte meg Kelet meghódítani. A középorosz vidéken már a történelem előtti időkben óriási népvándorlások és harcok dúltak. A tatár-mongol-turáni népszaporodás Kína elé próbálta benyomni a szorító kereteket. Kína császára azonban a betörők ellen falat emelt, páratlan, hegyi erődítményláncot. A lökés visszapattant, és most már Oroszország irányában próbált Ázsia hullámmá válni. Hogy sikerrel, azt nemcsak a hunok óta lefolyt betörésekből, de az orosz lélek álmodozó keletiségéből is láthatjuk.

A második kapu Gibraltár, ez a Boszporuszhoz hasonló földnyelvtalálkozás. Hogy az arabok és mórok csak egyszer és csak Franciaországig tudtak eljutni, ennek oka, hogy az afrikai lakosság zömét, tehát a lökőerejét a tengerparti lakott részekről a Szahara választja el. Így nem tud erőt kifejteni; emberrezervoárjától el van választva. Ez a legkevésbé veszélyes betörési pont a barbárság számára.

A harmadik hely a Boszporusz. Ez ma a császár, II. Abdul Hamid székhelye. A római időkben ezeknek a földnyelveknek a találkozóhelyén épült Bizánc; ez a város lázadt fel Septimus Severus ellen. A vaslégiók aztán több éves ostrom után elfoglalták és 196-ban Krisztus után földig rombolták. 330-ban Nagy Konstantin beleszeretett a páratlan fekvésű, romokban heverő világvárosba, és birodalma székhelyül jelölte ki a hajdan dicsőséges, akkorra már porba omlott Bizáncot. „Nova-Roma” - ez lett volna Bizánc új neve - azonban csak Konstantin utódai alatt érte el, sőt múlta felül régi nagyságát. Amikor I. Theodóziusz császár felosztotta fiai közt a birodalmát, és mindent újra elrendeztek, a város a nagy császárról a Constantinápolis, Konstantin városa nevet nyerte, és a Keletrómai Birodalom székvárosa lett. Vitéz Belizár sokszor megénekelte szereplése esik erre a századra. Harmincegy ezer embernél többet hányatott kardélre az amfiteátrumbeli lázadók közül. És még mielőtt elindulnának az ázsiai hadak a népek vándorlására, tündöklő Jusztiniánusz, az ember, a szabadgondolkodó, a törvényalkotó, felépíti a Hagia Sophiát, a Szent Bölcsesség templomát, amelybe a keresztény világ, főképp az orosz és a görög, századokon át azóta is visszavágyik. A vandálok, bolgárok, magyarok, hunok, avarok kilenc alkalommal is megpróbálnak Bizáncba betörni. Ami Buzogányos Botondnak nem sikerült, azt talán 1203-ban a velencei doge, Dandolo Henrik elérte. Nemsokára keresztes lovagok ütöttek tanyát a napsütötte dombokon. Csak két emberöltő múlva veri ki Paleolog Mihály az „idegen keresztényeket”, és állítja vissza a bizánciak császárságát.

Közben azonban, párhuzamosan a keresztényeknek a keresztényekkel vívott, örök tragikumú és sohasem végződő harcával, más, még sokkal veszedelmesebb ellenség is támad a „Város”, a „Világ” ellen. Az ázsiai szeldzsukok egykori hűbéresei, az oszmánlik ezek. Musztafa kadett vér szerinti ősei. A krónika szerint éppoly kék szeműek és szőke hajúak voltak fejedelmek, mint maga Musztafa a szaloniki kadet. Későbbi keveredésük a bizánciakkal szembeötlő: használatosabb szavaik között sok viseli a bizánci jelleget. Sztambul „eis thén Polis” - „a Városba”. Az effendi szó: gyökere az „authestes” - „tekintélyes”, az urak akkori megszólítása. Hiszen mi is „tiszteléről”, „nagyságról”, „méltóságról” beszélünk, ha valakit megszólításban tisztelni akarunk. Az újabb görögben a „th” sziszegő hangot kapott. Athént ma is Afszénnek mondja a görög nyelve hegyét felső fogsorához érintve. Így lesz az autentészből is aufszentész, majd még egyszerűbben, megkopottabban, primitív nehéznyelvű barbárok számára effendi.

Kik ezek az oszmánlik? Konstantinápoly mai urai, a törökség ősei?

...Ha szemben Bizánccal, a túlsó parton, a kis-ázsiai-félszigeten egyenesen befelé haladunk, elérkezünk az egykor oly hatalmas, bőszen verekedő és hódító, a kora középkorban azonban már fáradtságnak induló Szeldzsuk Birodalomhoz. Örményországban él ekkor egy másik kis néptörredék - egy a számtalan közül -, az oghur törökök. Az ogjur népcsaládból, a kínai császárt is adófizetésre kényszerítő egykori nagy népből származtak. Számuk csekély volt. Dzsingisz kán nagy hadjáratai alatt tűntek fel. Előbb a hatalmas szeldzsukoknak szolgái, majd fegyvertársai, a mai törökök ősei. Arméniában éltek ekkor: a szeldzsukok helyi kormányzói. Verekedő pásztornép ez a faj, elég emlék van róluk a British Múzeumban. Ertogrul nevű vezérük vezette később őket tovább, a tatárok elől Kis-Ázsiába, Konstantinápoly felé. Ertogrul fiát Oszmánnak hívták - innen a nép és a császárház neve is. Azé a császáré, akinek nevét Musztafa ott látja minden szakkönyv első oldalának ajánlásán.

Csak Oszmán, a dinasztia névadó őse vette fel aztán a mohamedán hitet. Csodálatos, legendába vesző, jövőt látó álmok után gazdagon nőszül, és ő már egyszer-kétszer át is jön Európába. Fia, Orkhán már a Dardanelláknál volt otthon. Az írni sem tudó, de már nagyhatalmú idősebb férfi megkapja a bizánci keresztény császár egyik jelentéktelen fiatal leányát, mivel a Bazileüszt megsegítette csapataival az egyik keresztény ellenségei ellen.

Bizánccban aztán Orkhán látja, hogy a császári udvar drágakövei hamisak, s az egykor oly csodálatos koronák drágakövei ki vannak tördelve. Nem szólt semmit, de jól megjegyezte magának mindezt és hazament. Ettől kezdve a török vezérnek nem imponált, ha úgy vitték őket az „audenciára” a tróntermeken keresztül, hogy közben az arany oroszlanok bögték és műmadarak csattogtak. És befelé megmosolyogták, amikor szertartásos leborulás után felemelkedtek - és a trón, a vörösszandálos, mozdulatlan császárral egyszerre nem volt sehol. Jól tudták, hogy ez a barbárok számára szánt hatásadás egy egyszerű csigaszerkezetet jelent, amely a trónemlévényt a nagy zajban észrevétlenül a mennyezetre emeli és eltünteti.

Orkhán, a mai császárház harmincadik uralkodója, szervezte a keresztény gyermekekből a janicsárokat. Jeni-cseri annyi, mint új katonák. Ezeket betették kamaszkorukban elől a katonakészítő gépbe, a szigorú fegyelem alatt kész csapatokhoz - aztán kijöttek hátul, pár év múlva, mint a legveszedelmesebb, legvakmerőbb verekedők.

Orkhán fia, I. Murád (már viselik a „szultán” címet is) vérrel-vassal, arannyal megszerzi Drinápolyt, és ezt fővárosává teszi. Innen, a közvetlen közelből, már komolyan farkasszemet néz Bizánccal. Az arannyal, bíborral díszes, egymásra fenekedő görög urak megdöbbenve néznek össze: ennek most már fele sem tréfa. Valóban: pár év múlva a törökök adót követelnek a császártól.

...És a legyöngült keleti birodalom hőslelkű császára elindul európai koldulóútvijára. Szenzáció veri fel szerte a nyugati birodalmak székvárosait. A bizánci császár először utazik Európába. Leplezetlen, éhes kíváncsiság fogadta a legendás koldusuralkodót. Jár a pápánál és Velencében. Ez a kereskedőköztársaság mindig melegen érdeklődött Kelet iránt. Később Szambulban övé lesz a legfontosabb és legszebb követségi palota. Ekkoriban már dúskál aranyaiban: pénzért sok mindenre kapható; az „Arany Hordát”, a törökök embertömegeit is ő szállította hajón Dél-Olaszországból át Egyiptomba. Ezekből az utasokból lettek a mamelukok, sőt Egyiptom némelyik későbbi uralkodója is.

Velence és a többi európai állam üres kézzel engedik el a szegény bizánci utazó császárt. Mit is beszél össze-vissza, hogy a török majd még Bizánccot is elveszi? Ugyan!... Rémlátások. Csak a pápa vigasztalja mégis Paleogoloszt. Majd csak lesz valahogy, ő mindent megtesz, a

maga részéről. Kínos, botrányos világszenzáció: a hatalmas olasz nagykereskedők az adósok börtönébe záratják a védtelen nagyurat. Nagy nehezen szabadul csak ki onnan.

Végre visszakerül, jóformán egyetlen megmaradt városába a bazileüs. Hazajön és - mit volt mit tennie? - simán behódolt a töröknek. Az ozmán akkoriban már Szerbiáig terjeszkedik. Így került török kézre Szaloniki, Musztafa kadett szülővárosa, őseinek lakhelye is. Ki tudja, hogy kerültek ősei, melyik szultán katonáiként, ebbe a keresztény többségű városba?

Keserű tragikum lett ezekben az időkben Bizáncban úrrá. I. Murád utóda és fia, Bajazid ugyanis már a magas lóról beszél ezután Bizánccal.

Ekkor váratlan segítség jön. Nem is segítség, csak elodázása a dolgoknak. A történelem kerekének forgását kissé feltartóztatja a sors. Dzsingisz kán késői utóda, Timur Lenk, úgy tönkrevéri Kis-Ázsiában, majd barbár lovashadtesteivel a Földközi-tenger partjáig előnyomulva, a török szultán seregeit, hogy maga az elfogott szultán is vaskalitkában teszi meg az utat visszafelé Ázsiába. Ott, a könnyörtelen rácsok mögött pusztul el a hatalmas Bajazid. Bizánc azonban hiába lélegzik fel. A török bámulatosan rövid idő alatt kiheveri a csapást, és újra akcióképes. És így következett be az a világtörténelmi nagy esemény, mely aztán Szerbia, Albánia, Rumélia, Bosznia, Magyarország, Erdély, Moldva, Oláhország, Krim, Georgia, Anatólia, Mezopotámia, Örményország, Cserkeszország, Lorisztán, Egyiptom, Tripolisz és Tunisz meghódításával, Otrantó, Tarentó, Belgrád, Rodosz, Kairó, Buda elestével, Stájerországig, Lengyelországig terjeszti ki az egykor oly ismeretlen kis oszmanli törzs országainak határait. Az Európát járt, egykori bizánci császár sarja, az utolsó császár, a vitéz, fiatal XII. Paleologos Konstantin császár veszt el, haláláig büszkén, elszántan vagdalkozva, 1453. május 29-én, ötvennégy napi csodálatos ostrom után, a húsznéhány éves, vad II. Mohamed török szultánnal szemben Bizáncot, megmaradt keresztény birodalmát. Az olasz segédc csapatok elmenekülnek; Giustiniani megsebesül, a későn jött pápai gályák pedig, az égő elesett város láttán, visszafordulnak a messze tengeren és sietve hazaeveznek. A császár holttestét a hódító szultán kikeresteti, az utcákat, falakat borító hullahegyek közül. Bár sok tízezer ellenálló keresztényt meg is öl a török csatadüh, igen sok bizánci úr és polgár áll most már Mohamed szolgálatába. Sőt, nemsokára szultáni rendelet biztosítja a keresztények számára a szabad vallásgyakorlatot. Még ma is jóformán színgörög a százezres Pera városrész, több más konstantinápolyi negyeddel együtt. Mohamed, a Hódító, a „Szultán Fati” átveszi Sztambul, és birodalma székhelyévé teszi.

Így lett Konstantinápoly a törökség fellegvára. „Sztambul” pontosan csak pars pro toto elnevezés: tulajdonképpen csak az Aranyszarvon inneni városrészt hívják Sztambulnak. Musztafa kadett maga is a város másik felében lakik.

Konstantinápoly maga sokkal nagyobb. Az európai kontinens kinyúló csücskén fekszik a Fekete- és a Márvány-tenger közt, a boszporuszi tengerszoros partján. Ide is kilátni a tisztiiskola ablakából. Szemben, a tengerszoros túlsó oldalán, az ázsiai kontinens nyúlik; azonban dombos, hegyesvidékű, kis nyúlványán mindössze nyolcvan-kilencvenezer ember lakott ebben az időben. Szkutari, törökül Üszküdar, szép kilátást nyújtó emelkedéseken épült negyed, Konstantinápolyhoz tartozik és annak egyik elővárosa. Itt kezdődik, Kis-Ázsiával, maga a titokzatos ősvilág. Musztafa kadett is meg-megborzongott, ahányszor átnézett a túlsó ázsiai oldalra. Maga sem hitte volna, hogy valaha majd éppen ő lesz az, aki az egész török birodalom súlypontját Ázsiába fogja áthelyezni.

Konstantinápoly másik fele, az európai oldal is dombos. Az is emelkedéseken épült, akárcsak Róma. Körülbelül középen hirtelen széles víz nyúlik bele a tengerszorosból, derékszögben, az európai oldalból. Az örökké áramló tenger itt betorkollik a szárazföldre, kettéosztva az európai Konstantinápolyt. Ez a híres Aranyszarv. Ez a háromféle osztottság adja meg a városnak bűvös velencés jellegét.

Az Aranyszarv (Chrysokerasnak hívták a régiek) nemcsak földrajzilag vágja ketté a török fővárost, de lelkileg is. A sztambuli oldalon, az Aranyszarvon innen, dél felé a törökök laknak, mohamedánok; túlhan pedig a keresztények. Több százezer örmény, görög és egyéb keresztény lakik itt évszázadok óta. A tulajdonképpeni Sztambul, a mohamedán negyed óriási; templomok, szűk, kanyargós utcák, piszkos sikátorok, hatalmas terek, állami épületek tarka összevisszasága.

A természethúzta pontos válaszfalon innen, ezen a „török” oldalon hemzseg a kaftános, fezes, barna arcú emberáradat. Az utcai árusok a nagy bazárban ugyanazon típust képviselik, mint a kávéházi vendégek, akik az ablakok mellett „elendzsiznek”, üldögélnek, szórakoznak, morzsolgatják csendesen olvasóikat vagy kávézgatnak, diskurálnak. A keleti népek szeretik a kávéházakat, amint általában kedvelik a nyilvános helyeket, a tömeget, a társaságot is. A forgalmas Okmeidán, a Nyílt tér vagy az Atmeidán, a Ló tér, a belőle nyíló Hippodrommal, a szökőkutas, óriási parkokban, a csendes utcákon, szűk, házak kapuiból nyíló sikátorokon ugyanez a színpompás, méltóságteljes közönség hullámszik. A legendás kutyahad és piszok inkább a külvárosokban láthatók. A városnak ez a része már némileg emlékezteti a falai között élő Musztafa kadettot szülővárosára, Szalonikire.

Előkelő, zárkózott, külön világ azonban a túloldalon, a kormányzósági negyed, a Fényes Porta, a Bab-i-Ali, a törökök miniszterelnöksége. Ide csak ritkán jut még el Musztafa - a diákoknak itt nem sok keresnivalójuk volt.

Valóban „fényes” meg „magas” is ez a Porta - gondolta Musztafa, amikor először meglátta. Óriási, fedeles bejárata ma is úgy áll, mint valamikor régen. Az egész török politikai vezérkar itt található. Itt van a palotája a nagyvezérnek, a szandrazámnak, az államtanácsnak, a külügy-minisztériumnak, a belügynek, a vallás- és alapítványügyi minisztériumnak és az összes több, fontos török államhivatalnak is.

Ezekben a minisztériumokban intézik évszázadok óta a százmillió birodalom komplikált ügyeit. Ázsiától, Afrikától, Európáig nyúlnak a Fényes Porta szálai. Mert hisz a birodalom három világrész találkozásán fekszik. Bankok, kórházak, egyetemek, iskolaépületek, luxus háztömbök, óriási szállodák, a Tokatlián, Sumner és Pera-Palace ejtették bámulatba Musztafa kadettet, amikor először vitték az intézetből „hivatalos” körsétára a városba.

Színes folt a sok ősi kereskedő és polgári szálló, a hánok tömege is - akárcsak kicsinyben Szalonikiben. Háromszáznál több van itt ezekből. A Valide-Hán hatszáz éves. A Katirdzioglu-Hán, a Szultánfürdő-tér közelében óriási, és a többi is igen nagy méretű. Modern hánok is vannak már: a Lloyd-Hán és az Odabasik. Közutak, terek váltakoznak itt a legrendetlenebb szegénynegyeddal.

Az utca közönsége? - Akár Szalonikiben! - gondolta Musztafa, Konstantinápolyon sem lát-szik, hogy török város! Turbános, burnuszos, bugyogós, gyakran vad, barbárul öltözött alakok tűnnek fel, a fekete „sztambulin”-os, hosszú, „Gehrock”-os városi járókelők közt. Mindenféle mohamedán exóta: az egyiptomi khedive, „Nubia és Szudán urának” fekete polgárai: a perzsa sah fekete báránnyal kucsmás, villogó szemű, halk beszédű alattvalói. Kicsi növésű turkománok lépnek épp ki egy karavánház archaisztikus kapuján - Kis-Ázsia egykori urainak s a törökök parancsolóinak, a szeldzsukoknak mai degenerált, satnya leszármazottjai. Lázisztán

hegylakói settenkednek bátortalanul a nagyváros kocsiforgalmában, egy-egy utca kanyarulatában. Mellettük *kurdok* jönnek, ez az érdekes, két és félmillió harcos turáni fajta, amelynek eredete zsidó és turáni tatár népekig visz fel, mint Strauss írja.

Nők is sétálnak az utcán, rendesen párosával. Legpazarabb ruhájuk az elvált asszonyoknak van; a könnyű válás után a férj a hőküm-et, olyan váltságdíjfélét, lefizeti a bíróságnál; az asszony pedig jó ideig gondtalanul élhet ebből a tőkéjéből.

Van azonban Konstantinápolyban sokféle keresztény felekezet is, mert a török türelmes és közömbös természetű. Nézzük csak hány hivatalosan képviselt és szervezett keresztény egyház van Törökországban. Hosszú, talán egyhangú felsorolás ez, csupán sokrétűségével kap meg. Itt van először a latin szertartású római katolikus, aztán az örmény szertartású; majd a keleti rítusok, úgymint: örmény, görög, görög-bolgár, görög-maronita, szír-katolikus, szír szertartású külön egyház, szír-kaldeai, szír-maronita, görög-ortodox, fejük a pátriárka. Aztán jönnek az ortodox polgárok - fejük a sztambuli exarcha -, majd a szír-jakobita egyház; az örmények, gregoriánusok, élükön a „katholikoszok” állnak - a káldeai önálló egyház, a nesztoriánusok. Ezek feje a „babiloni pátriárka” - ekkoriban I. Emánuel, a vaskezü, történelmi szerepet játszott keresztény egyházfő. A nesztoriánusok pátriárkái számot viselnek nevük előtt, mint a királyok. Van aztán Törökországban még számos más egyház is: Sztambulban protestáns egyházvezetőség, Jeruzsálemben meg anglikán püspök is, a híres Bishop Blythe. Zsidók rengetegen, de még ilyen furcsa szerzet is: „latin ráják”, akik „vekil”-jük alatt képeznek hivatalos egyházat. Vekiljük, Otthon Bej Warhiliti, jól ismert személyiség a fővárosban. Egész nap a hivatalokat rója, szétszórt híveinek ügyes-bajos dolgát intézve. A keresztényeket a külföldi konzulok is védik. Ilyen mindenütt van, még a legeldugottabb török vidéken is.

Élénk tevékenységet fejtettek ki az osztrák-magyar konzulok, a vidéki keresztények jólismert védelmezői; a magyar király ugyanis ösidők óta „Jeruzsálem királya” (majd a világháborúban lesz ennek jelentősége) is, és ilyen minőségben a görögkeletieket védő orosz cárral együtt bizonyos „defensor fidei” szerepet tölt be a Keleten. A keresztények Konstantinápolyban valóságos államot alkotnak az államban.

A két városfelet, a mohamedánt a kereszténnyel két híd, egy újabb, meg egy régi köti össze az Aranyszarvon keresztül. Tömör, dísztelen, nagy vasalkotmányok. Különböző időközökben épültek. Egy-egy nagy hídon naponta körülbelül háromszázezer ember jár át. Ez a színes, örök emberáramlás jelenti Konstantinápolyt. Az új híd már modern; öt és fél millió aranyfrank költséggel épült az első világháború előtt. A hidak közül a fontosabb a régi, amely a Sztambult, az Aranyszarvon inneni részt köti össze Galatával, az európai városrész kereskedelmi negyedével. Galatában vannak a nagy üzletházak, közlekedési, hajózási és biztosító vállalatok, bankok, pénzváltók, a sok drámát meglátott konstantinápolyi tőzsde és a vámhivatalok is. Innét irányítják a két török földrész kereskedelmi forgalmát. A konstantinápolyi tőzsde túlnyomóan keresztény, görög és örmény alkuszokkal van tele. Mohamedán alig van a tőzsdén.

Galatában áll a híres történelmi „Galatai torony” érdekes kilátással a milliónyi háztömegre. Ilyen szép kilátás csak a Szerájból és néhány nagytemplom tornyáról nyílik. Innét kezdődik az „első osztályú” európai negyed, mert Galata a nyárspolgáribb, közönséges kereskedőnegyed.

Pera már világváros, ahol nemcsak görögök, fanarióták, levanteiek élnek, hanem igazi, vérbeli európaiak is, ezrével. Luxus, elegancia, forgalom, hullámszás - és mégis mindez valahogy szordínóval, úri módon. Perában vannak a legszélesebb, gyönyörű utcák, itt a Beyoghlu, Konstantinápoly híres korzója, összes szépasszonyaival. Itt húzódik - ki, egészen a szultánpaloták tengerparti dombnegyedébe - a széles, modern, véget érni nem akaró Grande Rue de Pera. Ez lesz később sokáig lakhelye Musztafa kadettnek, már mint ismert tábornoknak.

Galatában a már kezdődő dombháton épült Perába alagút visz fel. Benne drótkötéssel vont siklópálya. Talán az egyik legrégebb Európában. Fekete, óriási szája a sztambuli gyerekeket szent borzongással tölti el. Perc alatt, észre sem veszi az ember, már fent is van, néhány paráért a legszegényebb ember is feljut Perába. Óriási élet, forgalom, aszfaltos utak, elegáns üzletek. Perában vannak az európai nagykövetségek és konzuli képviseletek.

Perától keletre, a tengerparton, a Boszporusz felé terülnek el, a többi százezres városrészek: Topháne; itt áll a régi világimpérium fegyvertára, az Arzenál, Fündükli, a „mogyorós” kertvárosrész és a többi negyed. Mert az óriási török világvárosban egész sor kisváros fér el. A már említett negyedeken kívül Kászimpasa, Haszköj - „köj” eredetileg falut, kisebb települést jelent -, Ortaköj, Tershánó, Piripasa, Ortálsiláv, Ejub, Kálidzsioglu stb.

A legszebb rész természetesen a Galatától és Perától feljebb, kifelé a városból vezető irányban elterülő szultánpalota-negyed. Ennek a bizánciasan impozáns méretű tündérvárosnak leírása külön könyv tartalmát képezhetné.

...Szemben Konstantinápolyval, a Boszporusz tengerszoros ázsiai oldala jóformán számításba sem jön az ottani település kis lélekszáma miatt. A kilátás ellenben innen Európára gyönyörű. Valaha innen jöttek a törökök Európába. Maga Szkutari, az ázsiai oldal városa is mesésen fekszik; a kéklő víz mögött, lépcsőzetesen emelkedő, alig-alig látszó helyek, dombok terraszán épült.

A háttérben már lilás óriáshegyek ködlenek. Szkutari - törökös alakjában: Üszküdar - jellege egészen más, mint az európai oldalé. Szkutari bizony akkoriban még csak falu. Legjobb esetben kisváros. A tengerpart közvetlen környékén gyönyörű, elegáns villák állnak. Az összképet a csamlidzsai hegyen épült derviskolostor uralja.

Szkutarival összeépült - délre fekszik tőle, tehát feljebb - Kadiköj, a „bírófalú”. Ez bizony már jócskán csendes, de hangulatos villanegyed. Pedig ennek a helyén állott valaha - romjai ma is láthatók - a hangos, lüktető élettel telt Chalcedon, az ókor egyik legrégebbi települése. Ez az atlantisszerű meseváros volt a Boszporusz mentén a legrégebbi emberlakta terület; sokkal régebbi település, mint maga Bizánc. Kadiköjben és Prinkipo szigetén nyaral a jó hús, szellős tengeri levegőtől simogatva Konstantinápoly plutokráciája. Prinkipo onnan kapta a nevét, hogy ide száműzték a bizánci császárok a többnyire megvakított császári mostohatestvéreiket, meg egyéb veszélyes, trónigénylő császári hercegeket.

Hátrább, az ázsiai oldal háttérében áll az egyik legrégebbi és a legnagyobb török temető. Lejjebb, a kisázsiai szárazföld felé, sorra kezdődnek az óriási, impozáns, ókori emlékek, kutak, szobrok, építészeti remekművek, hogy aztán lenn, egészen a barbár, szikár, kősziklás, misztikus völgyekkel tarkított szárazföld belsejében, Baalbekben, elérje tetőpontját ez az ókori világ. Itt imádták a régi barbárok Bacchus és a bibliai ósászai Baál napistenek csodálatos vegyülékét, azokban a templomokban, melyeknek asszír oroszlános, oszlopos sorai ma is fennállnak, és amelyek méretei, masszivitása mellett a párizsi vagy londoni újkori épületcsodák szinte eltörpülnek.

...Ez a messze távolságokba és időkbe nyúló idegen perspektíva, idegen népek, idegen kultúrák adják aztán meg Konstantinápolynak, a törökök fővárosának jellegét. Csak akkor, ha az ember ezt a sok világból összetevődő kultúrát ismeri, érti meg a mai török léleknek félig európai, félig ázsiai, annyi világból, kultusból, fajtából összetevődő jellegét. A törökség Boszporusz felett egyik lábával Európában, a másikkal Ázsiában áll. Ezért bizonytalan is a „beteg ember” helyzete. Egyik lábát véglegesen át kellene tennie vagy ide, vagy oda, hogy

biztonságosan álljon a lábán. Közben pedig ma még mélyen alatta, jóformán lábai közt siklik tovább a forgalom, az élet, a kereskedelem, a hajók Boszporuszon.

...Nem tartott sokáig, amíg Musztafa kadett is megtudta ebben az új világban a nagy titkot, hogy Konstantinápoly éppúgy nem török város, mint akár szülővárosa, Szaloniki. Az oszmánok itt ma is éppúgy *vendégek* és hóditók, mint akár háromszáz évvel ezelőtt. Konstantinápolyt épp oly kevéssé tudták az elmúlt évszázadok alatt törökké tenni, mint akár Szalonikit vagy az európai részen lévő többi „török” várost.

A törökség ötszáz éven át végzetes tévedésben élt. A keresztény Konstantinápoly soha nem lehet az oszmánlik fővárosa - erre az igazságra jött rá a látó és okkereső Musztafa kadett már első, fiatalkori konstantinápolyi éve alatt. A sors később úgy akarta, hogy éppen ő helyezze majd egykor vissza Ázsiába népét és fővárosát - oda, ahonnan fél évezred előtt elindultak, és ahol a törökök, törökök közt otthon voltak. Talán erre szolgált az a néhány tapasztalatteljes esztendő, amelyet Musztafa a konstantinápolyi hadiiskolában töltött.

IV.

A vezérkarból - a börtönbe

A „Harbiyeh”, a Vezérkari Iskola Konstantinápoly egyik legszebb negyedében állott. Tömör, óriási falai mögött azonban ekkor valahogy csodálatosan nem a fennálló politikai rend fegyveres őrei nőttek fel, hanem éppen ellenkezőleg, új eszmék, az ifjútörök elgondolások lelkes hívei. Fiatal forradalmárokkal és felforgatókkal volt tele a Vezérkari Iskola. A parancsnok, Riza pasa tábornok őexcellenciája, csendesesen szemet hunyt növendékei szalonforradalmárokodása előtt - hiszen ő maga is torkig volt a reakciós kormányzattal. Esze ágába sem volt önmagának azt hazudni, hogy ezentúl is minden a régiben fog maradni. Nagyon jól tudta Riza pasa, milyen változások fognak jönni, milyen változásoknak *kell* következniük.

Musztafa növendék ekkoriban már húszéves elmúlt. Néhány hónap múlva megkapja a vezérkari századosi kinevezését. Vezérkari tiszt lesz, anélkül, hogy egyetlen percig is szolgált volna a katonaságnál. Amíg a bécsi dreihufeisengassei osztrák és a berlini német vezérkari iskolában már kész és bevált csapattiszteket képeztek tovább, addig Konstantinápolyban az volt a szokás, hogy a katonaiskolás diákból lett a vezérkar tisztje. Állandóan vizsgáztatták, rostálgatták az évfolyamokat - és aki bevált, az egy pár év múlva, egyenesen az iskolapadból, a dandárok és hadosztályok vezérkari tisztje lett. Valóságos isteni csoda - és talán a török legénység hősiességének köszönhető -, hogy ilyen diákvezérkarral, a későbbi világháborúban, a baj, a törökökkel csak oly későn kezdődött meg.

Musztafa kadett is tanfolyamok tucatját végezte. Konstantinápolyban, Szalonikiben és egyebütt, amíg bekerült a „Harbiyeh”-be. Apja egy őrnagy barátjának köszönhette, hogy először az alsó fokú kadettiskola felvételi vizsgájára bocsátották, ezt sikerrel kiállotta. Felvették és egyenruhát kapott. A katonai iskolák egyhangú, de testileg egészséges élete megadta a fiatal fiúnak a szükséges önfékezést, a kirobbanó vérmérsékletet a sok haptáiban állás és szidásnyelés idővel némileg lecsökkentette.

Mire a legutolsó évfolyamot elvégezte, már egész más fellépésű fiatal férfi áll előttünk, mint amilyen a szaloniki Hafiz mester előtt állott, amikor az az emlékezetes esemény megtörtént.

A fiatalember középtermetű. Jó alakú, szőke, vállas és egyeneslábú. Kis bajuszt hord, mozgása gyors és élénk.

Már más neve is van. Musztafából - Musztafa Kemál lett. Éspedig nem valami császári „írádával” vagy miniszteri rendelettel. Nem, sokkal egyszerűbb úton történt a névkiegészítés. Számantatanárát szintén Musztafának hívták. És miután a tehetséges Musztafa kadett a számantatanárnak egyébként is különös kedvence volt - gyakran, szinte helyette tartotta az órákat -, a tanár egy szép napon kijelentette:

- Mégsem lehet, hogy bennünket egyformán hívjanak. A diákok kérdik: ki tartja az órát? „Musztafa”. *De melyik Musztafa?* Én már nem változtatok nevet, mert öreg vagyok. De te ezentúl Musztafa *Kemál* leszel - Musztafa, a „kitűnő”...

Így lett Musztafából máról holnapra Musztafa Kemál. Ezzel a „közjogi” aktussal a névváltozás dolga el is volt intézve. A kadett leckeönyvébe mindenütt bekerült a „Kemál” melléknév, és ezzel megtörtént Musztafa első névváltoztatása. Fogja még ezt egész sor más névváltoztatás is követni. Neve azonban mégis ebben a kadettiskolai Kemál alakban vonul majd be a történelembe.

...A Harbiyeh ifjúságának forradalmi vágyai vannak. Az államnak nincs alkotmánya: polgári szabadság és demokrácia egyszerűen tiltott és bűnös államellenes mozgalmak. De ne felejtjük el, hogy Törökország a Balkánon fekszik, és közvetlenül határos Bulgáriával és Szerbiával. Azokkal az államokkal, ahol Battenbergeket kergetnek el lázadó tisztek a Konakból, és összeszurkált Obrenovicsokat dobálnak ki a második emeleti palotaablakból - „új” politikai eszmék jeléül. Törökországban is az előző két uralkodót lázadó tisztek fosztották meg trónjától. Talán nem szentségtörés, ha megemlítjük; ahogy a magyar történelem elnyomott évszázadaiban szinte tradíció volt Bethlentől és Bocskaitól Rákóczi Ferencig a „rebellió”. Épp így Törökországban is hazafias dolog volt a „vatan”-ért, a hazáért a hatalom ellen szervezkedni. Musztafa Kemál, a fiatal vezérkari növendék is ezt az elvet vallotta.

Parlament, felelősség, demokrácia, rég az illúziók birodalmába tartozik. A parlament és alkotmány működése „átmeneti időre” fel volt függesztve. „Átmenetileg” - már vagy három évtizede. Ez II. Abdul Hamid, a „vörös szultán”, a mai uralkodó remekműve volt.

A politikailag iskolázatlan, szervezetlen, jámbor török nép meg tűrte ezt azóta, amióta Abdul Hamid a parlamentet annakidején puccsszerűen szétugrasztotta, s a népképviselőket rendőri fedezettel hazaszállíttatta.

A népben egyvalami tartotta a „reményt”. A szultán egészségi állapota állandóan rosszabbodik. Egykori zsenialitása hanyatlak, pszichopatikus betegségei pedig egyre növekszenek. Orvosok serege veszi körül, de nem tudnak rajta segíteni. Nem is kér tőlük tanácsot. Életmódja, csak úgy, mint államvezetése, egyelőre, sajnos, látszólag megingathatatlan. Pedig a vég már közel van. Egyelőre harminc palotaorvos sürgölődik a Yildiz-palotában, II. Abdul Hamid székhelyén, csehek, németek, törökök vegyest. Mavrogeni, a főorvos mostanában - mert elhagyott barátnője bosszúból kiadta a doktor ellopott yildizbeli naplóját - kegyvesztett lett, és az egyik külföldi követségre menekült. Helyette új orvosok dolgoznak az udvarban. Valamennyit megkonzultálja a szultán - azután él tovább a maga feje szerint. Munkabírása észrevehetően csökken. A yildizbeli, részben szultáni szeszély, részben kereskedelmi érzék állította szultáni üzemek igazgatói hónapszámra hiába várják gazdájuk egy-egy kegyes délutáni látogatását. A szultán „legszükebb” katonai környezete, a huszonnégy főadjudtáns, kétszáznegyven közönséges adjutáns, köztük harmincegy hadtesttábornok, tizenkét hadosztálytábornok, két ellentengernagy, tizenhat ezredes, tizennégy alezredes, tizennyolc őrnagy,

tizenkét alórnagy, tizennyolc százados, huszonkét hadnagy és maga a harminckét főnyi állandó, yildizbeli legfőbb haditanács buzgón szolgálja urát és rosszabb és rosszabb híreket visz róla a csapatnál szolgáló bajtársaknak.

A vezérkari iskolába is elkerül a hír, hogy nemrég balul sikerült merényletet kíséreltek meg a szultán ellen. Ezután az országban szinte elviselhetetlen kémrendszer lett úrrá. A kávéházban két ember nem mer összeülni beszélgetni. Kényelmetlen emberek egyszerűen eltűnnek. Börtön? Kivégzés? Tengerbedobás? Ellenőrizhetetlen. S míg a szultán magánszínházában, amelynek nézőterén ő ül egyedül, francia operett-társulatával a „Szép Helénát” játszatja (a kulisszák mögött detektívsereg figyeli a színészek minden mozdulatát) - a perai hidakon, éjjel, sötét dolgok történnek. Achmed bej, a szultáni „igazságszolgáltatás” skrupulus nélküli mindenese, vezeti a véres karavánokat, ki a városból, a tenger felé. Az osztrák követ később bizalmas körben elbeszélte, hogy ő maga is találkozott egy meleg nyári éjszakán, kései sétája közben ezzel a gyászos menettel. Achmed bej vezette. A követ nem állta meg szó nélkül: megkérdezte: mit visznek ilyenkor éjjel a letakart ekhós szekereken?

Achmed cinikus nevetéssel válaszolt:

- Ha most hivatalosan kellene válaszolnom Önnek, azt kellene mondanom: nehéz vasalkat-részeket és fegyvereket. Miután azonban Ön úgy is jól tudja, mit viszünk, nem akarok a szemébe hazudni.

És hidegvérrel bevallotta, hogy a szultán ellenségeit tüntetik el a Boszporusz néma vizébe.

Az udvarból egyre furcsább hírek szivárognak ki. A szultáni udvarba meghívást kap Mr. Box, a híres angol hasbeszélő, aki épp világ körüli turnén van. A rendes műsor bemutatása után a szultán megkéri, hogy utánozza Vilmos császárt, Ferenc Józsefet és a cárt. A maszk és a mutatvány pompásan sikerülnek, a szultán vörösre tapsolja a tenyerét. Másnap az egyik udvari emberhez hivatalos Mr. Box. A jókedvű előkelőség szintén megkéri az angolt, hogy most már utánozza - magát a szultánt is... A besúgók azonnal jelentik a botrányt a szultánnak. Az angolt még aznap kiutasítják Konstantinápolyból - az udvari funkcionárius pedig kegyvesztett lesz. Más. A szultán új szabót próbál hozatni Bécsből. A „mértékvétel” következőképp folyik le: a mestert bevezetik egy terembe. Odaállítják a sarokba, egy nagy, napsütéses ablak elé. Szemben vele hat felfegyverzett testőr áll. Egy darabig várni kell. Végre kinyílik az egyik oldalsó ajtó és kirobban rajta három kamarás. Utána a szultán. Gyorsan végigmennek a szobán, a szultán nem néz se jobbra, se balra, s egy fél perc múlva eltűnnek a szemben nyíló ajtón. A szabónak pedig megmondják: ez volt a próba. Ófelsége többre nem hajlandó.

A szeszélyes szultán millió dologba fog bele. Reggel ötkor kel még mindig, és azonnal íróasztala mellé ül. Szervez, rendez. Magánélete és szórakozásai túlzásba csapnak. Parkjában rengeteg kutyát tart: újabban már két igazgató és húsz segéd tudja csak rendben tartani a tenyészetét. Külön kutyakórházat épített a sok száz állat számára. A szultán pénzforrásai, pénzügyi műveletei különben áttekinthetetlenek. Főeunuchja, Hafiz Beiran épp mostanában hal meg: híres drágakőgyűjteményét, ötmillió frank értékben, urának hagyományozza. A „vörös szultán” egyébként játszik a világtőzsdéken is, kölcsönöket vesz fel. Míg előde, a hajlítható, örökké adakozó báró Hirschtől, meg néhány jelentéktelen magánbankárjától vett fel annak idején háromszáz milliós kölcsönöket, addig Abdul Hamid külföldi nagybankokkal dolgozik. A Credit Lyonnais kezeli vagyonát. Igaz, hogy a nagy vagyon mellett Hamidnak rengeteg kiadása is van: magát az egész országot behálózó titkosrendőrsége évente húszmillió frankját viszi el... A vezérkari iskolában is egy sor detektív dolgozik - egyelőre hiába. A szultán vagyonának méreteire jellemző, hogy amikor később, az első világháború után, New

Yorkban II. Abdul Hamid néhány értéktárgyát árverésre bocsátják, egyetlen szőnyegéért százezer dollárt fizetnek.

...Birtokában van a Hope gyémánt is; a világ legnagyobb gyémántja, ez a baljóslatú drágakő, amely egy istenség szoborfejében volt egykor, és fényénél imádkoztak a fanatikus hívők. Amióta ellopták, sokszor cserélt gazdát, és az a legenda fűződött hozzá, hogy szerencsétlenséget hoz mindegyik tulajdonosára.

Suttogják ezt is, mást is. Különösnél különösebb mendemondák keletkeznek, terjednek el a nép közt a szultánról. Olyan is van forgalomban, hogy a szultán már nem is él!

Nemrégiben ugyanis meghalt Izzet bej, a császári ruhatár őre. Ez az ember a megszólalásig hasonlított Abdul Hamidra. Mondják, Hamid sokszor fel is használta szelamlikon, udvari ünnepeken és hasonló alkalmakkor saját személyének helyettesítésére. Sőt, ő maga gondoskodott ennek a pletykának terjesztéséről, hogy esetleges merényletek céltalanságáról győzze meg az összeesküvőket. Ezzel a módszerrel a császárnak és „helyettesének” személyét lassan misztikus homály kezdte körülvenni. Ez pedig tág teret nyit a felelőtlen suttogásnak. Abdul Hamid még saját titkárát is megréfálta alteregójával - beszélnek -, ez pedig csak úgy lehetséges, hogy Izzet tulajdonképpen titkolt ikertestvére a császárnak. Hamid mindig tejtestvéreinek mondta. Izzet bej meghalt. Erre az a képtelen legenda kezdett elterjedni - az egyre erősödő ifjútörököknek is kapóra jött a kétélű pletyka -, hogy tulajdonképpen a szultán halt meg, és most Izzet uralkodik helyette. Ezzel akarnák az udvari haszonlesők kiváltságos helyzetüket fenntartani. A mese naiv és átlátszó, legjobban Hamid fiai és feleségei nevetnek rajta. De miután együgyű, romantikus és hihetetlen, a nép között bámulatosan elterjedt.

Nem is csoda, ha vad álhírek terjednek el a fővárosban meg az országban. Hiszen sajtó, politika, irodalom napról napra szorosabb bilincsekben vergődnek.

Jellemző erre nézve, hogyan adta hírül a tapintatos török sajtó a perzsa sah halálát. Ez a lélekben barbár nagyúr, a párizsi mulatóhelyek jól ismert vendége, egy mohamedán zarándokút alkalmával gyilkosság áldozata lett. A cenzúra viszont eltiltotta a Kadzsar-dinasztia fejének elhunytáról szóló közléseket. Ezután a következő hír jelent meg a török lapokban:

„A sah Őfelsége tegnap délután nem jól érezte magát. A holttestét Teheránba szállították.”

Amikor pedig Erzsébet magyar királyné meghalt, tragikus halálhírét csak így volt szabad hozniok a sztambuli lapoknak:

„Erzsébet osztrák császárné a magyar királyné tegnap délután Genfben meghalt.” Az alcím ez volt: „*A felháborodás világszerte óriási.*”

Csak a külföldi, ifjútörök emigrációs lapok mernek írni. Ezek pedig - hála a kapitulációk engedte és így átvizsgálhatatlan törökországi francia és egyéb postahivatalnoknak - igen nagy számban kerülnek be az országba. Ahol Abdul Hamid emberei valamelyik török alattvalót lefülelhettek, az menthetetlen volt. De a zsarnokságtól és terrortól való rettegetésnek is van határa.

A titkosrendőrség nem állíthat külön csendőrt minden gyanús ember mögé. Az ifjútörökök pedig egyre szaporodnak. A fiatalság az ő hívük idehaza. Külföldi politikusok, ismert újságírók kezdenek mind behatóbban foglalkozni lapokban, könyvekben a török politikai viszonyokkal. A világ figyelni kezd: mit is csinál Abdul Hamid, a „vörös szultán”, a szerencsétlen török birodalomból?

Az ifjútörök emigráció feje és szellemi vezére Abdul Hamid sógora, Damad Mahmud pasa volt. Amikor pár éve meghalt Brüsszelben, Abdul Hamid maga elé citáltatta a pasa özvegyét, saját nővérét, Szenieh hercegnőt. Leveleket írat az asszonnyal. Követségeivel diplomáciai jegyzékeket intéztet a belga kormányhoz: adják ki neki sógora földi maradványait, hogy a mohamedán vallás szerint temethesse el. A közbelépés eredménytelen. Nem lehet eltüntetni a halott ember emlékét. Abdul Hamid azonban a halott pusztá emlékének néma propagandájától is fél. Levelezésével épp az ellenkezőjét éri el. A világlapok újra beszélni kezdenek a lelketlen szultánról, aki még halála után sem hagyja békén ellenségének nyugvó hamvait. Felelevenítik Damad Mahmud művelt európai egyéniségét, beszédeit, cikkeit; felidéznek Konstantinápolyból való szökésének drámai körülményeit - hogy menekült két felnőtt fiával, Szebaheddinnel és Lurfullahhal. Hogy ugráltak, másztak a sötét éjjelen a kikötőben egyik átvizsgálható hajóról a már átkutatottra, és hogy sikerült végül mégis, ezer veszély közben a francia partokig, Marseilleig eljutniok. Damad Mahmud, az üzött szultáni sógor és egykori igazságügyminiszter nyílt leveleit újra leközlük a világlapok - és mire a szerencsétlen földi maradványai Belgiumból a párizsi Père Lachaise-ben végül mégis csak örök nyugalmat találnak, az egész világ újra a tarthatatlan török állapotokról beszél.

A konstantinápolyi vezérkari iskolában is tudják mindezt. Az ifjútörök vezérkar azonban tisztában van a forradalom doktrínáival. A módozatokat *Marxtól*, *Engelstől* és *Lasalletól* vették. Az „action directe” és a „sejttrendszer” kedvenc eszközeik. Tüntetések és merényletek következnek. Ahol csak lehet, titkos sejteket is képeznek. A vezérkari iskola növendékei sem maradhatnak el a szervezkedésben: a főkolomposok egyike a lázadó Musztafa Kemál növendék.

Musztafa Kemál várva várt századosi kinevezése megérkezik végre. Musztafa Kemál tehát - életében először - felölti az aranyos, válldíszes, sötétkék egyenruhát. Veres fezével és mélyen lecsüngő, török eleganciával felkötött nehéz kardjával ott sétál most már naponta a Grande Rue de Pera széles sétányán. Szép görög és örmény asszonyok bokáit lesi a fiatal tiszt. Sokkal többet ugyanis az utcákon nem lehet látni, a földig érő, francia mintájú csíkos taftruhák alatt. Annál több női lábszárt lát azonban négyszemközt, a Beyoghlu szórakozóhelyein. „Adatok” ezekről az élményekről nem maradtak fenn, de talán nem is szükségesek. Nem a történelem gondja, hogy kis kalandoknak járjon utána, melyek amúgy is egyformán folynak le, és amelyek éppen Musztafa Kemálnál semmi komolyabb nyomot nem hagytak a fiatal férfi életében. A fiatal török tiszt ekkoriban egyébként meglehetősen illetlenek és „tárgyilagosak” voltak a konstantinápolyi keresztény lányokkal. Egykorú útleírások egyhangúan erősítik meg, hogy mindennapos volt, hogy estefelé az utcán fiatal tisztok „sans gêne” belecsíptek a mellettük elhaladó *nem török* nőkbe; a török nők szentek és sérthetetlenek voltak. Mintha csak a relativitás tételének bizonyítására törekedtek volna, ott a muzulmán többségben társadalomszemléletükben a fiatal török tisztok. Ne vegye zokon előbbi megállapításunkat a mai török nemzedék: éppen a Beyoghlu sétálgató Musztafa Kemál egyik érdeme lesz, hogy megszűntek a török utcáknak ez az illetlensége. A közmorál megváltozott, és mentől nagyobb utat tesz meg fejlődése során egy nemzet, annál nagyobb talán éppen az érdeme.

Musztafa Kemál a gyermekből férfivá lett fiatalember szerelmes nem lett. Ekkoriban még csak verseket se nagyon olvasott, inkább politikai, államtudományi és történelmi munkákat. Egyik első barátja Ómer Nadzsi effendi, kicsapott katonatiszt, tanította meg a betű szeretetére. De Kemál később büszkén írja magáról, hogy olvasmányai tárgyilagosak voltak, és a versek, líra, csak visszatartották „tulajdonképpen” életcéljából.

Ömer Nadzsi, az író barát, rövid pár év alatt eltűnik majd Musztafa Kemál életéből. De a rokonszenv és a hit a fekete betűkben ott maradt Musztafa Kemál bensejében. Így vállalta magára azt is, hogy a Harbiyehbeli forradalmi sejt „újságát”, egy kézzel sokszorosított, összehajtogatott ívlapot, rendszeres időközökben cikkekkkel lásson el.

Ez lett a veszte. Az a pár hét, amelyet vezérkari kinevezése és tényleges beosztás közt a főváros utcáin eltöltött, vészhozó lett számára. A „Harbiyeh”-beli detektívteendőkkel meghízott altisztek és tisztek most már mindenáron érdemeket akartak kovácsolni maguknak. Egy szép napon valaki beárulta a „sejtet”. Komoly formák közt. Egyelőre csak Riza pasának, az intézet jóindulatú parancsnokának. Riza azonban nem intézkedett, hogy a „sejt” megszűnjön. Ellenkezőleg, felkereste őket és olyasmit mondott, hogy neki se füle, se szeme. Csináljanak a fiatalok, amit akarnak. De óva intette őket Izmail pasa tábornoktól, aki az összes katonai iskolák minisztériumi osztályának a vezetője volt, és az ótörök felfogás egyik legbuzgóbb híve. Talán azért is történt, hogy Riza nem csinált semmit sem hallgatói ellen. Riza éppen az ellenkező világnézetet vallotta, mint minisztériumi felettese. Amikor aztán egyszer Riza pasa együtt találta az egész „sejtet” az egyik lezárt teremben, ennyit mondott mindössze:

- Az urak most bizonyára mást csinálnak, mint katonai feladatokat. Már pedig *ezen* a helyen, csak ezt volna szabad tenniük. Kérem, máskor tartózkodjanak az ilyesmiktől, legalábbis *ezen a helyen*.

A formális tiltakozással meg is volt oldva a kérdés. A platonikus dorgálás volt minden, amit Riza pasa hajlandó volt tenni. Így mégis fedte magát Izmail pasa esetleges haragjával szemben.

A vezérkari iskola termei „másra valók”? Jó! Ezen lehet segíteni. El is mehetnek ők innen „összeesküdni”. Máris kibérelt a társaság egy kis garzonlakást valami költött névre: itt jöttek össze most már minden héten. De nem lettek volna fiatal férfiak, ha zene, ital, sőt talán nők sem szerepeltek volna itt-ott a meghitt kis lakásban. A Harbiyeh legfelső évfolyamának most már nem egy végzett növendéke jött el közéjük és hallgatta a fiatal tisztek tüzes előadásait. Sőt, az egykori Ömer Nadzsihoz hasonlóan, Fethi bej, egy másik kicsapott osztálytársuk is felkereste őket: ő is be akart állni a társaságba. Szívesen is látták az egykori elkeseredett barátot.

Egy délután aztán Fethi bej bejelentette, Musztafa Kemál egyelőre még beosztás előtt, szabadságon lévő, vezérkari százados úrnak; van ám neki még egy *másik*, szintén kicsapott, lázadó barátja is, aki szintén csatlakozni akarna a társasághoz. De nem akarja idehozni a titkos lakásra, hátha valami ellensége még meglesné az újonnan jöttet. Jobb volna, ha valamelyik nagy kávéházban ismerkednének először össze, aztán határoznának: felveszik-e?

Így is történt. Az egész társaság elment harmadnap este a megbeszélt helyre. Egy igen rokonszenves külsejű, magas, fiatal, civilruhás úr várt rájuk a fényes tükörablakok mögött. Udvariasan bemutatkoztak egymásnak, az idegen valami nevet mormolt, aztán leültek, kávékat rendeltek. Musztafa Kemál és társai alapos faggatás alá vették az idegent. A zöld szemű idegen őszintén, kitartóan felelgetett. Aztán ő kérdezett. Amint aztán Musztafa Kemál elmondotta az egész társulás célját, az idegen felállt és így szólt:

- Sajnálom, uraim. Én Izmail pasa őexcellenciája új szárnysegédje vagyok. Az urak pedig most feltűnés nélkül kövessenek engem.

A sóbálvánnyá meredt, egyenruhás társaság mintha álomban járna, kivonult a szárnysegéddel a bejáratig. Itt felvették köpenyeiket, és egy perc múlva már csukott, hullaszállítószzerű, fekete lovas kocsiban találták magukat. Szemben velük szuronyos-puskás „zabtiék”, rendőrök.

Amikor a katonai börtön magánzárkája bezárult a lefegyverzett Musztafa Kemál vezérkari százados mögött, az udvarias szárnységéd még egy percre benézett hozzá. Csak néhány szót szólt az egészen magábaroskadt fogolynak:

- Százados úr, védőügyvédet nem kell kérnie. Tárgyalás nem lesz. Ófelsége, a császár ugyanis személyesen kíván dönteni az önök sorsa felett...

V.

A zsarnok

...Nagy tolongás a konstantinápolyi utcákon. A nép csak úgy özönlik a Besiktás felé.

Péntek van. Ez a mohamedán vasárnap. A padisah - immár a harmincnegyedik nemzedék ugyanabból a dinasztiából - heti „szelamlíkját” tartja. Ősi hagyomány: a szultán egyszer egy héten megmutatja magát népének: az iszlám hetenként visszatérő ünnepnapján fényes külsőségek között vonul a templomba és ugyancsak ünnepi menetben tér vissza palotájába.

A konstantinápolyiak nem tudnak betelni ennek a fényes, ősi szertartásnak, a szelámlíknak látványával.

Ünnepnap van: Sztambul népe ráér báméskodni. Gyalog, kocsin, áramlik a tömeg a Galata-hídon, a Grand Rue de Perán, Ortaköjön, Fündüklín át a Yildiz felé.

A gyalogosok leszorulnak a gyalogjáróról: az úttesten a lassan haladó kocsik között csak úgy hemzsegnék a piros fezes vagy turbános ottománok. Sok török nő is van közöttük: a párizsi divat előírta nemzetközi egyenruhát viselik már: csíkos, virágos tafotából készült harangszoknyát - nagy, széles sonkajakkal. Az arcukon azonban ott van a hagyományos fátyol. Áttetsző, finom kis fátyol mögül villognak elő a hosszúpillájú parázsszemek, nevetnek a francia pirosítóval élénkített szájuk.

Fiatalkorú munkáslányok, bolti elárusítónők karonfogva ringatóznak, hosszú sorban, akárcsak a nyugati városok jókedvű asszonynepe. Látszatra egykedvűen, valójában élénk érdeklődéssel követik szemmel a férfiak a hosszú szoknyák alól itt-ott kivillanó lakkcipős, apró lábukat.

Nagy, négyülékes hintók, óriási landauerek tűnnek fel a tömegben, megrakottan napernyős, kacagó, szivárványszínű ruhákban öltözött francia nőkkel; fehérruhás, lengőfátyolos amerikai, angol szépségekkel. A hölgy egyenes derékkal ül a főülésen, mellette hanyagul dől hátra, vastag szivarral szájában a gavallér. A kisülésen fiatal lányok, fiúk nevetnek, forgolódnak izgatott várakozásukban. Lesz ma mit nézni.

Impozáns színjáték kezdődik: a heti díszfelvonulás, amellyel érdekesség, exotikus eredetiség dolgában nem vetekedhetik egyetlen ország katonai parádéja sem.

II. Abdul Hamid szultán külön templomot építtetett magának saját szultáni városrészében: a Yildizben. Idáig sorakozik fel kétfelől a sok ezer főnyi, százféle egyenruhába öltözött katonaság.

Napbarnított, szépvonású, jónövésű legény mindnyájan. Egyenruhájuk szürke vagy kék, csak a fehér lábszárvédő és a piros fez egyforma valamennyin: szinte lángot vet a kép a napfényben, mint egy óriási pipacsmező.

A katonák előtt, akik lazán tartják vállukon puskájukat, aransujtásos tisztek lépkednek. Egymás mögé sorakoznak, sűrűn rétegzett sorokban.

Jönnek a tengerészek: a nemzetközi, sötétkék egyenruhát hordják, kihajtott, nagy fehér gallérral. A fejükön azonban ők is fezt viselnek. Utánuk üget a lándzsás lovasság dobogó, rohanó serege. Nyomukban tódul, szorong a civilközönség; a mellékutcák még egyre ontják az embertömeget.

Azután elhelyezkedett a katonaság. Szorosan sorakoztak fel egymás mögött, a derékszögben megtört hosszú útvonalon.

A katonák feszes tartásban, arccal előre állnak; a közönség azonban kíváncsian nézeget felfelé, a Yildiz dombjára, ahonnan a szultánt várják. Megpillantani csak akkor lehet, ha majd előbukkan a kanyarodásból, amelytől kezdve azután egyenesen visz az út a Hamidijé-Moséig.

Végre megjelennek a Nagyúr közeledésének első hírnökei; mondhatni, furcsa „hírnökei”. Homokosvödröket cipelő szolgák ezek. Felhintik az úttestet homokkal, hogy az udvari hintók simán, zökkenés nélkül gördülhessenek végig rajtuk. Minden kavicsért külön hajolnak le: szapora kézzel veszik fel és tüntetik el.

Ismét katonák vonulnak fel a mellékutcákból: gyalogosok, lovasok. Elhelyezkednek a már rendben felállított csapatok mögött. Megérkezett a népszerű tűzoltóság is: a magyar származású gróf Széchenyi Ödön pasa szervezte meg ezt az intézményt, Konstantinápoly nagy hasznára. A szegénynegyed fából épült, a keleti ember közömbös és gondtalan: gyakran üt ki tűz a városban. Most már kevésbé veszedelmesek pusztításai; a szultán meg is becsüli érte a testes, okos szemű, törökimádó, ideszármazott magyart. Ennek a becsülésnek egyik jele, hogy a tűzoltóság is díszfelvonulást rendezhet a szelámlíkok napján.

Jön a tábori orvosok modernül felszerelt csapata; végigvonulnak a sorfalak között szagos üvegekkel, élénkítőszerekkel, ha netán rosszul találna lenni valaki a nagy tolongásban.

Élénk lónyerítés, lábdobogás, vezényszavak, emberzsongás. Pattanáig feszült várakozással van tele a levegő.

Végre, végre megkezdődik a felvonulás. Zárt, aranyozott feketelakkos hintóikban a szultán feleségei és leányai nyitják meg a menetet; kettesével ülnek egy-egy kocsiban. A kocsik között és mellett lépkednek a háremőrök, szolgák - többnyire négerék - százai, a hasukon szertartásosan összekulcsolt kézzel.

A katonák fegyvereinek mérnöki pontossággal egy vonalra irányított sorfala üdvözli az udvar hölgyeit. Azok kíváncsian kandikálnak ki jobbra-balra a hintók homályos háttéréből, a félig leeresztett kocsiablelakok mögül.

Az udvari fogatok most megérkeznek a mosé elé. Itt jókora szabad térség van; bőven elfér rajta kétoldalt a hintók serege. Az aransujtásos kocsisok, díszbeöltözött fullajtárok leugrálnak, kifogják a lovakat, összetolják a hintókat, azután elvezetik a paripákat. A magas udvar hölgyei a kocsiban maradnak és jókedvűen nevetnek, tereferélnek, nézelődnek.

Mialatt ez történik, kezd kialakulni a szultáni menet. Elöl a császári hercegek jönnek - rendszeren csak Abdul Hamid fiai -, ki gyalog, ki lóháton. Mindezeket kamarásai, szárnysegédei kísérik, ha csak ökölnyi is. Külön szívderítő látványossága ez a gyermekimádó tömegnek: a legkisebb apróság is díszegyenruhában pompázik, ezredesiben nem is egy közülük. A legidősebbek azonban már meglelt férfiak.

Burhaneddin, a szultán kicsi fia és kedvence, a haditengerész tisztek egyenruháját hordja komoly méltósággal.

Legbájosabb látvány a három legkisebb szultánfiú. Lóháton üget a nyolcesztendő. Egyenes tartásban, feszesen, bátran üli meg paripáját. Mögötte lovagolnak szárnysegédei. A mosé keskeny lépcsőjű bejáratánál leugranak a lóról, és a hercegi ezredeske helyezkedik tengerészgyalogságának élén.

Következik öccse: ez csak ötesztendő, és kocsiban érkezik a parádé színhelyére. A mosé előtt szolgálói kinyitják előtte a kocsi ajtaját; egyik szárnysegéde ráemeli egy jámbor, hófehér paripára, és az ötesztendő parancsnok is elfoglalja helyét ezrede előtt.

Ismét előgördül egy hintó. A legkisebb herceget, a négyesztendőt emelik ki belőle. Ő is magas rangú katona: tökéletes, előírás szerinti játékegyenruhát, lakkcsizmát visel és nyakában komoly császári rendjeleket hord.

Őt nem ültetik lóra, hanem felállítják a mosé lépcsőjére. Ott áll feszes tartásban a parányi ezredes; eddig mosolygott, fecsegett kísérőivel, ránevetett a üdvözlő sokaságra; gyermeki bájoságával vette meg a szíveket. Ettől a perctől kezdve azonban katona. Feszesen áll, komoly arccal, majd hirtelen kirántja jókora zsebkésnyi kardocskáját, és kivont karddal, férfias komolysággal várja a legfelsőbb hadurat - a papát.

A következő jelenet már a szultán személyes közeledését jelenti. Hobe pasa, a szultán istálló-mestere, két pompás arabs hátszlovat vonultat fel végig az útvonalon, a palotától a templomig. Így kívánja az ősi hagyomány: a szultán a szelámlík után gyakran lóháton teszi meg az utat visszafelé.

Fiatalabb korában Abdul Hamid szultán élt is az ősi szokással. Végiglovagolt a fél városon is: hadd lássa a nép, mennyi igaz abból, hogy félvak, hátgerincsorvadásos vagy hogy nem is él már. Máskor meg, hajrá, sebesen hajtattott a könnyű jukkerkocsiban.

Mindez rég a múlté. Abdul Hamidot nem szórakoztatja többé az elismerés és a bámulat - már nem hiú a sportteljesítményeire. A császári kocsi és a két viharsebességgel elsuhanó pej előtt kétoldalt mélyen meghajló tömeg látványát is szívesen elengedné. Nem kíváncsi az út menti fügefákra és a halálra emlékeztető ciprusokra. A Yildiz kertjeiben szebb, drágább növények között sétálhat - biztonságban.

A tömeg, amely valaha ujjongva üdvözölte trónralépését, és amely között ma rosszat tervező, sötét, bujkáló alakokat lát képelete, gyanús, és utálja. Csöndben szeret lenni, lehetőleg egyedül. Nem tudná megmondani, mikor kelt át utoljára aranyozott császári kaikjában a Boszporuszra, hogy a szkutari templomban imádkozzék; az Hagia Szófiába is csak évente egyszer megy el, hogy - amint kötelessége - megcsókolja a próféta ott őrzött kaftánját.

Ha a hagyományok, melyen tekintélye nyugszik, vagy uralkodói tennivalói a nyilvánosság elé szólítják: kinszenvedés neki. Minden ceremóniát a lehető legrövidebbre fog, még a családi összejöveteleket is.

Magányos ember minden zsarnok. A hatalom: unalom. Mégsem tud lemondani róla, aki egyszer belekóstolt.

Soktorkú, üvöltő vezényszó harsan most fel és fut végig megsokszorozódva a katonaság sorfalán. A csapatok vigyázzállásba vágják magukat. Kürtszó, dobpergés. A tízezernyi katona hirtelen tiszteletadásra feszül. Most megperdül valamennyi dob. Felharsan minden trombita: a zenekar belekezd a császári ház indulójába.

A Hamidiyé-induló méltósággal teljes lejtésű, mégis harcias, vérpezsdítő ütemei töltik be az egész térséget, amikor megjelenik a domb lejtőjén a szultán fogata a kanyarulat előtt, amelyen túl az útvonal betorkollik a palota titokzatos óriás kapujába.

Fehér egyenruhás, fehér lovaik nyergében ütemesen emelkedő és alászálló testőrök csapata előzi meg az udvari hintót. Két pejlo húzza a magas kerekű díszkocsit, amelynek lakkja, aranya egyaránt szikrázik a napfényben. A bakon merev arcú kocsis tartja mozdulatlan vaskezeggel a lovak gyeplőjét. Mellette az inas: régimódi, keletiesen bő nadrágos, az aranysujtások alatt valósággal eltűnő díszegyenruhában.

A fehér bőrülésen, a hintó mélyében, egyedül ül a szultán.

A díszek, sujtások, színek és fények orgiája között, amely mindenkit díszít körülötte, még a legkisebb rangú szolgálókat is: ő az egyetlen, aki egyszerű, sujtástalan és aranyozatlan, sötétkék egyenruhát visel. Csak egyetlen rendjelének, az Ozmán-házirendnek gyémántos medaillonja sugárzik ki egy-egy pillanatra kabátjának kihajtója alól. Mozdulatlanul ül, merev arccal, csak néha tiszteleg némán a lelkesen éljenző tömeg felé, fehér kesztyűs, feltűnően kicsiny kezével.

Az a magányos ember, aki kocsija mélyén suhan el a nép előtt, nem szép ember. Orra keselyűorr, homlokcsontja kiugró; előrekorított, fekete szakállá még csak fokozza arcának ragadozómadár-szerűségét. Ám ez az arc mégis impozáns a maga egykedvű és kiábrándult szomorúságában; a vékony alak szívós egyenessége törhetetlen akaraterőt árul el, a sötét, átláthatatlan szempár és a magas, gondolkodó homlok félelmetes titkokat sejtet.

A nép inkább érzi, mint látja kétoldalról szárnysegédek és kamarások sorfala közé szinte elrejtett, gyors fogatában látomás módjára mellette elsuhanó urát. De ez az érzés biztosan mondja: ő a szultán, ő ami urunk. Úr, egyszerű, piros feztől kezdve lakkcipős, kicsiny lába hegyéig. Övé itt minden: a rengeteg katona, a gyönyörű hintók, bennük a még gyönyörűbb szultánakkal; övé a Yildiz, övé a város, övé a hatalom.

- Csokjasa! Bin jasa! (Ezer évig éljen!) - ujjonganak Bizánc népének kései utódai.

A szultán egyedül ül a hátsó ülésen, de azért nincs magányosan kocsijában. Szemben vele a kis ülésen ül Gházi Ozmán pasa, a híres plevnai hős. A fehér szakállú, asztmán, vén palotamarsall ma már csak árnyéka a hajdani „plevnai oroszlának”: dicsőséges múltjának emlékét azonban őrzi a „Gházi” - „győzedelmes” - melléknév és őrzi a nép fanatikus szeretete.

Rokona a szultánnak, mert fiai Abdul Hamid leányait kapták feleségül. Ám a szultán korántsem csupa rokon szeretetből, nem is Ozmán pasa nagy múltja iránt való tiszteletből ülteti a maga kocsijába a plevnai oroszánt. Józanabb oka van erre. Bizonyosan tudja, hogy amíg Ozmán vele van, nincs az az elvetemedett merénylő Sztambulban, aki bombát dobna a szultáni hintóba. Maga a nép tépné széjjel ott a helyszínen.

Ezért tüntette ki ura a vén, mogorva, beteges katonát a lehető legkevésbé neki való állással, a palotamarsallsággal. Ezért kell Ozmán pasának kivonulnia minden szelámlikra, akkor is, ha gyötri az asztma, akkor is, ha komolyan előveszi sokféle baja.

Gházi Ozmán nem termett udvaroncoknak, és az évek nem tették sem simábbá a modorát, sem félénkebbé a természetét. Az aranyos hintók mélyén csevegő szultáni dámák félig mosolyogva, félig szörnyülködve suttogják egymásnak, hogy ma is bezáratta palotáját Abdul Hamid szárnysegédje előtt, és kiüzent, hogy megfázott, köhög, és nem vonul ki díszhintóba, még ha a Shejtán viszi is el az egész báméskodó pereputtyot.

A szárnysegéd természetesen nem mert ezzel a jelentéssel visszatérni a gazdájához. Formális erőszakkal kényszerítette a kapust az ajtónyitásra, azután becsörtetett az öregúr hálósobájába, és ő maga húzta ki az ágyból, adta rá a ruháit, mert a szolgálók nem mertek közeledni a hirtelen kezű beteghez.

Most hát ott ül szultáni nászurával szemben, durcásan és elkeseredetten. Időnként köhögési roham rázza meg; a szultán résztvevően csóválja meg a fejét és szeretettel kínálja a maga arany cukorkásdobozából a szalmiákat.

A gyorsan elsuhanó szultáni fogat után a palota-tisztviselők, katonatisztek, főméltóságok tömege haladt gyalogosan. Sűrű falanxban. Hosszú, kék kabátjukon aranyhímzés jelzi rangjukat. Végláthatatlan menetben követik a kocsit, sietős lépésekkel, azonban még így is messze elmaradnak a kocsi mögött; az így keletkezett részt a testőrség osztagai szállják meg.

A hófehér mosé keskeny lépcsőfeljárója előtt megtorpannak a pejlovak, és megállnak, mintha márványból faragták volna ki őket. A kocsi mellől leugrik a lakáj és mélyen meghajolva mimeli, mintha segítene urának a leszállásában. A valóságban azonban nem szabad a Nagyúr testéhez hozzáérnie.

A templom főkapuja kitárul. Harminc pap imát éneklő hangja zümmögésnek hallatszott idáig a bezárt kapu mögül: most harsány karénekké erősödik. A minaret tetején megjelenik a müezzin, és ott fenn a szédítő magasban, a hátborzongatóan alacsony és vékony kis vasrács mögött éneket tárt karokkal intonálja - „Allah il Allah hak Muhamed rasszul Ullah” - „Egy az Isten, és Mohamed az ő prófétája.”

Majd felhangzik az előírással, emlékeztető figyelmeztetés:

- „Magrulanma! Padisahim szerden bujuk Allah nar!” „Padisah, ne légy büszke! Allah nagyobb, mint te!”

A szultán megáll egy percre. A kiáltás elül, és a hajlott hátú nagyúr felmegy a kanyarodó, keskeny lépcsőn a kapuig. Előtte főméltóságok ezüst tálakat, füstölő kegyszereket visznek. A feszültség most felenged. Az odaállított kis szultánfiúcska eddig sem vette le a szemét apjáról. Most, hogy a szultán elébe ért, a kis herceg kivont, pici kis kardjával szabályosan tiszteleg. Istenem, mennyit kínlódhatott a palotaparkban a kis ezredes, amíg ezt a mozdulatot megtanulta!

A tisztelgés után - mindenről megfeledkezve -, hangosan elkacagja magát édesapja felé a kisfiú. A szultán, szintén vidáman, elmosolyodik, és ettől a mosolygástól egyszerre emberivé, még rokonszenvenné is lesz arca. Azonban a kis herceg - engedelmes, kötelességtudó kisgyerek - szépen ottmaradt a helyén állva, csak arcával és tekintetével kíséri rá visszamosolygó apja útját. A szultán már el is tűnt a becsukódó templomajtó mögött. Bent még erősebben felzeng az ének, és az istentisztelet megkezdődik.

Odakint pedig meglazul a fegyelem. A katonák kényelmes pihenjbe helyezkednek, nevetgélés, mozgás kezdődik. Őszinte, hamisítatlan keleti kép bontakozik itt ki. A tisztek csoportokba verődve cigarettára gyűjtanak, vagy a publikumban álldogáló polgári ismerőseikkel elegyednek beszélgetésbe. A katonák sorfalai között - elég meleg van - árusok tűnnek fel hűsítő limonádéval, ásványvízzel, sörbettel. Mindenki eszik, iszik, igazgatja ruháját, fegyverzetét. A hátratolt fező katonák óvatosan előrenyújtott nyakkal isszák a narancsszörpöt. A sorok is kissé felbomlanak. A külföldi újságíróknak különösen egy zöld ruhás fiatal néger tűnik fel a sok közt, aki mindenféle bakugrásokkal és fintorokkal hívja fel magára a figyelmet.

Közben, bent a moséban, már javában folyik az istentisztelet. A szelámlik mindig vendégfogadással van egybekötve. A meghívott muzulmán előkelőségek és a követségek által ajánlott külföldiek már ott gyülekeztek a templommal összeépített palota szalonjában. Izgatott szárnysegédek és kamarások futkosnak, névsorokkal a kezükben, egyik embertől a másikig és tűnnek el a palota termeiben rendezni, informálni a vendégsereget. A vendégek számára gazdag büfét, édességeket, feketekávét készített a szultáni gazda.

Félóra múlva a szultán maga is megjelenik vendégei előtt. Mindössze néhány szót vált a kitüntetettekkel, aztán elvonul. Kint az udvaron, a templomi szertartás után a lovakat közben már befogták a háremhintókba. A szultáni udvar egy része már vissza is indult. A császár csak cercle után fog visszatérni palotájába.

Amilyen ünnepélyes, rendezett a menet odafelé, olyan össze-vissza festői rendetlenségben özönlik vissza a császári menet.

A szultán visszafelé más kocsin szokott menni; rendszeren a néhai osztrák-magyar trónörökös, Rudolf főherceg által nekijándékozott könnyű kocsin. Néha maga hajt, de mostanában csak a belső ülésről. Fehér kesztyűs kis keze keményen nekifeszül a gyeplőnek. Gházi Ozmán pasa már nincs vele; hatalmas fehér lovon kell az öregúrnak a kocsi után ügetni. Most olyan jelenet következik, amelyet a külföldiek, amíg nem látták, nem hinnék el senkinek; a pasák, tábornokok - pedig alig van köztük mázsánál könnyebb - futólépésben szaladnak, gyors szuszogással a szultáni kocsi után. Mulatságos kép: a pasák, akik odahaza a fotójbe szerelt réztartóba téve olvassák a lapokat, mert még a papírt is lusták tartani, most ott loholnak, karjaikat messze előre tartva, sűrű tömegben a néhány privilegizált lovas közt, jóformán életveszély közepette - és ősi tradíció szerint igyekeznek a szultán kocsijának kerekeit meglóditani. Hogy „segítsék Őfelsége menetét”. Senki sem nevet ezen: így illik, ősi szokás.

A kocsi ott suhan a még mindig sorfalat álló katonák közt. De amerre a szultán már elhaladt, a sorfal rövidesen feloszlik. A katonák szallam kiáltása elhalkul. Az ilyenkor vezényelt „jobbra nézz” II. Vilmos német császár konstantinápolyi látogatásának emléke. Ekkor vezették be ezt a vezényszót. Most menetoszlop fejlődik és a káprázatos látomás lassan eltűnik a mellékutcákban. Nemsokára pedig megtelnek fáradt, komoly török legényekkel az üresen ásítózó laktanyák.

A közönség is oszlik - rendetlenül, kavargósan, csoda, ha szerencsétlenség nem történik minden alkalommal. Szájtató suhancok csinálnak maguknak utat két könyökkel; a bérkocsik és más járművek, gazdag török és örmény kereskedőknek fogatai, amelynek üléséről, lépcsőjéről, tetejéről nézték utasaik a nagy díszfelvonulást, beékelődnek a gyalogjárók sűrű soraiba. Ostorpatogtatás, kiáltozás, a kocsijukat kereső nézők szolgálainak fütyöntetése, meleg és kavargó, vakító, köhöggető por. Mindig ez a szelámlík befejezése.

A szultán villámsebes fogata közben már régen beszáguldott a palota kapuján. Az őrség vigyázzba feszül, majd pihenjbe lankad.

A szultán termeinek bejáratánál ott áll személyi titkára. Bár mozdulatlanul várt és most is csak a szokott lassú, mély meghajlással üdvözlí urát - gyors mozdulat különben nem is tanácsos, ha nem vágyakozik egy elhirtelenkedett szultáni revolverlövésre -, de Abdul Hamid éles szeme jól látja, hogy fontos híre van.

Int, hogy beszélhet.

A titkár újra meghajol.

- Felség, amíg Felséged a szelámlíkot tüntette ki legmagasabb jelenlétével, gyászos hír érkezett a palotába.

A szultán kérdőleg néz a titkárra. Az halkán folytatja.

- A vezérkar most kikerült évfolyamának majdnem összes tisztjét elfogták, meg nem engedett szervezkedés miatt. Maga Izmail pasa őkegyelmessége fogatta le a tiszteket. Riza pasa őexcellenciája már jelentkezett szintén audienciára. Legalázatosabb jelentést is nyújtott be.

A titkár most kis szünetet tart. A szultán int: csak folytassa. Szereti a rövid, tömör referádákat.

A titkár folytatja is.

- A pasa őexcellenciája azt mondja, Izmail pasa őkegyelmessége az ő tudta nélkül fogatta le a tiszteket. Szerinte a vád alaptalan. A tisztek tényleg nincsenek is beismerésben és tanuk sincsenek bűnösségükre - az egy Izmail pasa szárnysegédet kivéve.

A császár most kérdez először:

- Hány tisztről van szó?

Számára nem új az ilyen eset.

A titkár lehorgasztja fejét.

- Majdnem az egész évfolyamról, császári felség. Riza pasa mondja is, hogy ennyi vezérkari tiszteket, csupa tehetséges és képzett férfit, nem is lehet államérdek...

Abdul Hamid int.

- Jó. Hagyd. Te barátja vagy Riza pasának, mi?

A szárnysegéd most még mélyebbre süti pillantását.

- Igenis, felség. Valamikor magam is tanítványa voltam a pasának.

Halvány mosoly vonul végig Abdul Hamid olajbarna arcán. A vörösre festett, hegyes szakáll kissé megremeg.

A szultán már indul belső termei felé.

- Majd megnézem az iratokat. Talán igaza van Riza pasának. Nem kell ágyúval löni verebekre... Majd kiküldjük valahová, jó messze azokat a fiatalokat. Jaffába, Taifába, Damaszkuszba. Nem bűnözők ezek, csak fiatalok... Kár volna az egész évfolyamért. Aztán meglátjuk, hogy válnak be a jövőben... Más jelentenivalód nincs?

- Nincs, császári felség! - vágja össze a titkár a bokáját.

II. Abdul Hamid, a vörös szultán bólint egyet és elindul belső szobái felé. A fiatal tisztek nem nagyon érdeklik. De sose baj, gondolja, ha a vezénylő tábornokok féltékenyek egymásra. Akkor legalább szemmel tartják egymás lépéseit és nem esküsznek össze törvényes uruk ellen. Így nehezen törhet ki katonai puccs. Az államcsínyeket - ezt tudja a padisah - sohasem a fiatal századosok csinálják, hanem a befolyásos generálisok. Legalább is így volt ez mindig Törökországban.

A „vörös szultán” azonban ez alkalommal tévedett. Nem tudja, hogy pillanatnyi engedékenységgel egész hétszáz éves dinasztiája sírásójának kegyelmezett meg.

VI. Száműzetésben

Musztafa Kemált tehát száműzték - de fejét nem vették, sem fogházba nem csukták. Ezzel szemben olyan események történtek vele a következő hónapokban, amelyek csakis Törökországban és sehol másutt sem történhetek volna meg.

Mi is történt?

Egy fiatal vezérkari tisztet száműznek. Erre a fiatal tiszt, két idegen országon keresztül, egyszerűen megszökik száműzetéséből. Szökését azonban nem veszik észre. Illetve, mire észreveszik, már megint visszaszökik. Közben azonban már ismét egy sor ország határán jutott már keresztül. Aztán a volt száműzött részt vesz egy olyan hadjáratban, ahová senki sem küldte - és ebből a kapriolikus bakugrássorozatból a fiatal vezérkarinak végül - semmi baja sem lesz. Sőt, a legfelsőbb hadúr, a császár még meg is dicséri ezután, és végül is hivatalosan is oda helyezi, ahová tulajdonképpen jutni akart és ahová megszökött: a szervezkedő ifjútörök forradalom kellős közepébe!

Nos, lássuk csak sorjában.

Miután Musztafa Kemálnak sem fejét nem vették, sem fegyházra nem ítélték, sőt még csak hadbíróság elé sem állították, császári rendelettel a birodalom távoli szíriai csücskébe, Damaszkuszba száműzték. Itt azután a világon senkinek sem árthat.

A távoli országrészekben ugyan nincsenek összeesküvők. Sőt. Itt bizonyára igen derekasan fog viselkedni a száműzött - gondolták Konstantinápolyban -, hogy hazatérését kieszközölje.

Musztafa Kemált katonai kísérettel vitték a börtön cellájából a konstantinápolyi rakodópartra. Itt már várta a hajó, amely elvitte távoli célja felé. Az aggódó édesanya, aki fiának vizsgálati fogságáról értesült, azonnal felutazott Konstantinápolyba, hogy fia segítségére legyen. Azonban Zubeida Hanumot még csak fia közelébe sem engedték. Egyetlen szót sem válthatott gyermekével. Most is, amikor a fiatal vezérkari századost szuronyos örök kísérték a hajóállomásra, az özvegy édesanya csak messziről kísérhette egyetlen fiát a hajóhídig. Még csak össze sem nézhettek. Ezt is bizonyára valami újabb összeesküvés jelének foghatták volna fel a kísérő detektívek.

Musztafa Kemálra a hajó fedélzetén is erősen vigyáztak.

A közbeeső állomásokon nem engedték kiszállni. Sőt még a hajóhíd közelében sem volt szabad mennie. A hajó első nagyobb állomása Bejrút volt. Innen már nincs messze Damaszkusz, útjuk végcélja. Szíria különben a világ legtermékenyebb országa, az éghajlat mondhatni európai, és így a távolságon kívül a világon semmi sem emlékeztethette a hajó fedélzetén üldögélő és a távolságot kémlelő vezérkari századost arra, hogy száműzetésbe érkezik.

... Damaszkuszban, ebben az ősrégi Omajjád-városban, a kormányzónál kellett jelentkeznie Musztafa Kemálnak. A kormányzó még a régi „úri” török világ egyik visszamaradt díszpéldánya volt. Barátságos, kedves ember, aki, mint maga Kemál írja, naponta alig egy-két órát töltött el a hivatalos dolgaival. Annál szívesebben foglalkozott azonban háremhölgyeivel és a hasával. Emellett nehogy azt higgyük, hogy rosszul kormányozta volna Szíriát. Ellenkezőleg. Simulékony, nyugodt modorával még a legkuszább ügyeket is jól el tudta intézni. Egyébként Szíriát nem is nagyon kellett „kormányozni”. Ez a gazdag, élénk kereskedelmi forgalmú tartomány, nemcsak önmagát tartotta el, hanem a császári birodalom egyik fő anyagi támasza is lett.

Eleinte nem is volt sok dolga Musztafa Kemálnak. Kivezényelték holmi lázadó hegyi törzsek megfékezésére, de ezek a „csaták” húsz és harminc résztvevővel rendszeren sérülések nélkül, bár nagy puskázással és lövöldözéssel mentek végbe. Szíriában még mindig éltek az Atraszultán hegyi törzsfőnök családjának lázongó tagjai, akiknek időnként eszükbe jutott, hogy ők drúz fejedelmek, nem pedig a távoli és megfoghatatlan sztambuli padisah alattvalói. Ilyenkor aztán a mosolygós szíriai kormányzó mégis csak „megfoghatóvá” tette előttük a padisah létezését - és néhány fiatal erélyes tiszt parancsnoksága alatt álló különítményt küldött a törzsfőnökök megfékezésére. Rendszerint ennyi elég is volt. Ha a barna pejlovakon ügöző

lovasszakasz megjelent valamelyik szíriai vár bejárata felé vezető hegyi ösvényen, a törzs-főnökök már meg is juhászodtak, és fehér zászlóval fogadták, nyitott várkapuval a padisah „követeit”.

Ilyen hadjáratokban vett részt Musztafa Kemál százados is. Azonban nyughatatlan és sokra-vágyó természetét nem elégíthették ki a damaszkuszi esti vacsorák, itt-ott vidéki fegyverkalandokkal tarkítva. Jól tudta, hogy Abdul Hamid bukását és a forradalmat elősegítő tisztársainak zöme a kereszténylakta Balkánon állomásozik, ahol az elégedetlenség a mohamedán padisah iránt amúgy is az elnyomott keresztény nemzetek tradíciójává vált. Musztafa Kemál minden vágya az volt, hogy visszakerülhessen - ha már Konstantinápolyról nem is lehet szó - legalább szülővárosába, Szalonikibe. E célja érdekében azután minden követ meg is mozgatót. Ha valamelyik bajtársa szolgálati útra indult Macedóniába, a kék szemű százados feltétlenül szerét ejtette, hogy a bajtársat indulása előtt megkérje: vigyen magával bizalmas leveleket ottani barátainak. Ilyesmihez a posta nem volt elég megbízható.

A hiábavaló levelezésnek azonban nem sok eredménye volt. Erre merész lépésre határozta el magát Musztafa Kemál: kérvényt írt magának Sükri pasának, a szaloniki parancsnokló tábornoknak. A tábornok forradalmár hírből állott. Kérvényében Musztafa Kemál előadta száműzetésének okát, és arra hivatkozott, hogy szalonikii születésű lévén igen jól ismeri a környéket, ott szeretne szolgálatot teljesíteni és odaváló beosztást kér. Arra kérte a pasát: hasson oda a szultáni udvarban, hogy száműzetését feloldják és visszaengedjék szülőföldjére.

A pasa persze nem válaszolt. Ez igen érthető is - hiszen csak nem húzhatott nyíltan ujjat császári urával. Annál nagyobb volt a pasa meglepetése, amikor néhány hét múlva, egy nap-sütéses délelőttön adjutánsa bejelenti nála - Musztafa Kemál Damaszkuszban szolgáló császári vezérkari századost.

Musztafa Kemál belépett, és élénk, aggódó hangon előadta a tábornoknak, hogy megkapta az értesítést: a tábornok - hivatja őt!

Sükri pasa igen elcsodálkozott. Kijelentette, hogy ő nem hivatta, de nem is hivathatta a százados urat. Itt valami tévedés van. De, ha már itt van, igyekezzék, hogy mentől hamarabb visszajusson a helyőrségéhez, mert engedély nélküli eltávozásából a legnagyobb kellemetlensége lehet.

Musztafa Kemál azonban adta az ártatlant. Azt válaszolta: Damaszkusz utcáin egy ismeretlen férfi cédulát csempészett a kezébe, amelyben ez állt: „Jöjjön azonnal Szalonikibe”. Erre merészkedett eltávozni, egyébként szolgálati utazás ürügye alatt, Damaszkuszból. Civil ruhában Egyiptomon és Görögországon át jött a Balkánra. Azt persze nem mondta el a tábornoknak, hogy tisztársai, így a jaffai helyőrség parancsnoka, útközben több helyütt gondoskodtak arról, hogy ha közben rájönne Damaszksuszban illetéktelen elutazására, időben értesíthessék, hogy még visszatérhessen.

A damaszkuszi cédula rejtélyes történetéről ma sem tudunk bővebbet. Ez is ama tények egyike, amelyekben csupán Kemál előadására vagyunk utalva. Hogy és mint történt ez a rejtélyes cédulaátadás, volt-e egyáltalán Sükri pasának vagy az elégedetlen tisztikarnak valami szerepe ebben a történetben - azt alighanem örök rejtély fogja fedni.

Akárhogy is történt, Musztafa Kemál százados most már itt áll csalódott arccal Szalonikiben, szülővárosában, Sükri pasa tábornok előtt. Sükri pedig rövid úton hazaküldte. Jó is lenne sietni, mert hiszen az utazás már jó pár napot vett igénybe. Nem tudni, hogy Achmed bej örnagy, a jaffai helyőrség baráti parancsnoka még tovább is el tudja hitetni a damaszkuszi kormányzóval, hogy a százados Jaffa környékén tartózkodik. Ma, a rádió és a kartotékok világában egy ilyen szökés valóban nehezen képzelhető el. Igaz, hogy ugyanabban az időben

Németországban vagy Angliában sem volt elképzelhető egy vezérkari tiszt, aki ilyen önkényesen elutazik állomáshelyéről. *Csakis* Törökországban és *csakis* Abdul Hamid bukását megelőző, utolsó zűrzavaros években történhetek ilyen „csodák”.

Musztafa Kemál azonban, miután Jaffából a veszély esetére megbeszélte sürgöny csak nem jött, joggal hihette, hogy szökését még nem vették észre. Így elhatározta, ha már Szalonikiben van, legalább meglátogatja gyermekkorának színhelyét. Néhány békés napot tölt édesanyjával, megismerkedik az államfordulatra készülő szaloniki tisztekkel, akik között sok régi barátja és iskolatársa is lesz bizonyára.

Jó néhány napig maradt tehát Szalonikiben. Bekvártélyozta magát édesanyja lakásába - az idős hölgy egyébként majdnem kizárólag azzal tölti napjait, hogy élénken aggódik fia jövője felett. Maga Musztafa Kemál jegyezte fel, hogy édesanyjával sok vitája és különbözősége merült fel ebben az időben.

Az édesanya és fiú közötti ellentétnek azonban nemcsak politikai és világnézeti okai voltak. A gyermekora emlékei, mint tudjuk, mindig is az édesapához húzták a fiú szívét. Zubeida Hanumnak konzervatív és maradi felfogása idegen volt a nagyratörő fiatal férfi előtt. Kielezte köztük az ellentétet egy váratlan, de épp oly hirtelenséggel is befejeződött esemény. Még Musztafa katonaiskolai éve alatt ugyanis váratlan rövid levél tudatta Szalonikiből Musztafával: édesanyja férjhez fog menni másodszor is, a fiatal Morali Ragibhoz, akit Musztafa még Szalonikiből régóta ismert.

Morali Ragib, ez a moreai származású fiatalember, egész kétes existenciájával és elpuhult lényével, állandó betegeskedésével, nem volt Musztafa ínyére. Egyáltalán érthetetlen volt számára ez az egész második házasság. Azt fiatal fejével még nem értette meg: édesanyjának nem nagyon volt már válogatni valója férfiakban. Vajon, amikor késő férfikorában az egykori Musztafa kadett is fiatal nőbe szeret bele, eszébe jutott-e, milyen szigorúan ítélte katonaiskolás, tapasztalatlan fejével édesanyja kései násza felett?

Amikor aztán az esküvő megtörtént - rövid idő múlva be is következett a katasztrófa. A második férj ugyanis egészen rövid házasság után súlyos tüdőgyulladást kapott és meghalt. Zubeida Hanem pedig ott állott, ahol az első házassága után - azzal a különbséggel, hogy most már kétszeresen volt özvegy. Ez az intermezzo is elmélyítette anya és fiú közt az ellentétet.

Kemál édesanyja hirtelen megöregedett második férje halála után és betegeskedni kezdett. Nem volt már kinek tetszenie. Szemevilága is állandóan gyengült. Nehezen élt két férje után maradt hagyaték forgatásából - és amikor látta, hogy fia, a biztos megélhetést élvező császári vezérkari százados, forradalmasdit játszik, minden vére a fejébe szállt: hogy is hívhatja ki valaki a sorsot ennyire maga ellen!

Azon utolsó emlékezetes éjszakai beszélgetés előtt, amelyről maga Musztafa Kemál emlékezik meg, a fiatal százados megint édesanyja házában tárgyalt, most, szaloniki látogatása alkalmával, csukott ajtók mögött összeesküvő tisztársaival. A felszolgáló szobalány jelentette az ágyban fekvő öregasszonynak, hogy a fiatalúr, úgy látszik, megint rosszban törheti a fejét. Barátai vannak nála, és az asztalon térképek és sok pénz hever. De a fiatalurak nem kártyáznak, nem zenélnek, nem is isznak és még csak nem is nőkről beszélnek. Őt is kiküldték, amint felszolgálta a vacsorát. Musztafa Kemál maga mondja el: mi történt ezután.

- Édesanyám lassan és halkán felóvakodott a lépcsőn. Egy ideig hallgatódzott az ajtó előtt és azután visszament a szobájába. Miután bajtársaimmal bizonyos megállapodásokra jutottunk és azok elmentek, éppen ágyba akartam feküdni, amikor édesanyám váratlanul belépett. „Fiam - mondotta - szeretnék valamit megtudni tőled. Valóban fel akartok lázadni a padisah ellen, akinek hét szent hatalma adatott?” Édesanyámnak eddig semmit sem árultam el a titkos

tárgyalásaimról. Most azonban már nem tartottam szükségesnek, hogy továbbra is eltitkoljam. „Igen, édesanyám - válaszoltam -, az a férfi, Abdul Hamid, akinek a szentek hétszeres hatalmát tulajdonítod, a valóságban már tehetetlen. El akarjuk venni hatalmát, és az országot is meg akarjuk tőle szabadítani. Te más világban élsz és talán nem is tudsz bennünket megérteni. De azért bizonyára nem akarsz utunkba állni...”

Így folytatja:

- Édesanyám legszörnyűbb aggodalmait látta bebizonyosodni. Jó ideig tartott, míg ismét magához tért. Azután így szólt: „Azt hiszem semmit sem fogtok tudni elérni. A balsiker a valószínűbb - sajnos sokkal valószínűbb - és azután te vagy az egyetlen fiam, nem akarlak téged is elveszíteni.”

... Musztafa Kemál azonban nem hajlott édesanyja szavára.

A még sokáig elnyúló éjszakai beszélgetést ő maga jegyezte fel. Ma már Kemál e vallomását egyes bírálói gyanúval illetik: vajon nem propagandacélokat szolgált-e ez a drámai leírás is? Azért, hogy megmutassa a világnak, hogy még a legdrágábbal, az édesanyával szemben is megvalósította nagy célkitűzéseit. A válasz egyszerű: a valószínűség mellett szól, hogy ilyen beállítást ellenségei foghatnak Kemálra. Egészen bizonyos, hogy akkor, ott, Szalonikiben édesanyjával valóban voltak komoly ellentétei a fiatal századosnak. Azonban lehetséges, hogy Musztafa Kemál ekkor, húszegynéhány éves korában, talán nem olyan határozott szavakat használt édesanyjával szemben, amilyeneket az események utólagos bekövetkezése után leírt.

Végül mégis el kellett hagynia Musztafa Kemálnak Szalonikét. A rettegett sürgöny váratlanul megérkezett: eltávozásra Damaszkuszban kitudódott, és óriási botrány van keletkezében.

Erre léptek most akcióba az előre lefektetett titkos huzalok. Hiába, Törökország ekkor már alá volt ásva a forradalom számára. Sükri pasa adjutánsa Konstantinápolyból elfogatóparancsot kap: a fiatal százados azonnal tartóztassa le. A jóindulatú szárnysegéd azonban idejében szólt bajtársának. Musztafa Kemál most sorban feladta az előre megbeszélte rejtjeles táviratokat. Azonnal útnak indult, és egészen rövid idő alatt Jaffába érkezett, ahol barátja, Achmed bej, a parancsnokló őrnagy aggódó szemrehányásokkal fogadta. Elmondotta, hogy a Musztafa Kemált kerestető parancsokra eddig még nem válaszolt. De most már legfőbb ideje, hogy a százados megérkezett, mert a válaszádat tovább nem húzhatja. Most pedig azt ajánlja: utazzék Musztafa Kemál *Bir Szebába*, a Színai-félszigetre, ahol önkéntes tisztekből álló csapat, köztük a jaffai helyőrség tagjai is, az angolokkal be nem vallott kisháborúban állnak. Az angolok az akabai kikötőt védtek a bennszülöttek nevében, a névleges úr, a török ellen. Nyílt háborútól mind a két fél félt, és ezért csak nem hivatalos, leplezett csatározások folytak Bir Szebánál és Akabánál, melynek folyamán mindkét szembenálló fél minden erejével azon volt, hogy megszerzett pozícióját megtarthassa. Akaba az angoloknak azért volt fontos, mert ez a kikötő Arábiának egyik kulcsa. Törökország viszont jól tudta, hogy az amúgy is töredező birodalom ezt a fontos várost nem engedheti át a lázadó törzseknek és a mögöttük álló angoloknak. Így morzsolódott le a közelmúltban már nem egy határtartomány a Török Birodalomról.

Achmed bej és Musztafa Kemál megegyeztek abban, hogy a parancsnok ezt fogja válaszolni Konstantinápolyban: a vállalkozó szellemű fiatal százados éppen azért, hogy rossz minősítése feljavítására érdemeket szerezzen, Jaffából önként az Akaba frontra távozott, hogy a felkelő törzsek kötelékében harcoljon a padisah birodalmának területi épségéért, Achmed bej őrnagy pedig neki erre engedélyt adott. Musztafa Kemál tehát útnak is indult Akabába.

Az egész operettszerű ide-oda utazgatás meglehetősen fantasztikus a mai ember szemében, viszont igen jellemző az akkori török állapotokra. Egy fiatal százados feletteseit az orránál fogva vezeti; egyszerűen úgy utazgat Szíriából Görögországba, Görögországból Egyiptomba, Egyiptomból Arábiába, ahogy saját úri kénye-kedve tartotta. Ilyen közállapotok mellett, ha a hadsereg fegyelme is már ennyire meglazult, az összeomlásnak szükségszerűen be kellett következnie.

Az összeomlás be is következik rövidesen. A villámok már ott cikáztak a borús török égbolt felett. II. Abdul Hamid, a vörös szultán egész kormányzati rendszere fölött. Ekkor már Szalonikiben kimondották a halálos ítéletet.

A fiatal vezérkari százados tehát egyelőre bántódás nélkül ússza meg kalandos szökését. Sőt. Amikor a legközelebbi előléptetési beadványokat írják a konstantinápolyi szeraszkievítésben, a hadügyminisztériumban, a szintén soron következő Musztafa Kemál századosot *másodőrnaggyá terjesztik* fel, mert Akabában önkéntes vállalkozása során valóban bátran és hősiiesen viselkedett. Parancsnokai a legszebb leírásokat küldik fel Konstantinápolyba. Az általános helyzet is kedvező: Akaba megmaradt a törökök kezében, ahol pedig győzelem van, ott van kitüntetés is. De talán éppen ez a konfliktus lett az egyik közvetlen oka annak, hogy Abdul Hamid trónját rövidesen mégis elvesztette. Ha nincs ez a véletlen akabai határincidens, Musztafa Kemál századosnak nem adatik meg ez az egyetlen lehetséges kibúvó ekkor már tűrhetetlen helyzetében: Achmed bej őrnagy, a jaffai parancsnok nem tudja barátját megmenteni. A letartóztatási parancsnak eleget kellett volna tennie, Musztafa Kemált, a visszaeső bűnöst lefokozzák, börtönbe zárják, talán ki is végzik - és mindaz, ami az ő nevéhez fűződik a török történelemben, talán egészen más fordulatot vett volna.

... Így azonban Abdul Hamid másodszor engedi ki karmaiból az ismeretlen vezérkari százados - és ezzel a lépésével Kemált és az összeesküvőket talán maga is sietette, hogy akciójukat immár mentől hamarabb megkezdjék. Mert ahogy Musztafa Kemál százados ellen nemrég elfogató parancsot adtak ki Konstantinápolyban, éppen úgy bármelyikük nyakát szegheti máról holnapra a császári titkos rendőrség. Konstantinápoly tudja, hogy összeesküvőkkel most már nem lehet tréfálni.

Szalonikiben, az összeesküvés színhelyén elhatározták, hogy most már gyorsan cselekedni fognak.

VII. A forradalom

Niazi bej, a török hadsereg őrnagya, kalandos múltú férfiú. Nagyszerűen érti a bandaharcot: egész életében bandák ellen küzdött a reguláris hadsereg szolgálatában. Ismeri módszereiket, búvóhelyeiket, harcmodorukat, sikereik titkát. Egy fölötteseivel történt heves összetűzés után egyszerre otthagyja Monasztir mellett fekvő macedóniai helyőrségét, Reznát, és beveszi magát a város fölött emelkedő, járhatatlan sziklahegyekbe. 1908-ban kitűzi a felkelés lobogóját. Számos híve és bajtársa csatlakozik hozzá.

Az új lázadókat a szaloniki harmadik számú hadtest vezérkarának egyik tisztje, Enver bej, a porosz gárdánál kiképzett török vezérkari őrnagy vezeti. Monasztirtól most északra és délre is kitör a forradalom. A Yildizben azonban nem ijednek meg túlságosan: nem olyan meglepő dolog, zsoldjaikat a katonák soha rendszeren meg nem kapják az utolsó időben, és nem egyszer rendeztek holmi kisebb kaszárnyalázadást. Abdul Hamid, a vörös szultán, nem bánja; jobb így: most legalább nyíltan megmutatkozik a forradalom. Az eddig sötétben lappangó titkos

vezetőkkel le lehet majd számolni. Fontos, hogy erélyes és megbízható ember kezébe kerüljön a rendcsináló hatalom. A ruméliai főparancsnok, a liberálisnak ismert, szakálltalan, beretváltarcú Husszein Hilmi pasa tábornok helyett Semzi pasát, az erélyes, kíméletlen ember hírében álló generálist bízzák meg a rendcsinálással. Semzi pasa vonatra ül. Leutazik és megérkezik Monasztírba. Azonnal a főtéren lévő postaállomásra siet, hogy a szultánnak sürgönyözzön. Az első fiatal tiszt, aki útjába kerül, agyonlövi fényes nappal, a postaállomás előtt. Katonatisztek és közlegények állnak a téren, nyugodtan dohányoznak. Egyik sem emeli a kisujját sem a szerencsétlen Semzi pasa védelmére.

A kockát elvetették. A merényletre észbekapnak a Yildizben is. Megpróbálnak egy másik generálist leküldeni: ez is magas rangú katonatiszt, Müsir Ozmán, a török hadsereg tábornagya. Ezt is lelövik. A szultán most már előveszi legmegbízhatóbb embereit. Rendkívüli meghatalmazásokkal, de most már tekintélyes katonai fedezettel saját főadjudtánsát, Nazim bejt küldi le Monasztírba. Nazim bej, az acélember, nem végrendelkezik, mielőtt útnak indul. Ő előzi meg a felkelőket. Jóformán ki sem száll a vonatból, máris harmincnyolc összeesküvő katonatisztnak kell a szultánhű csapatok glédájába állni. Fogolyként indulnak azonnal Konstantinápoly felé. Nazim csak utánuk utazik el. A pályaudvaron golyót kapott ő is, de nem sebesült meg komolyan. A szultán otthon részletes jelentést kap a dolgok komoly állásáról.

Alighogy Nazim bej főadjudtáns kitette a lábát Monasztírból, újra föllázadt a szomszédos városok egész sora. Egész Thrácia és Drinápoly, a „második főváros” is forrong. A kormányhű csapatok nem akarnak a felkelő bajtársakra lőni. Sürgöny sürgöny után megy a Yildizbe: tenni kell valamit, különben itt a vég! Mindez néhány hét alatt játszódik le. Végre Szmirnában „redif”, vagyis török, muszlin zászlóaljokat vonnak össze és raknak hajókra: a vasseprő megindul. A hajóra azonban papnak, kereskedőnek öltözve ifjútörök tiszt is felcsempészték magukat. És mire a csapatok Szalonikibe érnek és partra szállnak, már győzött a lázadók titkos propagandája: a redifcsapatok egyszerűen odaállnak a felkelők mellé. Erre július 22-én az ifjútörökök Rezna városában kikiáltják, hogy a hatalmat átveszik és kormányt alakítanak.

Másnap a konstantinápolyi nagyvezér, Damad Ferid pasa, II. Abdul Hamid másik sógora - Angliában felnőtt, sima modorú ember - rendkívüli lépésre szánja el magát. Rábeszéli a szultánt, hívjon össze azonnal egy díván-félét, olyat, mint a régi török nagy uralkodók. Az utolsó évtizedek összes államférfije, miniszterek, nagykövetek, tábornokok meghívást kaptak a Yildizbe. A szultán maga nem mutatkozik, egy függöny mögött hallgatja tanácskozásukat.

A díván tanácskozik - és Macedónia ugyanaznap a felkelők kezére jut. Az egész lázadás elindítója Niazi bej, pattogó, vidám zeneszó mellett vonul be tisztársaival, ezrenyi fehér fezes felkelő katona élén Monasztírba. Kihirdeti az alkotmány - milyen népszerű szó ez akkoriban! - visszaállítását. Huszonegyet lönek az öreg, alig üzemképes balkáni török ágyúk. Szalonikiben, a tartományi fővárosban minden fán és házfalon ugyanaznap reggel ott függ az alkotmány visszaállításának kihirdetése.

A még mindig ingadozó, kötelességtudó rendőrfőnök, amikor megkísérli a proklamációt eltávolítani, golyót kap. A nép az utcára özönlik: a tisztok létrákról, székek tetejéről, erkélyekről beszédeket intéznek a néphez. Ugyanez történik a többi török fennhatóság alatt álló balkáni városban is. A szultán íróasztalára pedig odateszik a „reznai kormány” sürgönyét:

„Felség! Mély tisztelettel kérjük, állítsa helyre császári rendelettel visszavonhatatlanul az alkotmányt mindazon népek számára, amelyek Felséged alattvalói. Hisz Felségednek az alkotmányt egyszer már életbeléptetni is méltóztatott. Kérjük mindezt, hogy hűségünk és engedelmességünk ne essék kísértésbe. Amennyiben azonban Felséged három nap alatt, vasárnapig, a parlament megnyitásáról szóló császári fermánt nem adja ki, olyan események kö-

vetkeznek be, amelyek nyilvánvalóan Felséged akarata ellenére lesznek! Erre mind az összes, minden rendű és rangú polgári tisztviselők, mind a katonatisztek és közlegények, szóval az egész nemzet, vallásra, fajra, társadalmi állásra vagy osztályra vonatkozó különbség nélkül, Isten előtt egymással szövetségben kötelezve érzik magukat.”

Damad Ferid pasa nagyvezér elmegy a palotába. Lemond. Kijelenti, hogy nem vállalja a felelősséget. A szultán kinevezi egykori titkárát, a nagy hatalmú, államvezetésbe már beletanult Szaid pasát nagyvezérnek. Szaid mindenáron nélkülözhetetlenné akarja magát tenni, az annyira óhajtott és végre elért legmagasabb állásban. Mindkét irányban orientálódik, mindenáron elsimítani a forradalmat - ez a jelszó. A divánt azonnal szélnek eresztik. Az ország összes táviródrótjain futnak széjjel a morzejelek: a császár helyreállította az alkotmányt! Szalonikiben, a tartományi fővárosban, este óriási népünnepélyt tartanak. A kivilágított város főterén, egy nyomorúságos, vidéki egyemeletes szálló erkélyén, állnak a tömeg előtt a forradalom vezetői. A hotel nagyzóló neve „Olympos Palace”, a felírás alatt kis táblák „Elsőrendű bajor sörök”, meg „Dining Room”. A mindössze huszonnégy éves lázadó-társvezér, Enver őrnagy, nagy beszédet intéz a tömeghez. „Egyenlőség, testvériség! Mindegy, hogy moséba jár-e valaki, vagy bazilikába, mindegy, hogy görög, bolgár, keresztény, török, mohamedán-e valaki egyforma fia a hazának!” Ő az ünnepélyes szaloniki este hőse. Épp be akarja fejezni beszédét, amikor hátul, az erkélyajtóban, mozgolódás támad. Valami küldönc jött és sürgönyt hoz. Az ajtóhoz legközelebb fiatal vezérkari alőrnagy áll: Musztafa Kemál. A fiatal tiszt nemrég érkezett Szalonikibe. A kitörő forradalom hírére sietett ide. Ő veszi most át a sürgönyt. Maga bontja fel, elolvassa, és ezután mosolyogva nyújtja át Envernek. A főkormányzó távirata: a szultán alkotmány-visszaállító rendeletének teljes, hiteles konstantinápolyi szövegével. Enver átfutja az iratot, majd karjával csendet int. A tömeg ott lent elhallgat. Enver most hangos szóval felolvassa a császár üzenetét. Frenetikus éljenzés tör fel megint. A táncoló, ujjongó, túlnyomórészt keresztény tömeg élteti Envert, akit ő maga juttatott hatalomhoz és a szultánt, aki alkotmányt adott.

A tömeg csak reggel felé tér nagy nehezen aludni. Az utcák még késő hajnalban is tele vannak hangos embercsoportokkal.

Kemál, a fiatal alőrnagy, is elégedetten tér nyugovóra reggel felé. Sietsége nem volt hiábavaló: nem maradt le a forradalom omnibuszáról.

Másnap - épp pénteki nap, szelamlík van - az egész ország kokárdákkal vonul az utcára. A forradalom gyors sikere legjobban a makedóniai tiszteket lepte meg. A szultán ugyanis gondosan eltitkolta azt az okot, amely behódolásra kényszerítette. Egy rövid távirat volt az ok: a főváros katonai parancsnokának jelentése, válaszul egy másik táviratra. Mielőtt ugyanis Hamid az alkotmány visszaállításához megadta volna az engedélyét, expresszsürgönyt intézett a Balkán felé eső erődökben állomásozó sztambuli katonaság főparancsnokához Csataldzsába. Megtudná-e védeni a fővárost egy esetleges lázadó felvonulással szemben? - hangzott a kérdés. A nyíltszívű marsall szószerint ezt sürgönyözte vissza:

„Felség! Ha a szaloniki és drinápolyi bajtársaim Konstantinápoly ellen masíroznak, akkor csakis hazafiságuk vezetheti őket. Éppen ezért a lojalitás kötelez bennünket arra, hogy Felségednek jelentsük: ebben az esetben a mi fegyvereink és ágyúink az övéikkel egyetértésben, a Yildiz ellen irányulnak.”

Ez volt Hamid viselkedésének gondosan titkolt magyarázata. Csak jóval később kerültek napfényre a sürgönyváltások, amelyeknek hatása alatt II. Abdul Hamid elszánta magát arra, hogy kiadja az államvezetést a kezéből, és rábízta az ország irányítását a parlamentre.

Június 26-án óriási embertömeg gyülekezik Konstantinápolyban, a Yildiz parkkapuja előtt. Keresztények, mohamedánok vegyesen. Végre a szultán is megmutatkozik az erkélyen. A nép éljenez - „Padisahimiz csak jasa!” Soká éljen a szultán! Derék urunk a kalifa. Visszaadta fiainak szabadságát.

Abdul Hamid a széles, hosszan elnyúló erkélyen hallgatja, nézi a tömeget.

- Neh japmali? Mit tegyek? - fordul most tanácstalanul a mögötte sűrű sorokban álló, aranyruhás udvari emberekhez.

- Kegyeskedjék talán szólni a néphez - válaszolják.

Beszélni? A vargákhoz, a halárusokhoz, a szoftákhoz, a matrózokhoz? A szultán csak közvetlen környezetével szokott szót váltani; a nagyurakkal, akik még mindig mérhetetlen mélységben vannak alatta. A nép számára nem elég nagy kegyesség, ha néha láthatja urát? Hallani is akarja?

Abdul Hamid nem is a szó embere. Mit mondjon ezeknek? Ám, ha itt mögötte azt állítják, hogy szólni kell, legyen. Mindent a hazáért és a hatalomért, amelynek veszendősége sötét árnyék módjára ül a fényben úszó palota fölött.

Felemeli fehér kesztyűs, híres kicsiny kezét, a tömeg elnémul. A padisah szól:

- Trónralépésem óta népem boldogságának és üdvének szentelem minden erőmet. Gyermekeimnek tekintlek benneteket. Isten erre a tanúm.

Ez az egész beszéd. Egetverő éljenzés tört ki. A szultán először beszélt népéhez. Most hálásan bólint, maga is meg van hatva a saját sikerétől. Könnyes szemmel fordul a mögötte álló egyik miniszterhez. Hangosan, hogy a körülállók is hallják, mondja:

- Allah büntesse meg azokat, akik önző érdekeikből közém és népem közé álltak, és tőlem alattvalóimat elidegenítették.

A népet most már nem lehet feltartóztatni. Áttöri a palota előtti záróláncokat. Özönlik az erkély alá. A bejáratnál a gárdisták - valami parancsot félreértve - beengedik a tömeget az előcsarnokba.

A konstantinápolyi nép, amely az előbb még az üldözött örmények pátriárkája előtt rendezett rokonszenvtüntetést, most magán kívül van lelkesedésében. Szultánját akarja látni. Abdul Hamid, magának is idegenül, feldúltan, megadottan, önként enged a nép kívánságának. Udvaroncái és szárnysegédei négyszögében megjelenik a palota belsejébe nyíló óriási fehér ajtóban.

- Mit akartok, híveim? - kérdi.

- Köszönteni Téged! Jóságodat! Megmondani, hogy szeretünk! - hangzanak százféléképp a különböző mámoros torkokból a török szólamok.

A szultán lassan, nyugodtan eléjük megy. Pár lépésnyire a tömeg vezetőitől megáll. A betolakodottak is megállnak. Az uralkodó most halkán megszólal. A beállott csendben mindenki hallja a szavát:

- Testvéreim - már késő van. Menjete most haza, és aludjátok szépen ki magatokat...

Kezével búcsút és áldást int.

A tömeg némán, csendben, rendben hazatakarodik.

És most végre megkezdődhetik az egész forradalom értelme és célja: az Abdul Hamid-i rendszer felszámolása. Musztafa Kemál alórnagy Szalonikiben, szinte álmodva látja legnagyobb ellenségének eltűnését. Izmail pasa, egykori elfogatója, is eltűnik a süllyesztőben. Minden elkövetkező nap új meglepetést hoz a felcsigázott közvélemény számára. A forradalom egyre meglepőbb szélességű fronton kezdi éreztetni hatását. Az exponált hamidiánusok menekülnek: Fehim pasát, Sztambul rendőrhóhéját menekülése közben éri utol a tömeg gyűlése. Ezt az embert, akinek működéséhez számtalan kivégzés, bebörtönzés tapadt, a tömeg nyílt utcán meglincseli. Némelyik bátrabb hamidi főhivatalnok egyszerűen nem akarja tudomásul venni az eseményeket: Tachszim pasa, a császári főtitkár például nem akart eltávozni íróasztala mellől. Amikor az egyik baráti nagyhatalom dragománja elrohan hozzá és könyörög neki, meneküljön, Tachszim megköszöni a felajánlott segítséget, de vállat vonva így felel:

- Il n'y a pas d'Yrade. Nincs rá császári rendelet.

És nem megy a dragománnal a követségre. Másnap hajnalban csendőrrjárőr jön érte. Az új kormány nevében elfogják. Súlyos bántalmazások után, élőhalottként kerül börtönbe. Ezalatt Szalonikiben az Ifjútörök Párt permanensen ülészik, az összehívott parlament előkészítése és a kiírandó választások ügyében. Musztafa Kemál minden nap ott van a Olymposz Hotelben és a Kristálypalotában, a forradalom két székházában. A politika egy másik új csillaga, a száműzetésből a felkelés hírére hazatért Ahmed Riza bej, ez a sima, keskeny arcú, ősz halántékú, választott frizurás, inkább békebeli párizsi gavallérnak, mint török politikusnak látszó képviselőházi elnökjelölt, sorra hivatja haza Enverrel és társaival a még emigrációban élő ifjútörök barátait. Hazatérhet Szabaheddin, az emigrációban elhalt lázadó szultáni sógor: Damad Mahmud lázadó fia is. Óriási ováció fogadja a pályaudvaron. Párizs, Berlin ontja a menekülteket. Musztafa Kemálnak egyetlen gondja van most már: hol van az ő helye a forradalmi nap alatt?

Enver bej gondoskodik róla, hogy sehol. Nem szíveli ezt a nyers beszédű, képzelődő vezérkari bajtársát.

December 17-én megnyitják a török parlamentet. Egy emberöltőnyi szünetelés után. Mindenki a szultán pálfordulását ünnepli: ő maga most hirtelen az ifjútörökök páholya nagymesterének nyilvánítja magát, és magánpénztárából 15 milliót adományoz céljaira.

Konstantinápoly hatalmas főtere, az Hagia Szófia előtt, ősidők óta színhelye a török történelem nagy óráinak. Csupa múlt és nagyság ez a hely. Ide nyúlik be az ősi Hyppodrom tér is, ahol a régiek a lóversenyeket tartották. Itt áll a híres Csavartoszlop, amelyet a görögök a delhi Apollónak ajánlottak fel, a plataeai véres csata előtt. És itt áll a legújabb kor ajándéka is: II. Vilmos német császár adománya Sztambul városának, egy óriási, kör alakú közkút.

Itt gyülekezett most a tömeg. Ember ember hátán. Százezernyi vörös fez. Demokratikus intézmény a fez; őfelsége is épp olyant hord, mint az utolsó utcaseprő. Néhány fehér turbán tarkítja a fezengeteget: ezeket a papok viselik. A parlament előtt, balra, az albán gárda fehér egyenruhás alakulatai, jobbra a szíriai zuávok állnak zöld turbánjaikkal, köztük elszórva minden fontosabb helyen az ifjútörökök macedóniai csapata, modern, dísztelen, praktikus keki egyenruhával. Az Hagia Szófia minden kiugróján, erkélyén, csücskén, hatalmas kupolája körül, protekciós kíváncsiak százai tolonganak. Csoda, hogy nem nyomják egymást agyon.

Végre megérkeznek a képviselők. Feketén, ünneplőben. Végeláthatatlan sorban jönnek utánuk a politikai élet kiválóságai, diplomaták, nagykövetek. A tribünökön rengeteg külföldi néző, hölgyek és urak.

Most kürtjel harsan fel. Éljenzés morajlik végig a tömegben: jön a szultán. Hat hófehér ló vonja aranyos hintáját. Ezeregyéjszakai kép. Az ünneplés hangulatát azonban ebben a percben váratlan incidens szakítja félbe. Egy egyszerű asszony tolokodik az első sorokba és torkaszakadtából üvöltözik:

- Padisah! Add vissza a két fiamat! Gyilkos!

Senki sem hallgat rá. A távolabb állók észre sem vették az incidenst: az asszonyt fél perc alatt elvezetik. A szultán arca meg sem rezdül. Úgy tett, mintha észre sem vette volna az egészet.

A kocsi továbbrobog: az éljenzés, üdvívalgás most valóban elnyom minden más hangot.

Adjuk át a szót a szemtanúknak.

- A képviselők félkörben foglaltak helyet. Komolyan, méltóságteljesen és jelentőségteljesen ülnek karosszékeikben. A tribün baloldalán arannyal roskadásig feldíszítve, helyezkednek el a szenátorok. A sejk-ül-izlám fehér selyemruhában, zöld turbánban van: az ulémák smaragd-színű ruhákat viselnek; piros fezőkön könnyű fátyol leng. A szultán felett lévő páholy tele van magas rangú katonatisztekkel, a diplomatapáholyok ezerszínű tűzben égnek. Perzsia nagykövete, Mirza Riza khán, a hercegi versíró tűnik fel leginkább állami ünneplőruhájának gyémántjaival; von Bieberstein báró, a német nagykövet, mindazt a sok rendjelet viseli, amit csak Németország és Törökország együttesen ajándékozhatott neki. Szemben a keresztény pátriárka páholya: tíz komoly, tekintélyes, szigorú arcú, szakállas férfi ül benne; feltűnő tisztelet veszi körül őket.

Pontosan egy óra tizenöt perckor belépnek a hercegek.

A rokonok: a szultán fiai és a többi Ozmán, vegyesen. Szelim, Abdul Kadir, Abdul Halim, Izeddin, Abdul Medzsid, Achmed és a többi herceg. Valamennyien egyenruhában, még a fiatalabbak is; a felnőtt hercegeken kívül ugyanis egy-két egészen fiatal legényke is bevonul. Ezek különösen élvezik a reprezentálást. Időnként a könyökükkel lökdösik egymást, suttognak, nevetgélnek és kíváncsi pillantásokat vetnek az emberek felé.

És most... hirtelen nagy csend... Itt van ő, a szultán.

Ez a kísértet, ez lenne az uralkodó? Cszozogva, görbén, hamuszürke arccal lép be és mint egy nagybeteg, vonszolja maga után a lábait. Vörösbélésű szürke katonakabátja túlságosan bő. Nem néz a gyülekezetre, csak megáll, rátámaszkodik a kardjára. Időközönként most a szakállát rángatja. Éljeneknek feléje - nem válaszol: hunyorgató szemei a levegőbe tévednek. Az ember valahogy nem tud szabadulni a hasonlattól. Egy uhu, amelyet fényes nappal előrángatnak rejtekéből. Vagy egy bűnös, aki a bíróság ítéletét várja...

Az előadói emelvényen most megszólal Ali Dzsevad bej, a szultán új első titkára. A császár trónbeszédét olvassa fennhangon. Az igazhívők ura maga nem beszél. A szultán kijelenti, hogy az alkotmányt saját jószántából állította vissza, noha „egyes rosszakarató tanácsadói” erről le akarták beszélni. Míg Dzsevad beszél, Hamid unatkozva áll egyik lábáról a másikra, mindkét kezét hatalmas görbe kardján nyugtatva. Most az orrához akarja emelni zsebkendőjét. A zsebkendő leesik. Az ünnepségre figyelő, izgatott szárnysegédek nem veszik észre a balesetet. A szultán vár egy másodpercig, kettőig, majdnem félpercig. Senki sem mozdul még mindig. Erre a padlóhoz üti a kardját, és haragos pillantást lövell az oldalt álló kamarások felé. Most veszik csak észre, mi történt. Mintha puskából lötték volna ki őket, rohannak felvenni és átnyújtani öfelségének császári keszkenőjét.

Dzsevad közben rendületlenül olvas tovább. Végre, végre bevégzi az alkotmánytisztelettől, szabadságszeretettől túlradó trónbeszédet. Most az egyik nagyon öreg uléma kezd szétterjesztett kezekkel imádkozni. Hangosan mondja az imát. A szultán és valamennyi jelenlévő széttárja a karját és imát mormol. Isten áldását kérik a hazára, új munkásságukra.

A rendezésbe most kis hiba csúszik be. Úgy látszik, a szultán még személyesen is akart néhány közvetlen szót szólani. Kívül, az Hagia Szófia előtti téren, ugyanott, ahol három emberöltővel ezelőtt Abdul Hamid nagyapja a húszezer fellázadt janicsárt legyilkoltatta - a nép és katonaság rivalgása tetőfokát éri. Hangos éljenzés, csok-jaszászás szűrődik be a terembe: a képviselők eskütétele következnek. Azonban odakint már az ágyúk előírásos üdvözlései is megszólalnak. Az általános zűrzavarban a parlamenti szokásokban még kevésbé járatos, újonnan választott vidéki képviselőket elragadja a lelkesedés, és nem veszik észre az uralkodó torokköszörülését. Túl korán nagy robajjal állnak fel az eskütételhez - a szultán meglepetését leküzdve, egy kis karmozdulattal csendet akar inteni, de ezt mindenki félreérti, és a sok száz ember éljenezni kezd. II. Abdul Hamid öfelsege pedig egy fáradt mozdulatot tesz, megrándítja vállát és nehézkes, csoszogó léptekkel kimegy.

VIII. Ellenferradalom

Alig tért napirendre Törökország a hirtelen változás fölött - minden politikai változás lassan érik, aztán máról-holnapra bekövetkezik -, máris megindul a titkos ellenfolyamat. Miért rejtette magában a legnagyobb siker a bukás magvát is?

Törökországban az ifjútörök győzelemmel egyidőben három irányból is kezdődik a reakció. Először némán, a föld alatt, majd mind bátrabban kezd szervezkedni.

Több párhuzamos pontról indul ki ez a mozgalom. Az első kiindulási pont: maga II. Abdul Hamid. A hatalomhoz szokott politikus-császár egy percig sem nyugszik bele őszintén, hogy ezentúl az állampiramisnak csak egyszerű, reprezentáló csúcsa legyen. A szultán hatvanhat éves, ereje azonban minden látszólagos lustasága ellenére ma is rendíthetetlen. Teljes titokban, de annál nagyobb nekiszánással gyűjti az erőt a váratlan párdúcugráshoz. Csak kivárni és erősödni: a ferradalmárok majd összevesznek a koncon.

A látszat neki ad igazat. Itt érkezünk el az ellenfolyamat második és harmadik, utolsó kiindulási pontjához. Míg Abdul Hamid a Yildizben banketten látja vendégül a képviselőket, és sokszor a hercegeket is asztalhoz kéri, ilyenkor szónokol nekik - megjött a hangja - az alkotmányosságról, addig a politikusok magányos összejöveteleken, titkos párt- és klubvacsorákon, máris kezdik klikkjeiket megalakítani. A Berlinből, Kairóból, Londonból, Párizsból, Rómából hazaözönlött emigráns mind más ember, másképp képzelte el személyi és tárgyi szempontból a győzelmes ferradalom eredményeit.

Két ellenséges tábor kezd lassan kialakulni. A macedóniai központból kialakult ifjútörök párti végrehajtó-bizottság - mely a „Haladás és Egység Komitéja” nevet vette fel, túlnyomórészt katonákból áll. Enver, a kis, vékony, lányos arcú vezérkari tiszt elmegy Berlinbe katonai attasénak, de marad még elég hatalomföltő, magát veszélyesen exponált tiszt, aki nem nézi jószemmel, hogy a pecsenyét majd a nyugatról hazatért civil szalonpolitikusok és száműzetésből visszatért közigazgatási teoretikusok fogyasszák el. Ezek közt van Musztafa Kemál is, aki Szalonikiben csalódottan várja, hogy a szerencse rámosolyogjon. A Komitéban általában a polgári elemek vették át most a túlsúlyt. Ez oda vezetett, hogy a fiatal tisztek inkább lemond-

tak volna még a Komiténak, ennek a lassan kialakuló mellékkormányának vezető szerepéről is, csak a civil politikusok túltengő befolyása szűnjön meg. Már elhangzott itt-ott egy-egy titkos Komité-ülésen, egy-egy temperamentumos tisztí felszólalás, mindig bizonyos személyek ellen kiélezetten. Az élén járt ebben Musztafa Kemál is, aki a forradalmár tiszték közül talán csak Dzsemál bej őrnaggyal, a későbbi miniszterrel rokonszenvezett. Enverrel - amíg a kis termetű őrnagy Szalonikiben állomásozott, - az utolsó időben lehetőleg kitértek egymásnak. Jól meglátták egymáson - hisz férfi az ilyet mindig megérzi -, hogy vetélytársak, és hogy jót nem várhatnak egymástól. Nyíltan viszálykodni azonban mégsem akartak. Kemálnak Szalonikiben most már hivatalos beosztása volt; még előzőleg elintézte, hogy a hadügyminisztérium hivatalosan is áthelyezte a szaloniki hadtesthez. Kemál tehát itt maradhatott a forradalom színhelyén.

A konzervatívoknak, az ifjútörök párt titkos ellenségeinek malmára hajtotta most a vizet egy váratlan külpolitikai esemény is: a monarchia bécsi politikai vezetősége a berlini kongresszus döntése alapján 1878-ban megszállta a déli határaival szomszédos Bosznia-Hercegovinát. Most pedig 1908-ban „de jure” is bekebelezte. Ez egyébként a nagyhatalmak revali csendes megegyezésének egyik következménye volt.

Törökországban osztrákellenes kilengésekre került a sor. Sokáig tartott ez az állapot. Az osztrák és a magyar árukat bojkottálták, az utcán pedig tüntetések zajlottak le a sok csapástól elkeseredett lakosság körében. Az annalesek feljegyezték, hogy egy fiatal magyar tengerésztiszt - aki hadihajójával éppen Konstantinápolyban állomásozott - egy ilyen tüntetés alkalmával micsoda személyes bátorsággal vágta át magát és a védelmére bízottakat a kikötői tömeg. Ez az epizód akkor bejárta a világsajtót is. A fiatal magyar tengerésztiszt: nagybányai Horthy Miklós volt, Magyarország későbbi kormányzója.

... A török nép kezdte észrevenni, hogy az új kormányzat sem olyan tetterős, mint híresztelte magáról. Az ifjútörökök azzal indultak, hogy a birodalom további megcsonkítását kell a hazafiaknak megakadályozniok - és íme, alig vannak hatalmon, máris újabb csapás éri az oszmán birodalmat. A kormányzat persze minden tőle telhetőt megpróbál: eredménytelenül. A bécsi áruk bojkottja nem ér semmit. A külpolitika szintén nem mutat fel sikert. Az egyenlőtlen erőviszonyok következtében Törökország kénytelen belenyugodni az eseményekbe. Megindul a lavina; a többi esedékes balkáni változás is beáll. Ferdinánd bolgár cár, a töröktől függetlennek nyilvánítja magát, és megtagadja az adófizetést. A görög a sokat vitatott Krétát foglalja el végérvényesen: Oroszország és Anglia állásfoglalása után az európai köznyugalmi állapot jó időre meginog. Ferenc Ferdinánd, Hötzendorfi Konráddal szövetkezik a Belvedereben, a hófburgi „öregurak” klikkje ellen, Törökország pedig majdnem kirobbantója lett egy újabb világkonfliktációnak.

Ilyen körülmények közt a török kormányzat két nagy pártja még jobban szembekerül egymással. Az úgynevezett „berlini” liberálisabb, polgári szárny feje a gólyanyakú, vézna Szabeheddin. Néhai Damad Mahmud külföldön felnőtt fia, Jusszuf Izeddin császári herceg, másodtrónörökös testi-lelki jó barátja. Bizalmas esti összejöveteleken Izeddin palotájában, a Zindzsirli Kujuban, a „Láncos Palotában” a két távoli rokon és intim barát titkos konspirációt sző. Nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy Szabeheddin a nagyvezéri állásra pályázik, Izeddint pedig - kinek mostanában igen megnőtt a szarva - császárrá kiáltották volna ki. A jövőbeli kalifa és a szandrazámja pompásan megértették egymást. Főképpen pedig abban egyeztek meg, hogy belátták: Abdul Hamid éppúgy útjukban van, mint az ifjútörökök belső ellenfrakciója, az úgynevezett „unionisták”: a „Comité pour l'Union et Progrés” - az „Egység és Haladás bizottságának” hívei.

Az ekkori török belpolitikára egyébként igen jól ráillett az a mondás, amellyel a diplomataszáj jellemezte az ifjútörök kormányzat első szereplését: „Megtették a második lépést, anélkül, hogy az elsőt megtették volna”.

A zavarok kipattanásának első jele, hogy Szaid pasa, az új nagyvezér az ifjútörök komité nyomására leköszönt és visszalépett a kormány éléről. Szaid - Abdul Hamid régi bizalmas embere - nem volt az ifjútörököknek eléggé radikális. A közben kialakult belső ellenzék azonban túlságosan modern, exponált fiatal harcost sem enged a csúcsra: az új nagyvezér nyolcvanéves volt abdulhamidi hivatalnok lett: Kjamil pasa szandrazám, aki a régi éra alatt is mindig igazságos és mértékadó barátja volt az ifjútörök próbálkozásoknak - már amennyire tehette. Emiatt népszerű is volt. Nagy angolbarát: a brit orientáció lelkes híve. Anglia nagykövetét, Sir Gerard Lowthert olyan örömujjongással fogadta az ő kormányzata alatt a török főváros, hogy még a lovait is kifogták a kocsijából. A kocsit pedig a lelkes egyetemi hallgatók maguk vontatták végig a fél városon. Az öreg angol diplomata zavarodott, piruló arccal ült a kocsiban; ilyen még nem történt meg velem!

A törökség most megint Angliában látja azt az igazságos tényezőt, amelyre minden szorongatott helyzetben számíthat... Londonban jelennek meg már évek óta a legliberálisabb könyvek, emlékiratok a modernül gondolkodó török férfiak tollából.

De a török politikusok egymás közt mind jobban veszekednek és versengenek. Legújabbban azért válnak ki a Komité keresztény elemei, mert a törökök intranzigens módon törökösítenek. Éppen most javasolták, hogy a kereszténylakta vidékek iskoláiban is kötelező legyen a török nyelven való tanítás; a keresztények végül is kiléptek. Az eddig kizárólag muzulmán katonaságot is feltöltik a keresztényekkel: ez sem tetszik sok embernek, hiába hirdeti éppen Musztafa Kemál őrnagy is a szaloniki helyőrségben a hadsereg reformjának azonnali szükségességét. Az „unionisták” tábora gyérül, a liberálisoké szaporodik. Kalapos, feznélküli férfiakat, fátyolozatlan nőket támad meg a külvárosokban a bigott csócselék. Megalakul a „Mohamedán Liga”. A papság, különösen a kisebb papság; a hodzsák kezdeményezték. A magasabb rangú, képzetesebb papok, az ulémák, a „teológia doktorai” távol tartották magukat a ligától.

A helyzet forr és érik. Az öreg Kjamil rendet akar teremteni, és egy szép napon végre ki akarja tessékelni a kormányból a túlzó minisztereket. Az unionisták és a liberálisok erre nyíltan összecsapnak. Sőt, mi több, a döntő parlamenti ülés reggelén újabb puccs robban ki. A Komité-emberek, néhány százan, fiatal tiszték, berohannak a parlamentbe. Musztafa Kemál nincsen köztük, bár nemrég egy távolabbi szolgálati útjáról Szalonikibe hazaindulva Konstantinápolyba érkezett. A tengeren fenyegetőleg hadihajók vonulnak fel - és erőhatalommal lemondatták a kormányelnököt. A szultán nem mer, sőt talán nem is akar még nyíltan színt vallani: ellenkezés nélkül aláírja az új miniszterelnök, Husszein Hilmi pasa, a volt forradalmi macedóniai kormányzó kinevezését. A fiatal tisztikar diadalmasan felujjong: sikerült megvédeni a Komité nehezen kivívott túlsúlyát. Musztafa Kemál rosszállva csóválja fejét, amikor Konstantinápolyból néhány nap múlva útnak indul Szalonikibe, tudja, hogy a puccs láttára ellenségeik is hangtalanul, ösztönösen egy sorba fognak tömődni. Kemálnak igaza is lett: a reakció még egyszer összefog és egyszerre elsimulnak köztük az eddigi, kisebb-nagyobb árnyalati különbségek.

A közös veszély láttára tehát létrejött az egységes „Komité-ellenes” front is. A liberálisok most még nagyobb aktivitásra határozzák el magukat.

Egyelőre azonban még nem tartunk itt. Most még csak a Komité és a liberálisok belső politikai viharai dúlnak. Az ellenzék szervezkedik és csak újabb alkalomra vár, hogy közben megnövekedett és a szultán által most már titokban erősen támogatott erejét megmutathassa. Abdul Hamid - yildizi magányában - mindenkivel szívesen összeáll, hogy a gyűlölt ifjútörök Komitét megbuktathassa. Izeddin mint trónörökös és Szabaheddin terveiről vagy nincs, vagy ha van is, csak igen homályos tudomása. Nem törődik vele; elhamarkodott lépés volna most, amikor még közvetlen veszély nem teszi indokolttá a Komité-ellenes frontot felrobbantani.

Mindenesetre bizonyos, hogy a szultán a maga részéről - hiszen óriási vagyona van - minden elégedetlenkedőt és széthúzást támogatni fog, anyagilag is. Ez pedig döntő. Musztafa Kemál, a szaloniki alórnagy érzi, tudja, a Konstantinápolyban legutóbb látottak óta, hogy valami nagy erőpróbának még jönnie kell. És előérzete nem is csalja meg.

Nyugaton 1909-et írnak. Egy év sem telt el a „vértelen forradalom” óta. És most megint elég egy szikra, éppúgy, mint annak idején Niazi bej jelentéktelen egyéni akciója, hogy a lavina elinduljon. A kiváltó okot most Husszein Fehmi bejnek hívják. Szürke kis újságszerkesztő. Valami ókonzervatív irányú, egyházilag támogatott lapocskát csinál, kis párszobás szerkesztőségben. A lap persze élesen támadja az ifjútörököket. Állandóan kellemetlen személyi dolgaikat szellőzteti. Egy éjjel aztán a galatai hídon Fehmit hátulról, orvul lelövik. A kis szerkesztő ott, a helyszínen kileheli lelkét. A tettes - ki lehet más, mint ifjútörök? - nem kerül soha elő. Az ellenzék és a papság a kormányt vádolja, amiért a bűnöst futni hagyták. A temetés - ezernyi hodzsa és uléma segédlete mellett - óriási politikai tüntetéssé fajul. A szultán engedélyt ad, hogy a szerkesztőt mint éppen az ifjútörökök által hirdetett új sajtószabadság első vértanúját, a díszes Mahmud-Türbébe temessék, II. Mahmud, Abdul Aziz és a többi országnagy koporsója mellé. Titkos kezek röpiratokat osztogatnak a nagyon is nyugatias reformoktól még húzódozó nép között. Tartalmuk: íme, az új urak eddig mást sem tettek, mint saját zseb- és álláséhségüket elégítették ki. Közben az ország területeket vesz és folyton szegényedik. A központilag irányított, titkos propaganda gondoskodik a hibák felnagyításáról és a nép kiábrándításáról. Három hónap is alig telik el az utolsó Komité-puccs óta, amelyet Kemál is Konstantinápolyban élt végig - amikor 1909. április 13-án kora hajnalban elérkezik az ellenforradalom kitörésének perce.

A legénység a kaszárnyákból reggel hat óra felé kivonul a konstantinápolyi utcákra. Abdul Hamid a maga embereinek, főleg Nadir Agának és nem utolsó sorban saját fiainak segítségével, a háttérben alaposan megszervezte katonailag az ellenforradalmat. A konstantinápolyi hidakat, a főváros ütőereit legénység zárta el. Mindenütt ágyúk és géppuskák. Az ifjútörök tisztek megkötözve hevernek a kaszárnyafogdákbán. A konstantinápolyi első hadtest húszezer embere betölti Sztambul utcáit. Az Hagia Szófián a próféta hatalmas zöld lobogója leng. Kurd és más fanatikus csapatok keresik halálra a pogány, vallástalan ifjútörök politikusokat. A néhány száz elszánt tiszt itthon maradt részét pedig elfogják, megölik, aki tud közülük, menekül. Csak azok kerülnek el a veszedelmet, akik ebben az időben Macedóniában, az ifjútörökök fellegrárában tartózkodnak. Fiatal tisztek tehát sehol sem láthatók: csupa altiszt, tovább- szolgáló, őrmesterből lett deresfejű vén hadnagy - a huszonnégy éves ifjútörök vezérkari kapitányok halálos ellenségei és irigyei - vezeti a csapatokat. Szerencséjére Musztafa Kemált ez a vérengzés Szalonikiben találja. Ha még pár hónapig Konstantinápolyban marad, bizonyára az ő feje is gurul, és a nevéhez fűződő egész korszak talán elmaradt volna Törökország történelméből.

Az ellenforradalom szinte gombnyomásra működik. Az eddig félreállított abdulhamidi vezetők percek alatt újonnan átvett parancsnoki helyeiken vannak. A legénységnek az eltelt néhány hónap már nem volt elég, hogy régi uraik arcát és parancsoló hangját elfelejtse. Az ifjútörökök Konstantinápolyba vezényelt elitgárdája, a Szalonikiból áthelyezett egyetlen vadászezred is, látván a túlerőt, rövidesen leteszi a fegyvert, sőt átpártol. Mintha a régi katonaelődök, a janicsárok lázadása ismétlődne meg a Boszporusz partján. A lázadók vezére a görögverő Edhem pasa. Ő lesz az új hadügyminiszter: a csapatok ismét felvonulnak a főváros belsejében, arra a híres emelkedésen álló térre, az Hagia Szófia és a Parlament elé. „Ultimátumban” követelik a szultántól most már az egész kormány eltávolítását. A szultán - látszólag nehezen - beleegyezik. Újra a reakciós, öreg Kjamil lesz a nagyvezér. A szultán mindenkinek amnesztiát ad - mindössze néhány exponált ifjútörök, köztük a kormánylap képviselő-főszerkesztője -, az arab Mahomed Arszlán, egy valódi sivatagi emír, esik áldozatul az ellenforradalom dühének. Az ellenforradalom második napján aztán Nazir pasát nevezi ki a szultán az első konstantinápolyi hadtest parancsnokának. Ez a hadtest van a fővárosban: ez dönt el mindent. Nazir rendet is csinál a lázongó közkatonák közt.

A legények az elmúlt két nap alatt másfél millió éles patront lövöldöztek szét Sztambul utcáin. Rengeteg ártatlan ember sérült meg a szertecsapkodó golyóktól. Konstantinápolyban, a főútvonalakon alig maradt ép ablak. Az idejében elmenekült néhány ifjútörök tiszt pedig harmadik nap elérte Szalonikit.

IX.

Abdul Hamid bukása

Szalonikibe a sztambuli ellenforradalom híre csak harmadnap jutott el. A szalonikiek látták, hogy nincs veszteni való idő. A 3. hadtest állomásozott itt. A hadtestparancsnok, Mahmud Sefket pasa, magas, sovány, mélyen ülő szemű arab aszkéta - őt tartotta annak idején von der Goltz pasa a legtehetségesebb török tábornoknak - összehívatta az összes elérhető tiszteket, és szó szerint a következő beszédet intézte hozzájuk:

- Bajtársak! A Konstantinápolyból érkező hírek most már világosan mutatják: a despotizmus megkísérelte, hogy feltámassza önmagát. Az új kormányt törvénytelennek tartom. A főváros összes hatóságait értesítettem, hogy hadtestünk azonnal Konstantinápoly ellen indul. Bármibe kerül is, az alkotmányt visszaállítom. Az összes intézkedéseket megtettem. Tőletek, barátaim, pedig feltétlen engedelmességet követelek.

Ez világos beszéd volt. A tisztek új esküt tesznek most Sefketnek, hogy engedelmeskednek. Huszonegyedikén indultak el sebtében a vidékről Szalonikibe összpontosított csapatok: a „Hareket Orduszu”, a „Felszabadító Hadseregek”. Ezt a nevet a tartózkodó modorú, szürkeszemű, szűkszavú alórnagy, Musztafa Kemál ötletéből kapta ezt a hadsereg.

Musztafa Kemált Szalonikiben érte a riadó. Amint az első, szinte ágyúkból felriasztott fővárosi bajtársak megérkeztek mindenféle utakon Szalonikibe, és a Kristálypalotában elmondták a történeteket, Kemál rossz álmait látta beteljesülni. Megsejtette előre! A döntő leszámolás még csak most fog elérkezni. Abdul Hamid, a Vörös Szultán feltámadt; a régi ellenség erősebbnek és veszélyesebbnek bizonyult, mint ellenfelei valaha is hitték! A dzsehenne összes lakói újra felszabadultak, és a reakció börtöne, bitója újra ott kísért a már szabadnak hitt összeesküvők élete felett! Itt sürgősen cselekedni kell, cselekedni teljes erőből, mert magáról az életről van szó.

Musztafa Kemál a Konstantinápoly ellen vonuló hadsereg egyik újonnan szervezett hadosztályának lesz vezérkari főnöke. Egész nap, egész éjjel folyik a vidékről érkező csapatok rendezése, átcsoportosítása. Tüzérséget, lovasokat osztanak be. Küldöncök futnak Musztafa Kemál sebtiben felállított irodájából a főparancsnokhoz, Mahmud Sefkethez és a többi hadosztályparancsnokság vezérkari irodájába. Még arra is volt ideje, hogy Mahmud Sefket helyett kiáltványt fogalmazzon meg Konstantinápoly lakosai számára.

Tündéri gyorsasággal talpon áll a csapat.

Indulás Konstantinápoly felé. A döntést nem lehet tovább halasztani.

A „Felszabadító” hadsereg útnak indult. A menet élén ott üget Musztafa Kemál szürke, tábori egyenruhában, karddal, revolverrel oldalán. A végeláthatatlan karaván poggyással, szerkocsikkal; vonaton, lóháton, teherkocsikon vonult a főváros felé. A fehér sapkás menetnek nem is akart vége szakadni. Angol szemtanúk mondják, hogy a felvonulás német pontossággal történt. Huszonkettedikén érték el és zárták körül Konstantinápolyt.

A Csataldza-vonal, a Balkán felé Konstantinápoly kulcsa máris az övék volt. Felsorakozva várja most a hadsereg a tartalék beérkezését. Másnap megérkezett az is.

A fontos csataldszi kulcsállásokat a szalonikiek vér nélkül, *csellel* szerezték meg. Kemál és vezérkari tisztársai az örömtől valósággal ujjongtak. Így történt ez:

Délután a konstantinápolyi parlamentben ülés volt. A képviselőház ugyanis állandó tanácskozásokat folytatott. Egyszerre csak katonaság jelent meg: a közeli hademköji, a fővárostól mintegy harmincöt kilométerre fekvő városban állomásozó helyőrség vonult fel. Beszélni óhajtanak a képviselőház elnökével. Ez leszáll az emelvényről, és beszédbe ereszkedik a hadsereg szónokával, egy hatvanéves, fehér hajú őrnaggyal. Az őrnagy szavaiból kiderül, hogy a hademköji ezred itt áll rendelkezésre, készen az uralkodót élete és vére árán megvédeni.

Az elnök meg van hatva és csodálkozik: milyen naiv és derék öreg fiúk ezek! Köszöni hűségüket, de az országgal és a szultánnal nincs semmi baj; nyugodjanak meg. Igen jól érzi magát, és ők, a képviselők ígérnek, hogy majd a jövőben is megvédelmézik. Az ezred erre visszamenetel a pályaudvarra. Ott azonban az a meglepetés éri, hogy üres a sín; nincs jelzés, nincs vonat hazafelé. Csak másnap - a csapatok még mindig ott táboroznak a pályaudvar mellett - derül ki a valóság.

Hademköj fontos vasúti gócpont a Balkán felé. A szaloniki tisztok titkos barátai, a hademköji tisztikar néhány fiatalja, a kapott utasításhoz híven, előző nap ráijesztett a dinasztikus érzelmű öreg hademköji tisztokra, hogy a szultán és a kormány veszélyben van: azonnal induljanak megvédésére a fővárosba.

A trükk hosszas tanácskozások után sikerült is: a Hamidhoz hű ezred Konstantinápolyban rekedt. A szalonikiak pedig vidáman, kardcsapás nélkül jutnak a fontos kulcsváros Hademköj birtokába.

Április huszonharmadika péntekre esik. A mohamedán heti ünnepére. A szultán, mintha mi sem történt volna, szabályszerűen, nagy lelkierővel megtartja szokásos szelámlikját. De ez a nap nem hozott ünnepet vagy nyugodalmat a kalifa számára. II. Abdul Hamid éjjel-nappal fenn van és intézkedik. Személyesen megy, napjában többször is, hű gárdájához. A gárda tényleg hű az uralkodóhoz; amikor egyszer nemrég a szultán kissé későn jött le a szelámlikhoz, halállal fenyegetett meg minden udvaroncot, ha jó uruknak haja szála görbült. Az óriás-termetű albánok és *kurdok* naponta nagyszámú török fontot kapnak aranyban és papírban. Tele van vele a zsebük. A Yildiz fölött, alkonyattól napkeltéig, óriási fényköröz. Ugyanezen a napon, huszonharmadikán, a közeli San Stefanóban, az idejében elmenekült és most a

csapatokkal visszatért török képviselők egy töredéke „csonka parlamentet” tart és Abdul Hamid letevéséről tárgyal.

Egy családi tanács, az Ozmán-házbeli hercegek színpadias intermezzója nem tudja a sors kerekét megállítani. A személyes zsarnokságnak most már buknia kell. A bánat késői; a bebörtönzött, tönkretett, megölt, kivégzett, örületbe kergetett áldozatok tömege már előre beleírta a Kiszmet könyvébe kiomló könnyével és vérével a kényúr végzetszerű bukását. Erről gondoskodnak a fővárost körülvevő Felszabadító Csapatok. Musztafa Kemál naponta vizsgálja revolvere tölténytárát: nem lehet tudni, ostrom lesz-e, vagy kapituláció?

Amint a huszonharmadikai hercegi tanácsnak végeszakadt, a seik-ül-izlám, aki eddig Abdul Hamid pártján volt, személyesen ment ki - sérthetetlen főpap - a várost körülvevő magaslatokon álló ifjútörökökhöz tárgyalni. Az út eredménytelen maradt. A seik-ül-izlám üres kézzel tért haza. Másnap, huszonnegyedikén éjjel, a csapatok egyszerűen megkezdik a bevonulást a városba. Musztafa Kemál is az előretörők közt van karddal, pisztolytáskával oldalán. Előre kidolgozott terv szerint haladnak lépésről lépésre. Egyes fontosabb stratégiai pontokat rohammal kell elfoglalniok. Néhány ellenálló kaszárnya ablakából kipuskázott, véres, vörös fezes „aszkarik”, közkatonák buknak ki - halárralálva, az úttestre. A városi helyőrség zöme azonban, az amnesztia biztosítása után, megadja magát. Fegyvereit letéve, elvonul. A szaloniki tisztek még mindig vállrzsák, kitüntetések, rangjelzések nélkül rohamoznak. Ezeket még a közkatonák megnyerése céljából elindulásuk előtt vették le sötétkék és szürkés színű zubbonyaikról.

A főváros órák leforgásán belül az ifjútörököké.

Azonban a győzelem még nem teljes. Az óriási várost az új emberek katonáinak tízezrei szállják meg: de az oroszlan barlangjához, a Yildizhez még távolról sem szabad az út. Már pedig mindenki tudta, hogy a Yildiz bevehetetlen. Legalábbis néhány hónapig sikeresen védelmezhető. Ennivaló bőven van itt felhalmozva; kaszárnyáiban tízezer elszánt, pompásan felfegyverzett és harci zabon tartott vad, császári gárdista tanyázik. A szultáni gárda eladta magát a szultán csengő aranyaiért, de most tisztességgel állja is az üzletet, amint az rendes zsoldossereghez illik. Ezeket a megvásárolt és mégis lelkes testőröket összes ágyúikkal sem füstölik ki az ifjútörökök egyhamar. Az ostrom pedig világgraszoló botrány lenne. Az egész akció sikerét és az új rendszer tekintélyét tehetné kockára, ha idáig engednék fajulni a dolgokat. Mit szólna ehhez a világ és az érdekelt hatalmak? És egyéb szempontok is vannak: mi lenne a szultánnal, a Yildiz kazamatáiban őrzött kétezer ifjútörök foglyával, túszával? Hisz az utolsó napokban minden gyanús embert elfogatott és bevitetett a szultán. Sőt, még saját legújabbban kinevezett ellenforradalmi minisztereit is arra kényszerítette, hogy éjjel a palotában aludjanak. Gyanakodott, hogy a reménytelen helyzet láttán hű emberei titokban esetleg egyezkedni akarnak majd az ifjútörökökkel. Akkor hát csak legyenek ezek az urak alaposan odaláncolva a szultán elsüllyedő csónakjához!

Mahmud Sefket generális mindezt igen alaposan meghányta-vetette katonai és politikai vezérkarával. Musztafa Kemál is ott tanácskozik többször a fővezérrel. Nem, a szultán fellegvára ellen nem lehet felvonulni. Abdul Hamid elrontotta ugyan a dolgát azzal, hogy óvatosságból fedezni akarta a hátát is, és nem mert eleinte egyik küzdő fél pártjára sem állni - de ha Abdul Hamid határozatlan is volt, nem ugrik-e a nyúl a vadász arcába is, ha végleg megszorítják? Mahmud Sefket egyelőre nem szánta rá magát az ostromra.

Kétség nem fér hozzá, hogy a vörös szultán lövetett volna, ha az ifjútörök serege közeledik a tíz méternél magasabb és több ölnyi vastag, szűrös cserépfedelű betonfalakhoz. A magas Yildiz tetejéről úgy pásztázza végig - különben is a legmodernebb fegyvereivel és ágyúival - a testőrség az alulról rohamozó balkáni bakákat, hogy hírmondó is alig marad belőlük!

Konstantinápoly egész lakossága ébren van ezen az éjjelen.

Egyelőre azonban nem történik semmi. Ellenben a legvadabb hírek keringenek. Így telik el az éjszaka. A főváros lakossága persze semmit sem tud arról, hogy titokzatos, izgatott tárgyalások folynak még a következő, egész hosszú nap is a szultán és az ifjútörökök részéről egyaránt. Állítólag már ki is tüzték volna a fehér lobogót a Yildizre. Mert az ifjútörökök, mondják, ígéretet tettek, hogy meghagyják trónján Abdul Hamidot. Mikor azonban, szól a hír tovább, a macedóniak elindultak a kacsARINGÓS úton, s a Yildiz lőtávolába értek, sortűz ropogott rájuk a falról. Ellenőrizhetetlen mindez. Puskaropogást azonban valóban lehetett hallani éjjelente a palota irányából. Abdul Hamid - ezt mondják - állítólag tízmillió török fontot ígért az ifjútörök vezetőknek, ha békén meghagyják a trónján. Mindezek mesék. Még a minden Abdul Hamidot kompromittáló adatot hangyaszorgalommal gyűjtő későbbi ifjútörök kormányzat sem tudott erre nézve bármilyen hitelesnek látszó adatot felhozni. Ellenben utólag kiderült, hogy a szultán éjjel sürgönyözött az Örményországban állomásozó 4. számú hadtestnek, hogy azonnal jöjjenek Konstantinápolyba segítségére. Az örmények földjén álló negyedik hadtest azonban egyszerűen azt válaszolta, hogy nem jön. Esze ágában sincs. A szultán most még próbál valamit: kitűnő, gyors kezű ügynökei révén sikerült Albániában egy régen lappangó, néhány napos kis szeparatista forradalmat életrelobbantani. Az ifjútörök seregnek azonban esze ágában sincs az albániai hírekre visszafordulni. A főváros birtoka most mindennél fontosabb.

Végre felvirrad április huszonötödike. A nap úgy süt, mint máskor, száz és ezer éve, ezeken az istenáldotta, gyönyörű boszporuszi partokon - éppen úgy, mint azon a régi, régi hajnalon, amelyen II. Abdul Hamid, a vörös szultán ébredt uralkodásának első napjára.

Villámgyorsasággal terjed el dél felé Konstantinápolyban a szenzáció híre: a palota megadta magát!

A szultán megbízottai - úgy mondják - megegyeztek a katonaság vezetőivel: a hadsereg meghagyja a szultánt a trónon, csak felügyelet alá helyezi, és garanciát vállal trónjéért, életéért. Az események filmszerű gyorsasággal peregnek. Az ifjútörök csapatok bevonulnak a Yildizbe, a gárdát lefegyverzik, és az albánok, szíriaiak, elvonulnak. Állítólag a szultánnak sok személyes fáradságába került erre rábeszélni őket. Kétezer yildizi fogoly kiszabadul. Az udvar több száz tagja, titkárok, kamarások, tisztviselők, a balminjusifluji-i fogolytáborba vándorolnak. Az egyszerű alkalmazottak, lakájok, palotaőrök, eunuchok, szakácsok, lovászok a Régi Szerájba kerülnek. A nőket, a hárem alkalmazottait is ugyanide internálják. Abdul Hamid maga négy feleségével, fiaival és két hűséges titkárával, meg néhány tucat szolgálával a palotában maradt.

Egyelőre azonban sehol sem lehet a szultánt megtalálni. A forradalmi csapatok, politikai ágensek végigkutatják az egész titkos palotalabirintust - rendőr-kutyákként szaladnak egyik pavilonból a titkos összekötő folyosókon át a másikba a szultán nincs sehol. Közben bealkonyodik, és abbahagyják a keresést. Az a hír terjed el, hogy a szultán titkos földalatti folyosón megszökött. Mások szerint megölte magát.

A másnap reggel hozza meg a rejtély nyitját. Kiderült, hogy Abdul Hamid az első izgalmas órákat és az éjszakát is egy elsötétített titkos kabinetben töltötte.

Másnap azonban váratlan fordulat következik be. A politikusok szembehelyezkednek a katonasággal, és kijelentik: a szultánnak le kell mondania, a hadseregnek nem volt joga megállapodást kötni. Miután pedig a palota már úgyszólván a hadsereg kezén van, nincs sok értelme, hogy a veszített ügyért valaki is exponálja magát. II. Abdul Hamid császárnak, a „tengerek és szárazföldek urának”, az igazhívók kalifájának sorsa ezzel meg van pecsételve.

Három bátor képviselőt bízott meg az egyelőre még mindig csonka, mindenek fölött döntő parlament - Mahmud Sefket fővezér felügyelete alatt -, hogy a „nemzet elhatározását” tudassák a császárral. A sejk-ül-izlám, aki pár nappal ezelőtt még Abdul Hamid megbízásából vezette a tárgyalásokat, közben fetvát adott ki: a népnek joga van lemondani a császárt. A három férfit a vakmerőbbek közül válogatták ki. Mert az a hír jött, hogy a szultánnak a legvadabb dührohama van és fenyegetőzik, ha támadás éri, szitává lö mindenkit. A hármas deputáció két tagjának, főképp az egyiknek, Carasso effendi képviselőnek feljegyzéseiből, meg egy akkoriban török szolgálatban álló, magas rangú francia csendőrtiszt-írónak hiteles adataiból pontosan tudjuk hogy folyt le az utolsó drámai találkozás.

Délután három óra felé érkeztek meg a képviselők a Yıldizbe. Az előszobában a szultán utolsó hű titkára, Ali Dzsevad bej fogadja őket, olyan szertartásosan hűvös előzékenységgel, ahogyan a legnagyobb úr titkárához illik, amikor alattvalók jelentkeznek kihallgatásra. Följegyzi a neveket és bekopogtat felséges gazdájához.

Harminc még megmaradt fekete szolga kísérte a képviselőket a szultán magánlakosztályaihoz. Meleg tavaszi nap volt. A képviselőknél vékony, de ünnepélyesen sötét ruha van.

Mikor kijön, már jóval kevésbé szertartásos. A homlokáról gyöngyözik a veríték. Azzal jön ki, hogy a szultán nem fogad senkit. Nagyon fel van indulva őfelsége - mondja -, életveszélyes a bemenet. A küldöttség vezetője, Esszad pasa, daliás, hírneves tábornok erre kijelenti, hogy ők pedig mégis bemennek.

A titkár óva inti őket: a szultán pompásan céloz: több revolver is van nála. Az utolsó napokban a császár mozdulatlanul, órák hosszat ül díványán, csak néha moccan meg, hogy végigsimítson arcán. Amióta a lesújtó hírt megkapta, hogy megcsalták: le kell mondania, mert a hadsereg nem tartja őt, csodálatos dolog játszódott le vele. Az a különös lelki folyamat, amely annyiszor ejti varázsába az utolsó, meg nem változtatható percekben a veszélynek kitett ember lelkét. Abdul Hamid a hatvanhat éves férfi, mozdulatlan transzba tehetetlenülve, megbabonázva, egyszerűen semmit sem volt hajlandó az utolsó napokban cselekedni. Mint az álmában futni akaró, de valami varázslat miatt nem tudó embert, földöntúli megbilincseltség szállotta meg az utolsó pillanatban, midőn látta, hogy minden elveszett. Az utolsó ütőkártyáját, a Yıldizt is kiadta a kezéből: becsapták - mit várhat még?...

Ez a tragikus varázs kezd felengedni - a titkár óva inti ebben a veszedelmes pillanatban a küldöttséget. Ezek azonban cseppet sem félnek - végszükség esetén náluk is van fegyver. A titkár az ajkába harap - ezt is meg kellett érnie. De nem szól semmit. Sajátságos módon néz a három elszánt emberre. Megrántja vállát és bevezeti őket a széles, hosszú folyosóra. Innen már egyenesen a szultán belső szobáihoz visz az út.

A császári szoba ajtaja elé megérkezve egész negyedóráig kell várni. Valami ösztönös tisztelet kezd ezalatt lassan elhatalmasodni a küldöttségen a bukott császár személye iránt. Némán állnak a küldöttség tagjai az ajtó előtt. A várakozás pedig nyugtalanító valami.

Végre kinyílik. A titkár jön ki.

- Őfelsége kéreti az urakat - jelenti a sápadt fiatalember.

A császár ott áll a szoba közepén, tétovázó mozdulata „szüntelen ingadozás menekülés és támadás közt”. Pecsétes, gyűrött, fekete civil ruha van rajta. Feze mélyen, ferdén a szemébe nyomva. Szakállát már napok óta nem gondozta, fésülte; rendezetlen, kócos, boglyas hajcsomó. Most látszik csak, milyen öreg ez az ember.

A szultánt, mintha villamos áram járná át, mikor a három ember ösztönszerűen keresztbefont karral, mélyen meghajolva, belép. Izgatottan lép feléjük. Hangja, mintha nem is az övé lenne. Szaggatottan kérdi:

- Mit akarnak?

Esszadot akarata ellenére is hatalmába keríti az a babonás tisztelet, amelyet ellenségei is éreznek, ha szembekerülnek a szultánnal. Remeg a hangja, amikor belefog annyiszor átgondolt mondanivalójába:

- A sejk-ül-izlám kiadta fetváját. Ez „igennel” válaszol arra a kérdésre, szabad-e jelen körülmények közt a nép képviselőinek a padisahot lemondadni. A próféta azt mondja: „Ha a padisah megteszi kötelességét, engedelmességgel tartozunk neki. Ha nem, letehetjük a trónról”.

Hamid egy darabig hallgat. Maga elé néz, majd csendesen válaszol:

- Nem tehetek semmiről... Én mindig csak jót akartam...

Könnyek gyűlnek az uralkodó szemébe. Úgyszólván csak most ismerte meg és most szerette meg népét. Így viszonzozzák a szeretetét?

- Mit tegyek? - folytatta, mintegy önmagának. Majd hirtelen felkapja a fejét: - Esküdjenek meg nekem, hogy igazat beszélnek, és hogy legalább az életemet, a családomat kímélik! Esküdjenek meg, hogy ezt az ígéretüket a jövőben sem szegik meg!

Esszad pasa hangja most már fölényesen cseng. Nem fél már a Nagyúrtól. Inkább sajnálja. Olyan kíméletes akar lenni, amilyen csak lehet.

- Nyugodjék meg, Felség. A nemzetgyűlés vállalta a garanciát. Felséged ebben olyan biztos lehet, mint a saját szavában. Nem fogjuk kormányzatunkat becstelenséggel kezdeni.

- És mit akarnak velem?

- Felséged sorsa felett a nemzetgyűlés dönt.

A szultán tekintete újra elrévedezik.

- ...Megnyertem a görög háborút... A történelem fogja majd megmutatni, mennyit tettem az országért... Bosszút akarnak?

- Az alkotmány lehetetlenné teszi, hogy bárkit is igazságtalanság érjen...

- És hová akarnak vinni?

- Felséged tartózkodási helyéről majd a nemzetgyűlés határoz szintén. Ismétlem, Felségedet semmi igazságtalanság nem fogja érni. Csakis tökéletes, teljes vizsgálat lefolytatása esetében lenne helye bármilyen jogszerű konzekvencia levonásának. Erre azonban biztosítom Felségedet, hogy senki sem gondol. Kérem, ne nehezítse meg a dolgunkat, Császári Felség. Valamennyiünk érdekében cselekszik, amikor...

Esszad kérő hangját hirtelen ajtócsapkodás szakítja félbe. Nem történik semmi lényeges, csak egy csinos kisfiú szalad be a szobába. A császár legkisebb fia. Odaszalad az apjához és átöleli. Az is őt. Az apa megsimogatja a gyermek haját. Fél karjával átölelve tartja. A fiúcska hangosan elzokogja magát. A deputáció tagjainak szemében is könny ül. A gyermeket minden török imádja.

- Esküdjenek meg, hogy ezeknek nem esik bántódásuk! - a szultán hangja rekedt és fátyolos.

A három úr eskü helyett elköszön. Megbízásuk véget ért. Ők nem a szultán alattvalói - nekik a nemzet parancsol.

A nemzetgyűlés pedig nem volt szentimentális. II. Abdul Hamid, a vörös szultán nem maradhat Sztambulban. Szalonikibe, az ő forradalmi fellegvárunkba vitetik. A néptribunok e fölött jó ideig vitáztak. Végre megegyeztek. Ismét hármás bizottságot állítottak össze. De most már nem udvarjárt, régi képviselőket, hanem három nyers beszédű katonát küldenek. Huszni pasa tábornokot, Ghalib ezredest és Ali Fethi bej őrnagyot jelölik ki a súlyos feladat teljesítésére.

Huszni pasa ezt mondja a történekről:

- Kilenc órakor este indultunk a Yildizbe. A szultánnal kellett közölni elhatározásunkat: Szalonikibe küldjük. Az előszobában a titkárral, Dzsevad bejjel találkoztunk. Felkértem: vezessen a szultán elé. Dzsevad így válaszolt:

- A szultán jól céloz. Még soha nem tévesztette el a célpontot. Kíméljék az én életemet és az Önökét is. Mert, ha megmaradnak amellet, hogy be akarnak menni, elvesztem. Csodálatosan biztos keze van.

- Így válaszoltam - írja tovább a forradalmi generális: - A feje, Dzsevad bej, az enyém. Akár ebben a percben is megölelhetem. Menjen és tegye, amit parancsoltam. Mondja meg Abdul Hamidnak, hogy beszélnem kell vele. Róla és az ő életéről van szó, nem másról.

Ghalib bej és Fethi bej az ajtó elé álltak. Én magam beléptem, a szultán felé közeledtem és nagy tisztelettel köszöntöttem.

- Remélem, Felső, méltányolni fogja megbízatásom nehéz voltát. A nemzet és a hadsereg parancsára jöttem ide, hogy Felsőgeddel az életéről beszéljek. Felsőged élete a népnek és a dinasztának egyformán fontos. A nép nem kívánja, hogy Felsőgeddel szemben erőszakot gyakoroljunk. Semmitől sem kell félnie. Biztosítom erről. Ha óhajtja, kész vagyok erre meg is esküdni. Felsőged életét garantáljuk. Semmi sem fog történni Felsőgeddel. Ismeri elődei történetét. Fivérének, Murádnak szomorú sorsa bizonyára emlékezetében van még Felsőgednek. Szomorú és tanulságos történet nemcsak a két uralkodó, hanem az oszmán nép számára is. Mi soha többé nem óhajtunk hasonló eseményeket. A nép sem akar ilyesmit többé. De a nemzetgyűlés határozata visszavonhatatlan. Két szultán, az új meg a régi, nem élhet egy városban. Ez Felsőged és a nemzet érdeke egyaránt.

A szultán szomorúnak és bátortalannak látszott. Röviden válaszolt.

- Megértem Önt. Mit óhajt tehát?

- Szalonikibe akarjuk vinni, Felső!

Abdul Hamid visszadöbben.

- Mit mond? Miért menjek Szalonikibe? Én már öreg ember vagyok. Beteg vagyok. Napjaimat a Csiragánban akarom befejezni, ahol születtem, ahol Murád is meghalt. Ott van az én helyem. Vagy pedig hagyják meg szabadságomat és engedjenek békén Európába menni.

Meghajoltam, anélkül, hogy válaszoltam volna. Kézmozdulattal jeleztem csak, hogy a nemzetgyűlés parancsa ellen lehetetlen cselekedni.

Abdul Hamid - idős már, és régen szívbeteg - ájultan hanyatlott hátra. Feleségei rohantak hozzá, vizet öntöttek arcára, közben hangosan siránoztak sorsuk fölött.

Amikor Abdul Hamid magához tért, fiai és lányai unszolására végre is beleegyezett, hogy alávesse magát a nemzet akaratának.

Intézkedtem, hogy fogják be a kocsikat...

A szultán másnap délben indult el a pályaudvarról. Ezernyi régi hívőből mindössze két fia, három szultána, négy felesége, öt öreg szolgálóasszony és kilenc komornyik kísérte. Az útvonal és a pályaudvar tele van katonával. Mindenütt az ifjútörökök csapatai alkotnak sűrű sorfalat. A kíséret csak a legszükségesebb csomagot viheti magával. A nők és gyermekek azonban nem sírnak: bizonyára rettegett és imádott uruk tiltotta meg nekik. Abdul Hamid hozzátartozóit ne sajnálgassa a tömeg! Ő maga is bátran, nyugodtan viselkedik. Visszautasítja, mikor fel akarták segíteni a modern, magas lépcsős vasúti kocsiperonjára. Egyenesen, mereven tartja magát sötétkék egyenruhájában, amelyet nem volt hajlandó levetni. Hagyták.

A ragyogó új, villanyvilágítású szalonkocsi még egy ideig ott áll a pályaudvaron. Várni kell, valami vonatjelzés késik. A szultán eltűnik a leeresztett függöny mögött. A sötét, homályos, óriási üvegcsarnok visszhangos lármája nagyvárosiasan hat. Pedig utas nincs. Senkit sem engednek be a különvonat indulásához.

A kísérteties csendbe pont félháromkor éles fütty hasít bele. Az őrtálló katonák tisztelgésre emelik puskájukat. A szerelvény lassan kigördül. A közönség kinnrekedt a pályaudvar előtt. Nem is tudja meg, mikor indult a vonat. És egy perc múlva már a pályaudvar napvilágos félkörében, egyre gyorsabban rohanó fekete csík jelzi, hogy örökre elhagyta fővárosát az uralkodó.

A boszporuszparti mesés fővárost, amelynek hatvanhét évéből harminckettőn át ura volt.

...Vékony, szürke csík úszik ott kinn a csarnok előtti szabad térségben a levegőben. A vonat régen eltűnt, elkanyarodott. Aztán lassan a füst is elszállt.

A Vörös Szultán nincs többé. Eltűnt, elbukott a történelem süllyesztőjében. Musztafa Kemál, az ismeretlen vezérkari alórnagy megnyugodhat. A sors különös iróniájából a bukott szultánt odaviszik, ahonnan egykor az ismeretlen vezérkari tiszt elindult: Szalonikibe. Az Allatini-villa, ahová a szultánt fogolyként, élőhalottként bekvártélyozzák, nincs messze attól a keskeny kis faháztól, ahol egykor Musztafa Kemál töltötte gyermekkorát. Csakhogy a szerepek kissé felcserélődtek: a szultán, az ország ura most a fogoly és az ő egykori rabja, Kemál, a felszabadult eljövendő nagy élet előtt álló ember. Kell-e ennél nagyobb elégtétel egy fiatal férfiú számára?

Kemál alórnagy talán boldog most ezekben az órákban. A nagy harc eldőlt - és Kemál nem tudja, hogy a harc gyermeke mindig csak a harc. Alig, hogy „eltemette” élete első nagy ellenfelét - máris ott settenkedik nyomában az újonnan született *második* nagy ellenfél: *Enver bej*, a nap hőse, a Berlinből sebtében hazatért ifjú diktátorjelölt, aki gyűlöli Kemált, és aki rövidesen belesodorja majd hazáját a németek oldalán egy rettenetes szenvedéseket hozó világháborúba.

Egy világháborúba, amelyben a történelmi Törökország mindent elveszthet, de semmit sem nyerhet.

Musztafa Kemál mindvégig ellenzi ezt a hirtelen németbarátságot és küzd ellene az első perctől fogva az utolsóig. A sors pedig úgy rendelte, hogy egykor Kemál alórnagy fogja majd személyesen megtudni II. Vilmos császártól, hogy a világháború megnyerésére nincs semmi remény és hogy minden odaveszett.

Enver epocháját, a német szövetség korszakát, Musztafa Kemál mégsem átkozhatja meg. Mert ettől függött Musztafa Kemál egész jövőendő nagysága. Az az út, amely végül is a modern Törökországhoz vezetett.

II. RÉSZ ENVER ÉS A NÉMET SZÖVETSÉG

X. Állam az államban

A függöny tehát legördült, az első felvonásnak vége. És most kezdetét veszi két fiatal vezérkari tiszt párharca, akik mindketten azt hitték magukról: hazájuk politikáját, szociális haladását ők vannak egyedül hivatva irányítani. Az egyik Enver bej, a németek híve. Országát szinte észrevétlenül vitte a német szövetségbe. Törökország hadbalépése a világháborúban az ő kormányának nevéhez fűződik. Méltóan egyenlő erejű és képességű vetélytársa lesz nemsokára Musztafa Kemál, az akkor még kis, jelentéktelen őrnagy. A párharc drámai és öserejű: országának szolgálni akaró, két merőben különböző életfelfogású férfi élethalálra szóló küzdelme. Megkapó, ahogy Dávid és Góliát most harcba indulnak egymás ellen: Kemál, az ismeretlen vezérkari őrnagy - és Enver, a szultán rokona, a forradalom apja, a hatalom mindenese, a császári miniszter, hadseregparancsnok, talán - így gondolja ő - az elkövetkező császári dinasztiának is megalapítója...

... Hatmillió, minden nemzetbeli embernek kellett meghalnia, hogy a világ pár év múlva eldöntse: kinek van létjogosultsága vezetni Európa keleti csücskében: Dávidnak-e, vagy Góliátnak?

Musztafa Kemál vezérkari őrnagy - időközben másodőrnagyból első osztályú őrnaggyá lépett elő - még nem sokat nyert a forradalommal. A forradalom sikerrel járt, a Nagy Ellenfél eltávozott, de Musztafa Kemál mégis azon vette magát észre, hogy az ember nem sokat nyer azzal sem, ha legmerészebb álmai beválnak. A *remény*, a színes előöröm mindig sokkal igazibb öröm, mint a valóság.

...A bukott szultán garnitúrája helyett, most az ifjútörök „komité” lépett az Abdul Hamid-ista hatalmasok helyére. A „komité” divatos szó ekkoriban a Balkánon; Musztafa Kemál is megtanulta, hogy a „komité” emberei, a „komitadzsik”, „komitácsik” a legnagyobb hatalmat jelenthetik vezetőik számára a Balkán sokszor közrendmentes erőszakösvényein.

Enver, Dzsemál és Talaat, az ifjútörök komité három vezéralakja nem rokonszenvez Musztafa Kemállal. Közülük csak Dzsemál kedveli a zárkózott, merev tekintetű, csontos, fiatal őrnagyot.

Kemál elképzelései, vágyai nem váltak be a nagy forradalom győzelmével: ez fiatakorának talán egyik legnagyobb csalódása. Az államfordulat bekövetkezett: a vörös szultán megbukott, Kemál szabad ember - mégsem hajlandók az új emberek róla különösebb tudomást venni. A forradalom sikerült: de a forradalmárok őt egyszerűen kifelejtették.

Az őrnagy tehát először is visszamegy Szalonikibe. Ott van még mindig a győztes ifjútörökök szellemi vezérkara. A forradalom nagyjai a fővárosban nem hajlandók még Kemálban a „nagy embert” meglátni.

Kemál részt vesz Szalonikiben továbbra is a titkos gyűléseken. De - éppúgy, mint a későbbi hadjáratokban, forradalmakban - egyelőre mindig és mindenütt a háttérben marad: okosan, hogy feltűnést és irigységet ne keltsen. Kemál különben komolyabb, mint valaha. Ritkán

mosolyog, hallgatag. Bár ebben az időben még csak „egy a sok közül”: bajtársai tisztelik és kissé félnek is tőle. Érzik a mélységeket, amelyeket Musztafa Kemál hallgatása rejteget - nimbuszt látnak körülötte, amelynek megteremtésében a fiatal tiszt viselkedésének is céltudatos része van.

Nem tudni, tréfásan vagy komolyan gondolja-e Musztafa Kemál azt a feljegyzést, amelyet ezekről az időkről papírra vetett.

Ezt írja:

„Konstantinápolyba vonulásunk után történt, amikor újra Szalonikibe értem vissza. Egyik este a Kristálypalotába tértünk be. A zsúfolt nagyteremből egy lépcsőn át cigarettafüsttel és tisztekkkel teli kisebb helyiségbe mentünk. A tisztok rákít és sört ittak, és „nagyon hazafiasan” beszélgettek. Arról volt köztük szó, hogy a forradalmakhoz nagy emberekre van szükség. Milyen is tulajdonképpen a nagy ember?

Egyik jelenlevő felkiáltott:

- Olyan szeretnék lenni, mint Dzsemál!

A többiek helyeseltek.

- Bravó.

Az asztalnál ülők azután mind felém fordultak. Csak futólag ismertem őket. *Én nyugodt, álhatalos pillantással néztem rájuk.* És miközben így néztem őket, természetesen *valamit tudtukra akartam adni.* De, úgy látszott: senki sem érti néma mozdulatlanságom jelentőségét...”

De Kemál azt is leírja, mint mondott igen kemény igazságokat magának Dzsemálnak szemébe is. Elbeszélését így fejezte be:

„...Dzsemál *némán hallgatta* a szavaimat: aztán úgy látszik, kritikám benyomása el is törlődött...”

Musztafa Kemál sokra tartotta magát ebben az időben.

Vessünk egy pillantást most már közelebbről arra az emberre, aki a háttérben ekkor már a nagy szerepre készül.

Kemál érzi, hogy küldetése van és akarja, hogy szerephez jusson. De hogyan és milyen szerephez? Ez még kétséges a fiatal őrnagy előtt. A jövő még az idők méhében alszik, és nem lehet tudni, mit hoznak az elkövetkező évtizedek.

Csak egy kétségtelen. Kemál *érzi*, hogy benne valami rendkívüli lakozik, és ez a valami még egyszer hatalmas, diadalmas formákban ki fog törni belőle. És az is biztos, hogy nem a fennálló rend védelmében, hanem forradalmi úton fog Kemál vezető szerephez jutni. Ezt is jól tudja, ezt is jól érzi.

Musztafa Kemál ekkoriban harmincadik évének fordulójához közeledett. Pár hónap választja már el tőle. A fiatal katonaiskolásból komoly, felelősségteljes férfi lett. A bejárt országrészek látása - hisz annyifelé vitték már szolgálati és „kevésbé” szolgálati útjai -, annyiféle emberrel való érintkezése tapasztalttá, világlátottá tették. Az izgalmas évek eseményei, személyes veszélyek edzetté, nyugodttá és hidegvérűvé tették. Az élet értéke most már meglehetősen tisztán állott a fiatal férfi előtt.

Külsőleg nem sokat változott. Talán homloka lett magasabb, haja pedig a választék táján gyérebb. Vonásai megkeményedtek. Egykor karcsú, fiús alakja most már vállasabb, szélesebb, fogai már nem villognak elő oly gyakran baráti beszélgetés közben, mint azelőtt. Nehezebben melegszik, még kevésbé közlékeny, mint volt. Lázadó természetét fékezi, gyakran simulékony is - Mahmud Sefket pasához pedig egyenesen elragadó és kedves.

A próféta tiltott italát sem veti meg - a szeszt, nem túlzott formában, mindig is kedvelte. Ez is tette tönkre veséjét és máját.

...Nézzük most pedig egyszer azt is meg, hogyan is állott ez a férfiú szemben azzal a problémával, ami bármely európai kortársát bizonyára foglalkoztatta volna az ő korában? Tudniillik a nősüléssel és családalapítással.

Sajátságos, külön kérdés ez is: mert Kemál ebben is különös, egyéni utakat járt végig. De ehhez előbb egy pillantást kell vetni a török családi életre.

A mohamedán egyházi és világi törvények túl szigorúan rendezték Kemál számára a családjog kérdéseit. Mohamedán férfinak legfeljebb négy törvényes felesége lehetett - és pedig Mohamed próféta tanácsa szerint „más néptörzsből”. Egyszerre tehát csak négy felesége lehet a töröknek. Másodikat is persze csak a törvényes formák szigorú betartásával vehet. A török férjnek tehát nem kell megvárnia első felesége halálát vagy a válópert, hogy másodszor is megházasodhassék.

Azért válás Törökországban is létezett; csak éppen jelentékenyen leegyszerűsített formában. Ha a férj hivatalosan kimondta a „bos-adim”-ot - „elváltam”: elhatározása máris törvényerejűvé lett. A tartásdíj a mohamedán jogban is intézményes, és az elvált nő másodszor is férjhez mehetett.

A mohamedán feleségek állandó irigykedése, féltékenykedése azonban a mesék birodalmába tartozik. A törvényes hitvesek lakóhelye teljesen elkülönített és külön háztartást vezetett mindegyik: szolid, rendes, polgári, esetenként főúri háztartást. Európával szemben az a legfőbb különbség, hogy Keleten az első hitves hivatalosan is tudott a másiktól, és hogy a mohamedán férj - talán éppen ezért - igazságosan osztotta meg vagyont és szerelmét is a feleségei között.

A többnejűség egyébként inkább *lehetőségnek* számított, mint jognak. Mert csak az igen jómódú ember tarthatott több törvényes asszonyt. A jómódú emberek pedig egyetlen országban sincsenek többségben. A földművesnek Törökországban hivatalosan is csak egy felesége lehetett. Minek is lett volna több: sem háztartási munkát, sem ellátást nem adhatott volna többnek.

A családi élet tehát valójában hasonló volt az európaihoz: különösen, amíg a régi törvényes tisztelete teljes erejében állott fenn.

A török otthon is polgári, szinte nyárspolgári családi képet mutat. Feleség, após, anyós, dolgozó, hivatalba járó férfi, gyerekek, éppoly, jóformán minden házban feltalálható típusok, mint nálunk. A „seri”, a Korán és erkölcsszabályok szerint élő török nagyurak élnek, csak kissé „bővített” háztartással.

A konzervatív nagyurak a törvényes négy feleségmaximumot többnyire igénybe vették, sőt ezen kívül is tartottak nőket a lakásukban, palotájukban. „Nikiali” volt ezeknek a törvényesített szeretőknek a neve. Odaliszkok, fiatal lányok voltak ezek; mindenre, finomabb háztartási munkákra, hímzésre, varrásra is használták őket. „Oda” törökül szobát jelent: odaliszok pedig „szoba”-leányt; már maga a név is mutatja az intézmény jellegét és eredetét. Ennek az intézménynek volt egy jó oldala: a forróvérű törökök közt - és ezt büszkén mondják - nem

születhetett törvénytelen gyerek. Ugyanis minden nőnek volt gazdája és a házi odaliszkok gyermekei is teljesen törvényesnek számítottak!

Ha egy-egy nagyon szerencsés leány felkerült a mesebeli szultánpalotába és „szerájli” lett; ennek sorslegendája évtizedeken át élt hegyi falucskájának kecskepásztorai között. Maga a szultán egész a legújabb időkig, a szent Ramadán hónap tizenötödik napján tizenkét gyönyörű, érintetlen szolgálóleányt kapott hű alattvalóitól. Erre a napra következett „az Erő Éjszakája”, a Leilub Raighab, amelyen tündéri fényben úszott a palota. Nagy szultáni kegy érte azt a minisztert vagy pasát, akinek a császár a lányok egyikét-másikat később továbbajándékozta.

Ahogy azonban egyre jobban a felvilágosodás irányában haladt a Keletre lassan-lassan átszivárgó európai művelődés, a török nők jó része, különösen a fővárosban, rohamosan áthasonult a nyugati nők irányában.

A török nők az ifjútörök forradalom idején már túlnyomórészt európai öltözetben jártak.

Az új eszmék, az „uhuvet-mezabet-hürküjet-adalet” - „testvériség, egyenlőség, szabadság, igazságosság” - jelszavai harsogják tele Törökországot és verdesték az ázsiai partokat is. Most felszabadult a török nő is, mégpedig talán túl hirtelen. A szüfrassetmozgalom Keletre is eljutott túlzásai mellett éjszakázó, szemérmetlenül öltözködő nők botránkoztatták meg az idősebb törökök jó ízlését. A császári család tagjai maguk jártak elől a rossz példával. Magának II. Abdul Hamidnak, a detrozínált szultánnak két lánya, az oroszverő Gházi Ozmán pasa, a „plevnai oroszlán” menyei adtak bőséges beszédanyagot a sztambuli pletykáknak.

Az exszultán lányai még férfiruhában is mutatkoztak nyilvánosan; egyik cigarettát a másik után gyújtották meg; pezsgöztek - gyakran úgy viselkedtek a nyilvánosság előtt, hogy a kormányzat is kénytelen volt igen szigorú rendszabályokhoz nyúlni. Mindez pedig még az ifjútörököknek is sok volt.

A főváros egész népének magatartása megváltozott. Szerepet kap a nő. Bár még, európai ruhája ellenére, nem lehet török nőt fátyol, feredzse, jasmak nélkül az utcán látni, a következő esztendőekben mind gyakrabban fordul elő, hogy társas-összejöveteleken a nők is bent vannak - persze fátyol nélkül - a férfiszobában, együtt a férfiakkal. Csak ne csodálkozzunk, hogy ezt külön meg kell említenünk; jobb házban Spanyolországban, Rómában, de még Közép-Európában és a Balkán-államokban sem nagyon szokta az előkelő ház leánya férfivendégét egyedül fogadni...

Pera, Galata utcái most is tele vannak csinos, fátyolozatlan, *keresztény* nőkkel. Örmény, kaukázusi, görög, levantei, fanarióta, cserkész szépségek járnak-kelnek zavartalanul, vásárolnak, válogatnak az „Avredpazari-am”, a Nagy Bazár közelében lévő üzletekben vagy a Bab-Ali Dzsadesszin, Atmeidánon: járnak beyoghluai bálókba, hangversenyekre, karagöz-árnyjátékokra is éppen eleget. Úgynevezett „társas életet” élnek és egyre bátrabban forgolódnak a férfiak között.

Musztafa Kemál őrnagy is ezekből a konstantinápolyi „angyalokból” csipegetett ezekben az időkben. Ez a környezet, a törökországi nőknek szinte Musztafa Kemál szeme láttára történt emancipálása ütötte aztán rá fokozottan a bélyegét Kemál álláspontjára is a házasságkötéssel szemben. Egész nemi életét, felfogását is ez a fiatalkori sztambuli élet befolyásolta elhatározóan. A házasság gondolata egyelőre messze volt tőle. Sem a lelki egyedüllét, sem a családi melegség hiánya, sem a technikai kellemetlenségek, mint főzés, mosatás, varrás, nem játszhattak nagy szerepet a fiatal tiszt hétköznapi problémái sorában. Kemál anyjával élt Szaloniki-ben. Kemál persze támogatta pénzzel is édesanyjával közösen tartott háztartását, de anyja, ez a „jóságos titkárnök és házvezetőnő” viszont mindenről gondoskodott háztartásukban. Musztafának csak a terített asztalhoz kellett ülnie és a fehérneműs szekrénybe nyúlnia tiszta gallérért.

Nem hiányzott Kemálnak semmi, ami eszébe juttathatta volna: jó lenne megnősülni. Nők voltak körülötte éppen elegenden, akik hajlandók voltak megbarátkozni vele, az otthont pedig édesanyja nyújtotta.

Musztafa Kemál életét nyugodtan az ország és saját jövőjének szentelhette. Mozgási szabadságát nem gátolta semmi és senki. Családi megkötöttségeket nem vett a nyakába, hogy akadályozzák munkájában, céljai elérésében. Szükséges is volt azonban az erők összpontosítására, ha valami eredményt akart elérni, mert a győzedelmes forradalom után sem az ő személyi, sem az ország politikai helyzete cseppet sem volt biztatóbb, mint az Abdul Hamidi rendszer utolsó éveiben. Az első forradalom - mint mondtuk - megfélemlített hűségű segítőtársáról, és úgy látszik az új urak eléggé el is voltak foglalva az önmaguk bajaival.

Mert mialatt Musztafa Kemál őrnagy újra Szalonikiben, régi állomáshelyén jár politikai összejövetelekre, hétköznap pedig csapatával gyakorlatozik és Napóleont, Moltkét tanulmányozza, a győztes forradalom vezérei sehogy sem tudnak békésen megegyezni és osztozkodni a meghódított hatalmon. Musztafa Kemál az egész idő alatt egyetlen kisebbfajta kitüntetés éri: Husszein Riza pasa tábornokot kísérheti el Szalonikiből mint segédtsízt és megfigyelőt a franciaországi hadgyakorlatokra. Őt és Husszein Riza pasát küldi ki az ifjútörök kormány a franciák meghívására. A franciaországi utazás hirtelen jött Kemál számára, és hirtelen is fejeződött be. Ez az utazás először viszi a még mindig fiatal Kemált nyugat-európai környezetbe, ahol szabad emberek, szabad férfiak és szabad asszonyok élnek. A rövid ideig tartó kirándulás hazatérte után mélyen elgondolkoztatja Musztafa Kemált. Idehaza még szorgalmasan jegyez naplójúzetébe, mint valaha. Franciául is megtanul valamelyest. Németül, angolul azonban haláláig sem tanult meg.

Musztafa Kemál hazatérte után ismét kikezdi az emberi irigység és gonoszság: a franciaországi utat irigylik tőle tisztársai. Könnyelmű beszédek és kijelentések miatt tisztársai beárujják, és fegyelmi, illetve becsületügyi eljárás indul ellene. Kisütik, hogy tisztjeit az új kormány ellen lázítja. Meg is büntetik felettesei, és elveszik tőle nemrég kapott szaloniki ezredparancsnokságát. Kemál nem nagyon bánkódik emiatt. Úgyis minden meg fog majd változni.

Mohamed Resád Effendi, a leköszönt exszultán legidősebb testvére most az új szultán Sztambulban. II. Abdul Hamid ablakait még megremegettette az új császár tiszteletére lött százegy ágyúlövés. A pufók arcú, kedves, feltűnően világoskék szemű öregúr, mindössze két évvel fiatalabb, mint Abdul Hamid, tehát most hatvankét esztendő. A szeme jószágos; vastag fehér bajusza van; néhol egy-két vöröses szál szövődik bele.

II. Abdul Hamid, különösen uralkodásának vége felé erősen figyeltette öccsét. Palotáját - télen a Dolma Bagcset, nyáron a Zindzsirli Kujut - csak lovaskísérettel volt szabad a trónörökösnek elhagynia. Ha átkocsizott egy másik palotába, detektívek kísérték és lesték, kivel néz össze. Abdul Hamid többi fivéréivel Mohamed Resád Effendi a Dolma-Bagcseban, a „Feltöltött Kert”-ben, amelyet még ötven éve I. Abdul Medzsíd szultán épített, vagy a Zindzsirli Kujut palotájában élt, Konstantinápolytól északra. Mindkét palotáját négy méteres fal vette körül. A szultán az egyik palota elé „véletlenül” kisebb csendőrlaktanyát építtetett. Itt állandóan négy zászlóalj állomásozott. Nem igen számíthatott rá a trónörökös, hogy trónra kerül valaha, éppen azért, mert olyan kevéssel volt fiatalabb bátyjánál, II. Abdul Hamidnál, az uralkodónál. Trónöröklési helyzetéből - mindig a legidősebb Oszmán hercege a trón - csak az következett, hogy Abdul Hamid - ősi, barbár, de nem logika híján való keleti tradíciókhoz híven - minél távolabb igyekezett tartani az udvartól és a politikától. Resád tehát zavartalanul foglalkoz-

hatott kedves költőivel: maga is írogatott, fordítgatott Dzséláleddin Rumi költeményeiből, nem kevesebb, mint húszezer strófányi verset tudott kívülről!

Mohamed Resád Effendi - most már V. Mohamed -, az új szultán, liberális gondolkozású ember volt. Trónörökös korában jól megtanulta, hogy politikai véleményt nyilvánítani veszélyes.

Trónralépte után hamarosan híre ment jó szívének. Uralkodása első napján történt, hogy éppen palotája lépcsőjén állt valami hivatalos útra készen, amikor jelentést kapott arról, hogy a letartóztatott foglyok - nagyrészt személyes ellenségei - most állnak bírások előtt. A jólelkű szultán - akihez egy nap alatt több gratuláló sürgöny futott be Európába, Afrika és Ázsia uralkodóitól, mint elődjéhez három évtized alatt - kijelentette, hogy ő pedig megbocsát ezeknek a szerencsétleneknek és elrendeli: ne essék bántódásuk. Lutfi és Halid Zia bej, az új adjutánsok határozatlanul néztek össze Horsid pasa tábornokkal, a katonai szárnysegéddel. A galamblelkű költő-szultán ezúttal igen erélyesnek mutatkozott: kijelentette, *hogy tapodtat sem mozdul* helyéről, amíg nem teljesül a parancsa. A kíséret végre is meghajolt a császár akarata előtt: gyorsfutár rohant a törvényszékre a szultáni kegyelem hírével.

V. Mohamed bólintott és arcizmának egy rándulása nélkül indult lefelé a lépcsőn. Csak csukott kocsijában, ahol senki sem látta, kerekedett meglegedett mosoly és jókedvű gödröcske rózsaszín arcán. Ilyen ember volt az új szultán. Abdul Hamid utóda, akinek Musztafa Kemál nagy sajnálatára azonban nem sok szava volt.

Az új szultán és az új éra első évei sok eseményt hoztak.

A forradalom - mind mondtuk - nem tudott úrrá lenni saját magán sem, de az ország összes bajain még kevésbé.

A Marokkó miatti nemzetközi feszültséggel kezdődött a baj. Az egész muzulmán világ felfigyelt ezekre az eseményekre. Másutt is forrongás van az iszlám világban: az elűzött, Odesszába menekült Kadzsar-sah: Mohamed Ali, Perzsia volt uralkodója, puccsal és orosz kozákok ágyúival veri szét az „ifjúperzsa” haladó pártot. Restaurálja is sikerrel trónját. Közvetlenül a török birodalom határain is keletkeznek váratlan viharfelhők. Több helyen is egyszerre. Jemenben és Asszírban lázadás üti fel a fejét. Az örökké forrongó hegyi drúzok is lázonganak újra. Jóformán évről évre kiújulnak újabban ezek a helyi forrongások, és számtalan török katonát kívánnak a birodalom határait. Katonája pedig az új kormányzatnak sincs több a réginél. Ágyúja, muníciója, csatahajója még kevésbé.

A legnagyobb baj azonban mégsem ez. Az igazi véres harc, a későbbi világháború egyik halvány előjátéka másutt kezdődik. Tripolisz ennek a harcnak a színhelye. Ez az addig elhanyagolt afrikai török birtok lesz most hirtelen Erisz almája. Az olaszok látják a török gyengeségét. 1912-ben megtámadják Tripoliszt.

A partokat azonnal el is foglalják. Bent a szárazföldön azonban az Egyiptomon átcsempészett hazafias török tisztek - mindegyikük egy-egy regimenttel ért fel - szervezik az ellenállást.

Musztafa Kemál ekkor úgy látja, jó lesz eltávoznia kissé Szalonikiből. Unja már a sok irigy arcot, akik ellenségei és mégis barátainak mutatják magukat. A franciaországi út után esett fegyelmi eljárások amúgy is elkedvetlenítették, a tripoliszi események pedig felizgatják képzeletét. Visszaemlékszik a régi, birszebai és akabai kalandjaira is, és minden erejével azon van, hogy útnak indulhasson újra a Kaland irányába...

Útitervét siker is koronázza. Ellenségei nem bánják - de még maga protektora, Mahmud Sefket sem, aki közben hadügyminiszter lett -, ha Kemál őrnagy egy időre eltűnik a szem elől. Mahmud Sefket, Kemál jóakarója arra gondol, védence majd Tripoliszban kétségbe nem vonható katonai érdemeket szerez, és ez hasznos lesz számára. Ellenségei pedig arra gondol-

nak: Tripoliszban - el is lehet esni... Talán még a legfiatalabb vezérkari ellenségének is az járhat ennél a gondolatnál az eszében: „egy rangszámmal kevesebb lép elő előttem ősszel és tavasszal...”

Musztafa Kemál tehát az illetékesek helyeslésével rövidesen útnak indul. Álnévre szóló útlevéllel Egyiptomon keresztül, mint polgári utas utazik. Neve: Serif bej; foglalkozása: a „Tanin” című nagy konstantinápolyi napilap munkatársa. Hárman indulnak Szalinikiből. Közülük csak ő maga éri el Tripoliszt; a másik két barátot már Alexandriában elfogják az egyiptomi hatóságok. Kemál azonban elérkezik a harctérre és jelentkezik a harcban álló csapatok parancsnokánál. Enver bej, aki mindenütt ott van, ahol verekedni kell, már Kemál előtt az új hadszíntérre, Tripoliszba érkezett. Ő is szervezi az ellenállást. De ami a fontos Kemál számára, Enver másutt parancsnokol, mint Kemál. Bengházi közelében, Dernánál, messze Tripolisztól keletre lesz Kemál rövidesen az egyik frontszakasz parancsnoka. Enver jó messze tőle, Tripolisz körül tanyázik. Kemál megszervezi a beduinokból az első, rendes frontalakulatokat. Harcol és szenved, tűri a ghibli-szelet, szomjúságot, éhséget. Hősiessége azonban mégis hiábavaló.

... 1912. október 18-án írták alá az olaszok és törökök az ouchy-i békét. Tripolisz - a világ-hatalmak kívánságára - az olaszoké lett. Enver és ellenlábasa, Musztafa Kemál újra hazautazott: eredmény nem koszorúzta harcaikat. Enver a sivatagban sem sokat érintkezett Kemállal - odahaza még kevesebbet -, azonban feljegyezték: ez kétségtelen történelmi tény, hogy Kemál ahol lehetett, ártott Envernek nyíltan hangoztatott megjegyzéseivel, örökös kritikájával, és ezzel most már ő maga is hozzájárult a kettejük közt lappangó vetélkedésnek és gyűlöletnek fokozásához. Mert az biztos: gyűlölni Kemál is tudott. Ez is erős jellemvonása volt a keleti politikusnak.

XI. Tűz a Balkánon

Alig hogy elülőben volt a tripoliszi gerillaháború, és Kemál meg Enver hazatértek Szalonikibe, következett a másik nagyszabású, Törökországra nézve már sokkal tragikusabb végű nemzeti vérontás.

Enver és Kemál ebben is tevékenyen részt vett.

... A Balkán-háború története ismert: a Balkán az utolsó ötven évben egyebet sem tett, mint felkelésre szervezkedett és apránként szabadult fel a török iga alól. Az első pénz- és fegyverinjekciókat az orosz adta. A többi aztán magától ment. Az újonnan alakult keresztény fejedelemségek erősödtek és csak az alkalmat várták, hogy a törököknek, akik még mindig nagy területekkel rendelkeztek a Balkán-félszigeten, megadják a kegyelemdőfést. Emiatt volt eddig is a hol itt, hol ott kitörő számtalan Balkán-felkelés. A Balkán-államok elérkezettnek látták az időt, hogy szövetkezzenek a legyöngült, folyton erőtlenebb ősi ellenség, a török ellen. Már régen a levegőben lógott ez a nagy Balkán-szövetség. Petárnak, ennek a csontos arcú, bozontos szemöldökű, szerb királynak múlt évi konstantinápolyi látogatása és Törökország felé tett barátságos kijelentései mintha el sem hangoztak volna. Úgy látszik, ugyancsak hiábavaló volt V. Mohamed szultán regényes és hazafias propagandautazása Szalonikibe, Monasztirba és Üszkübbe az ifjútörökök rendezésében. A próféta szakállának egy szálával, amelyet balkáni alattvalói a macedóniai utazás alatt kaptak az ősz uralkodótól, még nem lehet évszázadok óta ellenálláshoz és szabotáláshoz szokott országrészeket megbékíteni. Musztafa Kemál is belső

felháborodással látta ennek az ifjútörökök által kezdeményezett utazásnak színpadiasságát és nevetségességét. Törökország a balkáni veszély láttára belsőleg is megrázkódott; egyik kormány váltotta a másikat. Most éppen új csillag van emelkedőben: Nazim pasa, az ifjútörök diktátorjelölt. Vele szemben bukott meg a régi bálvány, Mahmud Sefket pasa, Sztambul megmentője.

A Balkán-háborút közvetlen kipattantó tűzcsóva, Nikitának, a montenegrói fejedelemnek vakmerő hadüzenete volt. A szerb-görög-bolgár szövetség és beavatkozás története olyan friss, hogy a hírlapokból ismerjük. Kirk Kilissze, Kumanovó, végül Lüle Burgasz: a török hadidicsőség temetői, gyors állomások a török háborúvesztés látszólag feltartóztatatlan lejtőjén.

És mégis: Törökország végeredményben majdnem mindent megmentett. Ebben kétségtelenül Envernek van nagy érdeme. Ezt Kemál is elismerte később róla. Miután ugyanis már az egész mohamedán Balkán elmenekült délre, a török csapatok pedig rendezetlenül, ellátatlanul özönlöttek haza, a főváros felé; amikor már úgy látszott, hogy Konstantinápoly, a Szent Város is visszakerül a balkáni keresztény népek kezére, a keleti császárság trónjára vágyódó balkáni fejedelmek titkos álmai hirtelen összeomlottak. Közbeléptek a nagyhatalmak, bölcsen tudván, hogy a felosztott Törökország olyan konc, amelyen ítéletnapig marakodnának az európai országok. Már Napóleon bölcsen felismerte ezt. Ismerjük azt a tömör megállapítását, amelyet akkor tett, amikor a romantikus, tilsiti császártalálkozón hírül hozták: Szelim török szultánt váratlanul meggyilkolták. Napóleon azt felelte ekkor az elébe terjesztett támadási tervre: „*Törökország fennmaradása Európa érdeke*”. Ezt az akaratát a török földre éhes Sándor cárral szemben is mindvégig eredményesen képviselte. Ez a helyes felismerés vezetett végül is a nyugati nagyhatalmak együttes krími háborújára is - a törökök védelmében - az *oroszok* ellen.

A nagyhatalmak beavatkozására most is - mint 1854-55-ben az orosz-török háború alkalmával, - amikor a győzelmesen előrenyomuló ellenség már jóformán Konstantinápoly kapui előtt állott - megindultak a béketárgyalások. Ez alatt a hadszíntéren fegyverszünet állt be.

Drámai intermezzo dönti el ezekben az izgalmas napokban Sztambulban a helyzetet.

1913 legelső napjaiban érkezett haza Enver Tripoliszból. A nagyvezér, Kjamil pasa éppen a rendkívüli államtanácsot hívta gyorsan össze, hogy a felajánlott békét, amely Drinápolyt, a második legnagyobb török várost rabolja el, elfogadják. Enver erre napok alatt megszervezi néhány száz elszánt fiatalemberből - volt forradalmi tisztekből - a maga meg nem alkuvó háborúpárti gárdáját. Enver semmitől sem fél. Aki már a „vörös szultán”-t is megbuktatta, az le tud számolni az Abdul Hamidi beállítottságokkal vádolt új kormánnyal is.

Öt nappal Enver Konstantinápolyba érkezése után zajlik a híres január huszonharmadiki puccs. Enver kétszáz komitétiszttel megszállja a nagyvezérség épületét. Nazim pasa belügyminiszter, a nagy diktátor kijön a tanácskozóteremből a hirtelen kerekedett zajra. Cigaretta a kezében. Látja Envert, volt barátját. Nem érti, mit akar. Feléje megy, ezekkel a történelmi hitelességű szavakkal:

- No, mi az, gyerekek? Mit zajongtok? Nem gondoljátok, hogy zavarjátok a tárgyalásokat?

Ebben a percben több revolverlövés dördül el. Nazim arca hirtelen elváltozik, és a szívéhez kap. Pillanatnyi néma csend után felnyög.

- Kutyák! Eltaláltak...

Majd így folytatja, most már sokkal halkabban:

- Megöltek...

Nazim hang nélkül omlott össze. Percek alatt kiszenvedett.

Enver felugrik az előszoba egyik székére. Két kezében revolver. Kiáltozik, hogy mindenkit lelő, aki ellenkezni mer...

...Az államcsíny és a gyilkosság sikerült. A kormánynak engednie kell: a brumairista azonban jó taktikus. Maga még nem nyúl a főhatalom után. Nem Enver, hanem a régi bálvány, a második számú diktátorjelölt, a felszabadító és nemrég megbuktatott Mahmud Sefket pasa lesz a nagyvezér és kormányelnök. A futár nem megy a békepontok aláírásával Londonba: *a Balkán elleni harcot azonnal tovább folytatják*. Envernek, „a nagy dilettánsnak” és „szerencsefinék” jó megérzései vannak és még jobb kémjelentései az ellenség táborából. A balkániak közt most, hogy a biztos zsákmányra kerülne a sor, egyenletlenség üti fel a fejét.

A Balkán-félszigeten nem szokatlan dolog ez. Közben azonban Törökországból új véres politikai merénylet szenzációs hírére viszi szét a táviró: ezek az évek általában tele vannak a török történelemnek szinte janicsárkorabeli államcsínysorozataival. Musztafa Kemál nem vesz részt bennük. Ő csak nézi egyelőre; ahol Enver a főszereplő, ott távol tartja magát. A második puccs alkalmával nagy vad az áldozat: maga a fennen ragyogó csillag: Mahmud Sefket, a nagyvezér, a Törökországnak időrendben második diktátorjelöltje.

Most derült csak ki, hogy Envernek jó szimata volt, amikor Sefketet toltta az első vonalba főszereplőnek önmaga helyett.

A konzervatívok tábora június tizenötödikén, bosszúból Nazim pasáért és az államcsínyért, megöleti Mahmud Sefketet. Ezen a forró júniusi napon egy sebesen, kanyargósan száguldó automobil rohan szembe a nagyvezér és kísérete kocsijaival Sztambul utcáin. Az összeesküvők ülnek benne. Mikor a két kocsi közel ér egymáshoz, az összeesküvők fegyvereikből gyorstüzet nyitnak a szembejövő autókra. Sefket holtan hanyatlik hátra a bőrülésen. A merénylőket ezúttal nem hagyják futni, mint Nazim gyilkosait: azonnal elfogják és haditörvényszék elé állítják.

V. Mohamed szultán egyik legkedvesebb rokona, unokahúgának, Müniré szultánának férje. Damad Mehmed Szalih pasa is az összeesküvők között volt. V. Mohamed testvérének, az elhalt Kemaleddin hercegnek lánya volt Müniré szultána. A szerencsétlen fiatal asszony, aki alig hat éve élt boldog házasságban az urával, kegyelemért rimánkodik neki. Zokogva, összetörten csókolgatja szultán-nagybátyja kezét. Annyi bűnös menekül büntetlenül - miért ne maradhatna életben az ő ura, akinek egyetlen bűne, hogy nagyon szerette hazáját. Nagy érdemei voltak a hadsereg fejlesztésében Müniré férjének.

Resád nagybácsi - V. Mohamed - szíve vérzik a szép, fiatal teremtésért, akit valaha a térdén ringatott. Szultán még nem tette, nem is teszi többé, amit vele tétetett a szánalom és az irgalmasság: letérdelt saját belügyminisztere, Mehmed Talaat pasa, az új „civil vasember” előtt, úgy könyörgött az elítélteért. Minden hiába: alá kellett írnia a halálos ítéletet.

Damad Mehmed Szalih pasa, a lefokozott császári tábornok felakasztott holtteste 1913. augusztus 13-án hajnalban ott himbálózott a többi elítélt közszemlére kitett holtteste között, utolsónak a bitófán függők sorában.

És V. Mohamed, a legjobb szívű uralkodók egyike, aki csak trónon ült valaha, elszoruló szívvel hallja, hogy Müniré húgának ura őt éltetve, az ő nevével az ajkán halt meg.

Pedig nemcsak a szultán, hanem külhatalmak is interveniáltak Szalih pasa érdekében. A francia kormány nevében Pichon külügyminiszter sürgönyözött a konstantinápolyi francia ügyvivőnek, Monsieur Boppenek Szalih pasa érdekében. Az első sürgöny így szólt:

„Épp most kapott hírek szerint Szalih pasát, a tuniszi Hajreddin pasa fiát elfogták és halálra ítélték. Ez a hír a francia Tuniszban, ahol Szalih pasa nagy tekintélynek örvend, nagy izgalmat okozott. A francia kormány meg van győződve arról, hogy a védelemre szorultnak elítélése Tuniszban komoly forrongásokra vezetne. Szükségét látja, hogy Szalih pasa érdekében interveniáljon. Beszéljen azonnal a nagyvezérrel, és kívánja nyomatékosan, hogy Szalih pasát szabadon bocsássák és teljes biztonságban Tuniszba térhessen vissza”.

A török kormány nevében Dzsemál pasa, aki akkor Konstantinápoly katonai parancsnoka és így a tényleges karhatalom gyakorlója, udvariasan arra kérte a francia ügyvivőt: sürgönyözze meg gazdájának, hogy ez az illetéktelen beavatkozás veszélyeztetné a török kormánynak a francia köztársasághoz való jó viszonyát.

A válasz Párizsból vasárnap éjjel érkezett. Az ügyvivő rohant vele Dzsemálhoz. Az állt benne: mindenáron akadályozza meg az ügyvivő Szalih kivégeztetését - „kerüljön bármilyen kockázatba!”

Dzsemál maga vallja emlékirataiban, hogy mit hazudott akkor éjjel az ügyvivőnek:

„Késő már. Az ítélet végrehajtását most már nem lehet visszacsinálni...”

Pedig Szalih pasa csak reggel halt meg.

Maga Damad Mehmed Szalih pasa nem játszott olyan nagy szerepet az összeesküvésben, hogy életének vagy halálának döntő jelentősége lehetett volna. Legnagyobb bűne az a hiba volt, hogy rosszkor kapott bele a Végzet feltartozhatatlanul dübörgő kerékbe, és hogy nagyúr volt. Napóleon is kivégeztette Enghien-Bourbon herceget. A szultánok sokszor voltak igazságtalanok; a nép kormánya annál igazságosabb. Ezt kellett hangsúlyozni és ezért kellett életével fizetni Münire szultána fiatal férjének, az uralkodó közeli rokonának, Damad Mehmed Szalih pasának. Az ifjútörök komitő valóságos állam volt az államban: az Enver-Dzsemál-Talaat trifolium olyan önkénnyel uralkodott az országban, mint valaha a vörös szultán.

Ezért ugyan kár volt elcsapni Abdul Hamidot - gondolta joggal Musztafa Kemál őrnagy.

...Vajon, amikor nem is egészen tíz év múlva Talaat pasának, a bukott, emigrált belügyminiszternek Berlin egyik kertvárosában egy ismeretlen fiatalember hátulról a vállára teszi a kezét és revolvert tart az arca elé, vajon nem rémlett-e fel ebben a minden régi emléket visszaidéző pillanatban Talaatban, hogy egyszer régen, még fénykorában, a Dolma Bagcseban egy nehezen mozgó, fehér szakállas, vesebajos öregúr térdelt le egy hatalmas belügyminiszter előtt a süppedős szőnyegen és összetett kezekkel kérte, kegyelmezzen meg egy bűnét bánó, fiatal házasember életének: hogy azt mondhassa majd az előszobában egy görcsökben fekvő fiatalasszonynak, ki védelmezőül hívta igazi, elhalt apja helyett: „*a férjed nem hal meg*”... Vajon emlékezett-e az immár maga is fehér hajúvá lett emigráns, hogy akkor, abban a drámai percben képes volt *nem*-et mondani?

A véletlen vagy a történelmi okszerűség jött a törökök segítségére a Balkán-háború aránylag sikeres befejezésében? Nem tudni. Tény az, hogy az ellenséges királyok összevesztek. Máris osztozni akartak, pedig a török csak tetszhalott volt. Amikor 1913 júliusában aztán mégis csak megkötik a hosszú háborút befejező londoni békét, a szerb és görög nekitámad Bulgáriának, hogy sokallott zsákmányrészét elvegye tőle. Románia is most már bele akar kapcsolódni a jól

sikerült vállalkozásba - már régen vágyott Dobrudzsára -, mozgósít. A bolgár nemzet kétségbeesetten áll ellent a véres, minden oldalról jövő testvérvérnyomásnak.

A török erre észbe kap, a kínálkozó lehetőséget kihasználva sürgősen nekimegy és visszafoglalja az ellenállásra képtelen bolgároktól Drinápolyt. A Drinápolyban hagyott jelentéktelen bolgár helyőrség hősiessé ellenáll - legázolják őket. Enver alezredes a török csapatok élén győzelemittasan vonul be a Marica menti ősi városba. Enver a „Drinápoly visszafoglalója” címet kapja, Jusszuf Izeddin herceg, az új trónörökös pedig, akiből V. Mohamed, mint a trón közvetlen várományosából, újra császári gárdaparancsnokot csinált, és aki eddig otthon azzal szórakozott, hogy a fővárosban, angol mintára, havonként óriási politikai vacsorákat és klubestélyeket adott, nemsokára elutazhatik a fellobogózott második fővárosba. Feladata, hogy Drinápolyban a lakosság hódolatát a szultán nevében átvegye és a Balkán-békét végrehajtsa. Mert Törökország jól járt végeredményben a definitív Balkán-békével, mindössze száznegyven ezer négyzetkilométernyi európai területéről kellett lemondania. És még egy kimondhatatlan előnye is volt a londoni békének: a török hadsereg, köztük Musztafa Kemál őrnagy is, bennmaradhatott békés kaszárnyáiban.

Musztafa Kemál is részt vett a Balkán háborúban.

Szerepe nem volt valami történelmi - az átlagos vezérkari tiszt agyat és testet fárasztó munkáját végezte az operáló hadseregnél. Drinápoly bevételénél is ott volt - ezután nevezték ki alezredesnek. A drinápolyi döntő győzelem után ugyanis mindenki előlépett, aki némiképp is részt vett az események kedvező alakításában.

Kemál a békekötés után felköltözik édesanyjával a fővárosba. A harminchárom éves vezérkari alezredesnek, aki egyre többet akart az élettől, most már a fővárosban van a helye, hiszen itt lüktet a politikai élet központja. Itt vannak a minisztériumok, a parlament. Alig pár éve, hogy katonaiskolai növendékként idekerült - és ma már a császári vezérkari alezredes díszes, aranyos egyenruhájában jár-kelel a városban; ijedt udvariassággal ugranak neki ajtót nyitni a katonai hivatalok portásai, altisztjei. Minden fúrás-faragás, minden ellenségeskedés ellenére szép „hivatalos” utat tett meg. De Musztafa Kemál jól tudja: nem a „hivatalos” út a lényeges nagyra hivatott életpályájában. *Az igazi az csak most fog jönni.*

A fiatal alezredes vetélytársa, Enver sokkal több külső kegyet húzott a legutóbbi évek eseményeiből. Most, amikor nemsokára Liman von Sanders porosz tábornok vezetése alatt német katonai bizottság érkezik Törökországba, különösen nagy ellenszenvet érez Kemál az akarok-vetélytárs: Enver ellen. Nyíltan meg is mondja Kemál tisztársainak: nem helyesli, hogy a németek kezdik magukat a Berlinben élt Enver támogatásával befészkelni Törökországba.

1914. március ötödikén Enver - ekkor már pasa és kegyelmes úr -, az egykori forradalmár, feleségül veszi Nisantásban, a Dolma-Bagcse császári palota mellett a kicsiny, gömbölyű, élénk, becsvágyó Emineh Nadzsi szultánát, a szultán egyik unokahúgát. V. Mohamednek ugyanis több fivére volt: az egyiknek, a néhány éve szintén elhalt Szulejman hercegnek az árvája volt Emineh. A szultán egy másik elhalt fivérének lánya volt Müniré szultána, Szalíh pasa, a kivégzett összeesküvő özvegye. Nos, ez a fiatal özvegy szintén meghívást kapott az Enver-Oszmán nászra. Müniré szultána, a kivégzett generális felesége azonban nem ment el férje gyilkosának esküvőjére...

Az Enver-pár hamar berendezkedik. Enver a jövő csillaga, talán új dinasztiaát akar alapítani? - suttogják mindenfelé. A városon kívül, Sisli felé állt újonnan épített palotájuk, ahol az előcsarnokban Emineh Nadzsi hercegnőnek az esküvői szertartásnál használt óriási, aranyos trónszéke lepi meg a várakozó európai látogatót.

Enver, a császári rokon előtt most már fel-felködlik a Nagy Lehetőség: talán egyszer ő lép majd az elsatnyult Oszmán-dinasztia helyére. Egykor talán az ő unokái ülnek majd Mohamed Fatih trónján, talán újabb hétszáz esztendeig az Enver-dinasztia fog majd az Aranypart felett uralkodni?... Ki tudja.

A hiú álmok azonban nem váltak be. Enver éppen nagyravágyásának esett később áldozatul. Tragikusabban, mint ő alig fejezte be életét török államférfiú.

Musztafa Kemál, a realista, nem *ilyen* célokért küzd. A sors majd rövidesen megmutatja, hogy a két vetélytárs: Enver és Kemál gondolatai közül melyek voltak kedvesebbek az Örökkévalóság színe előtt?...

XII. A világháború

1914. november tizenkettedikén Törökország Németország oldalán megüzente a háborút Angliának, Franciaországnak és *Oroszországnak*. A hadüzenetben Envernek, a hirtelen az élre tört vice-generalissimusznak és hadügyminiszternek döntő szerepe volt.

Konstantinápolyt az előző napokban máris csodálatos izgalom szállotta meg. Az emberek állandó feszültségben éltek, amely napról-napra fokozódott. Hírek keringtek a városban angol demarsról, orosz ultimátumról, titkos német manőverekről.

A szigorúan megcenzúrázott újságok ellenére is mindent, sőt még többet is tudott a milliós város. Írni nem volt szabad még az angol nagykövet fenyegető látogatásáról a nagyvezérségen sem, de a tisztikar, hivatalnoki kar, egyszerű emberek, mindenki tudott róla. Az angol követet kísérő jüzbasit, a kackiás ordonáncőrnagyot visszatérte után bizonyára behívta a főnöke, a bimbasi. Az ezredes úr sűrű szivarfüst mellett, kellő diszkréciót mímelve, kiszedte alantásából, hogy a követet az előbb egyenesen a nagyvezérhez kísérte. Megtudta azt is, hogy a követ gondterhelt volt, komoly és egy szót sem szólt kísérőjéhez a folyosón. Irratáska nem volt nála. Aztán körülbelül tíz percig volt benn a nagyvezérnél. A nagyvezér őfensége - egy született egyiptomi herceg - nem kísérte ki az előszobából a követet, és ő maga utána mindjárt a hadügyminiszterhez ment át. Ugyanezt megtudta a jüzbasi legjobb barátja, a tüzértörzskapitány is. Éspedig a kef, az étkezés utáni tétlen pihenőszünetben. A jüsbsasi ugyanis bizalmas célzást tett, milyen fontos személyiség mellé volt délelőtt beosztva. Úgy látszik, „készül valami”. A kis inas, aki a feketét vitte be a réztálcán, éppen az utolsó szótagokat fogta el. Aztán néhány perc múlva tudta már a konyha, hogy a magas uraknál készül valami. Uzsonna előtt már a fűszeres is tudta, aztán a mészáros, majd szomszédja, az üstkészítő, estére ennek a sógorsága is, ahol a rokonok összejöttek egy kis tereferére. Másnap reggel az Aranyszarv egész déli oldala tudott valami izgalmas eseményről. Persze a dolog akkorára már megnőtt: Törökországot hadüzenettel fenyegették meg...

A vészír többi elindulási pontja talán még ilyen előkelő sem volt.

Talán az onbasitól indult ki a hír, aki az angol követet segítette ki az autóból, és a portáján álló legénységtől, amely szolgálatot teljesített. Délután a kaszárnnyában az egyik török baka megsúghatta az őt látogató görög barátnőjének, ez meg sietett otthon továbbadni a hallottakat. Törökországban úgy fűtenek, hogy nyitott rézserpenyőkben izzó faszenet tartanak a szobában. Ennek a céhnek a műhelyei talán az onbasi lakása mellett voltak - itt is szájról-szájra járt a hír, párhuzamosan a katonák értesüléseivel. Innen, az üstkészítőktől a vevőkig szivárgott a nagy

újság. Pera, Ortakőj, a Prinkipo-sziget, Galata, Üszküdar, Top-Hane, de még a Boszporusz kitorcollásánál épült rumeli-hisszar-i záróerőd legénysége is most már tudta, hogy a lavina, úgy látszik, mégis elindul. Már figyelték is talán titokban, messzelátóval, nem tűnnek-e fel a Fekete-tengeren az orosz flotta keskeny füstszalagjai a messzeségben?! Micsoda szenzáció, micsoda karrier volna, ha Hasszán Ali köztüzér venné észre legelőször a füstöt, és rohanna jelentést tenni! Napiparancsba kerülne a neve, megdicsérenék; talán elő is léptetnék káplárrá. Ez pedig csak felér egy háború kitörésével!

A lapoknak azonban az utolsó napig semmit sem volt szabad hozniok a Törökországot érintő világpolitikai események kellemetlen részeiről. És épp ez volt a hiba. A városi közönség - hiszen Sztambul volt a mértékadó - szeizmográfyszerűen, azonnal reagált minden idegrezdülésre. Így még ott is vészt sejtettek, ahol talán nem is volt vész. A török lakosság szimpátiája a háborús hatalmak között különben is igen megoszlott. Az ifjútörökök németbarátságával szemben erős óoszmán ellenzék állott. Hozzájuk szítottak azok a fiatalok is, akik a tradicionális antantbarátságot akarták ápolni.

Magának a komiténak emberei között is sok franciabarát akadt; hiszen jórészüket Párizsban, Svájcban élt, az Abdul Hamidi emigrációban. A Nyugat számukra egyet jelentett Franciaországgal.

Valami háborús hangulat nem uralkodott sem az egyik, sem a másik oldalon. Talán éppen azért sem, mert Törökországnak az utóbbi években annyi véres háborúja volt. Hiszen négy év óta jóformán egyfolytában fegyverben állt az oszmán nép. 1910-ben Albánia lázadt fel. Ezt követte a hegyi drúzok felkelése; 1911-ben Jemen és Szíria lázadt fel, és a Vörös-tenger mellékén kellett harcolni. Közvetlenül utána jött az Olaszországgal Tripolisért vívott háború. 1912-ben tört ki a Balkán háború összes mellékágazásaival. Ezt a háborút pedig csak 1913 őszén fejezte be a londoni béke. És most megint háború! Még hozzá borzalmasabb, mint az összes eddigiek! Azt is jól tudta minden értelmes ember az Oszmán Birodalomban, hogy 1913 óta, amióta hatmillió alattvalót veszített el a szultán, mindössze húszmillió emberre lehet számítani. És ebből is alig kilenc-tízmillió a török, a többi idegen nemzetiségű. Három-négy hadsereget lehet csupán ebből a „férfianyagból” állítani. Már pedig csakis az évszázadok óta fegyverhez szokott, hűségre született, engedelmességre nevelt, tiszta török népréteget lehet felfegyverezni. A megbízhatatlan nemzetiségek legfeljebb „insaat-taburira”, útépitésre, utánpótlásra, gazdasági csapatnak használhatók. Isten ments, ezeket a törökellenes, állandóan lázadásra kész, határszéli nemzetiségeket a fegyverek közelébe engedni.

Pedig az Oszmán Birodalom polgára azt is jól tudja, hogy sok ponton kell majd védekezni, ha rákerül a sor. Sok-sok pénzre, hadiszerre és katonára lesz szükség.

A világháború ekkor már három hónapja folyik a többi állam között...

Törökország eleinte nem foglalt állást. Illetve semlegesnek vallotta magát. A törökországi antantkövetek minden követ megmozgattak, minden diplomáciai eszközt felhasználtak, hogy a portát állandó semlegességre bírják. Az volt a felfogásuk, hogy mentől tovább sikerül Törökországot semlegességben tartani, annál valószínűtlenebbé válik, hogy a központi hatalmak mellett beleavatkozzék a háborúba. Törökország beavatkozása pedig nemcsak az erőviszonyokat illetően, de erkölcsileg is óriási jelentőségű, bármely félhez csatlakozik is. Ettől függött, hogy a másik két, még habozó balkáni állam, Bulgária és Görögország, kikhez fog csatlakozni.

Ezzel az antantdiplomáciával szemben állott a Monarchia és Németország diplomáciája. Férfiak harcoltak férfiakkal szemben. Eszközökben egyik sem volt válogató. A legelőkelőbb még Magyarország és Ausztria nagykövete, Pallavicini őrgróf volt. Róla az összes barátai és ellenségei is feljegyezték, hogy milyen úri gondolkozású férfi. Humánus, kevésbé erőszakos, mégis - vagy talán éppen azért - hihetetlen eredményességgel tudja képviselni országa érdekeit.

A diplomaták harcoltak teljes erejükből; az egyforma akadály azonban mindkét oldalon ugyanaz volt: Törökország katonai helyzete. A török diplomácia nem foglalhatott állást sem az egyik, sem a másik irányban, mert az ország egyszerűen nem volt kellőképpen mozgósítható. A fegyverkezés a birodalom óriási területén egészen kezdetleges állapotban volt. A hadianyagok szállítására nincs elég vasút és hajó - még ha lett volna is elegendő hadianyag. Ahhoz, hogy két-háromszázezer emberből álló hadsereget mozgósítsanak, három-négyhónapi idő kellett volna ezek között a viszonyok között. Törökország helyzetét még kényesebbé tette, hogy emellett épp a főváros volt a legjobban támadásoknak kitéve. A természettől oly erős Dardanellák nem voltak 1914 őszén olyan állapotban, hogy a fővárost megbízhatóan meg tudták volna védeni. Pedig a természet is, az emberi tudomány is megtette a magáét. A Balkán-félsziget mellett hullámszik az Égei-tenger, szinte Konstantinápoly védelmére teremtve. Innen keskeny, nagy darabon hajózható csatorna nyílik: alig szélesebb egy nagyobb világfolyamnál: ez a Dardanellák szorososa. Ez is Sztambul védí. A partokon jobbra-balra ágyúk állnak, beépített parti ütegek, s ott lövik szét a délről, a tengerről betörni akaró ellenséges hajókat, ahol akarják. Csak, ha ezt a veszedelmes utat megtették, juthatnak be az ellenséges hajók a csatorna torkolatából a kicsiny Márvány-tengerbe. És, ha ezen a tengeren sikerül is egyenesen északi irányban átvágni, csak akkor érkeznek meg a főváros déli külvárosai alá, ahonnan Sztambul - elméletben - bombázni lehet. A főváros itt azon a földnyelven fekszik, amely összeköti Európát Ázsiával. Ha aztán az ember kísétál a konstantinápolyi villanegyedbe, azután még kissé elbaktat északra, Besiktás irányába, ismét egy tengerszoros partján találja magát. Ez azonban távolról sem olyan hosszú csatorna, mint a Dardanellák. Itt az európai szárazföld, amelyen a főváros fekszik csak egyetlen ponton harapófogószzerűen nyúlik össze a szomszéd kisázsiai parttal: ez a Boszporusz, amelyből az ember a Fekete-tengerre jut ki.

A világtörténelemben ez az egyedülálló földrajzi fekvése adta meg egykor Bizáncnak és gazdag örökségét átvevő mai utódjának, Sztambulnak a hihetetlen kultúrfejlődés lehetőségeit. A világháború előtt is a két tengerszoros megvédésén fordult meg a török győzelem vagy bukás sorsa.

Az események azonban olyan hirtelen jöttek, hogy az örökké pénzzavarokkal küzdő török kormánynak nem volt érkezése eléggé modernül megerősíteni a szoros erődítményeit. Hogyha az antanthatalmak csapatainak sikerül akár a tengerszorosba bejutni, akár valahol Ciciliában partra szállni és az ottani vasútvonalakat megszállni - az ország ütőerét, Sztambul elvágják az ország testétől, és ezzel Törökország sorsa megpecsételődött volna.

Az ifjútörök kormány mindjárt uralomrajutása után német szakembereket és kiképző tiszteket hozatott le Törökországba; de a nyugati hatalmak iránt barátságos érzelmeket viseltető elemek megnyugtatóására és mintegy ellensúlyozásképpen más nemzetiségű tiszteket is meghívott Konstantinápolyba. A Dardanellák erődítményeinek renoválására most is egy angol tiszti különítmény állomásozott Konstantinápolyban; szám szerint néhány tucat tengerésztiszt, Limpus admirális vezetésével. Velük több polgári szakember.

Törökország háborújának előjele még 1914. szeptember elején játszódott le. Az országban ugyanis még a régi elvesztett háború folyományaképpen úgynevezett „kapitulációk” állottak fent. A győztes nyugati hatalmak kényszerítették ezeket a békét kérő törökökre. A Törökországban lakó európai állampolgárok - igen nagy számú kereskedőcsalád - például nem a

török törvénykezés, hanem a konzuli ítékezés alá tartoztak. Nem fizettek Törökországnak adót. Egyes külön közhivatalaik is voltak: így volt például saját postahivataluk is. Az ifjútörök kormányzatnak kapóra jött az európai hatalmaknak a török szövetségért való versengése. Így egy szép napon, egyszerű szultáni rendelettel megszüntette a „kapituláció”-kat. Magyarország, Ausztria, Németország, nem szívesen bár, de beletörődtek ebbe. Azonban az angolok, franciák és oroszok csak azzal a feltétellel voltak hajlandók belemenni a kormány elhatározásába, ha ellenszolgáltatásul az ottomán kormány a „gyarmatosító” német tiszteket visszaküldi hazájukba. A szultáni rendelet már megjelent, a kormány nem cáfolhatott rá uralkodójára, különben is a központi hatalmak barátsága közvetlenebből érdekelte őket. A néhány napos, izgalmas diplomáciai tárgyalások eredménye az lett, hogy *nem a német tisztek távoztak*, hanem a Dardanellák megerősítésére meghívott *angol* különítmény szállt hajóra és az tért vissza a Földközi-tengeren állomásozó anyaflottához.

Amint az angolok elhagyták a török fővárost, a visszamaradt németek lázas sietséggel láttak hozzá Konstantinápoly megerősítéséhez. A Dardanellákban három sor aknát fektettek le. A szűk helyeken pedig egy harmincöt méter mély acélsodrony hálót is lebocsátottak a tengeralattjárók ellen. A sztambuli német szakértők vezetője, Hehl, úgy segített magán, mikor már kifogyott a nyersanyagból, hogy kihalászta az orosz tengeri aknákat. Az oroszok ugyanis saját tengerük és partjaik védelmében időről időre megjelentek fekete füstös, aknarakó gőzösekkel az orosz vizeken, és Sztambultól északra sorozatosan dobták ki a nehéz tengeri aknákat. Hehl úr megbízottai, amint az orosz gőzösök elfüstöltek, szépen kimentek a tenger orosz részére és gazdag zsákmánnyal tértek vissza. Wéber tábornok, az újonnan kinevezett német dandárparancsnok nemsokára még azt is elérte, hogy állítólagos angol támadás veszélye miatt - a sztambuli antant nagykövete minden tiltakozása ellenére - a török kormány lezáratta a tengerszorosokat. *A Dardanellák lezárása súlyos provokációnak számított az antant szemében: Oroszországot és szövetségeseit ez az intézkedés elvágta egymástól.*

Ilyen sajátságos, félig béke, félig hadiállapotban volt az Oszmán Birodalom 1914 őszén. Miközben az európai hadszíntereken az ellenfelek frontja véresen hullámozott ide-oda, itt még minden a diplomácia jegyében zajlott le. Mindenki tudta, hogy Törökország esetleges háborús szerepe abban állna, minél több ellenséges haderőt elvonni az ellenséges hadszínterekről, majd azokat letörni. Ebből a szempontból Törökország beavatkozásának óriási jelentősége volna.

Folyik a harc Törökországért, a szép aráért. Az Osztrák-Magyar Monarchia vezérkari főnöke utasítja sztambuli katonai attaséját, egy lengyel nemzetiségű osztrák tábornokot, hogy indíttasson útnak a török kormánnyal egy nagy kereskedelmi hajót az ázsiai török tengerpartokról. Ez a hajó kanyarodjék be a Szezei-csatorna belsejébe, és ott önsüllyesztéssel zárja el az angolok útját. Kötzendorfi Conrád sürgönyparancsára azonban a reális gondolkozású sztambuli attaségenerálisunk közölte, hogy az angol védelem kitűnő, és a hajót fenékbe fűrják a parti ütegek, mielőtt bekanyarodhatnék a csatornába. Különben is, a hajót a monarchiának kellene megvásárolnia, hisz Törökország még nem visel hadat, és így a személyzet és cement beszerzése hárommillió koronába is belekerülne.

Bécs nem is válaszolt az attasé drótjelentésére. Belátta a terv kivihetlenségét.

Ugyanez lett volna a sorsa a következő merész osztrák vezérkari tervnek is: engedje meg a török hadügyminisztérium, hogy az osztrák-magyar hadsereg ötvenezer emberét átszállítsa a tengeren. Ez a különítmény majd hátba támadja Galíciában a monarchia ellen küzdő orosz hadsereget. Az Ackermann-félszigetnél kellett volna kikötnie ennek a csapatnak. Igen ám, de a török ekkor még részint nem volt hajlandó a monarchia oldalán beavatkozni a háborúba -

még titokban sem -, másrészt pedig könnyű volt kiszámítani: a török szállítóhajók oly csekély hordképességűek, hogy fél évig kellett volna ide-oda hajókázniuk, míg az osztrák hadsereget Besszarábiában partra tehetnék volna. Nyolc-tíz échelonra lett volna szükség. Ennyi pedig nem volt. A szükséges hadianyaggal, rakodással együtt egy-egy échelonnak tíz nap kellett volna csupán egyszeri forduláshoz. Ez a terv sem került kivitelre.

Októberben újabb fantasztikus indítványt tett Conrad: bocsásson rendelkezésére a török kormány ötvenezer önkéntest, akiket Szeptyczki gróf, osztrák tábornoknak rendelnének alá. Ezeket Kis-Ázsián keresztül átvinnék a kubani kozákok vidékére, hogy ott a *kisoroszok között felkelést szítsanak a cár ellen*. A szláv Szeptyczki fivére ugyanis kisorosz érsek volt Lembergben.

A daliás, befolyásos és öncélú bécsi mágnás-lovasgenerális azonban, akitől a terv voltaképpen kiindult, nem számolt három körülménnyel. Az egyik körülmény a török kormány óvatossága és állhatatos álláspontja volt. A másik: ha a török kormány el is szánta volna magát a központi hatalmak mellett való állásfoglalásra, kevés katonájából nem adhatott volna ennyit egy ilyen fantasztikus expedíció céljára. Harmadik: mind a törökországi, mind a kubani kozákok és minden *kisorosz* ellensége az őket oly soká elnyomó iszlám államhatalomnak, viszont gazdasági okokból hű alattvalója a cári rezsimnek; ez a rezsim jó áron veszi meg terményeit. A három ok közül bármelyik is elég komoly ahhoz, hogy a török kormány elvesse a Conrad-féle indítványt.

Ezután az osztrák-magyar hadvezetőség még egy tervvel próbálkozott, hogy Törökországot a maga céljaira felhasználja.

Ez a terv egy magyar tartalékos tiszt, bizonyos Gondos László nevű mérnök nevéhez fűződik. Ez a vakmerő ember fiatalkorában az angolok kezén lévő egyiptomi petróleumforrásoknál tanult bele a vegyészeti szakmába. Aztán hazajött, és a világháború kitörésekor mint tüzérezáslós vonult be.

A konstantinápolyi osztrák-magyar követségre ezekben a napokban egy napbarnított arcú, fiatal magyar tiszt állított be. Felmutatta az osztrák hadügyminisztérium, sőt még magasabb hatóságok elsőrangú oltalomleveleit, és nyílt parancsot adott át a követségi titkárnak. Eszerint Bécs felszólítja a követséget arra, hogy Gondos mérnök, tartalékos hadnagynak lehetőleg mindenben a kezére járjanak és minden kívánságát teljesítsék.

A fiatal mérnök leleplezte titkos küldetésének célját, és a követség urai ámuló szemmel figyelték előadását.

- Ott, ahol Egyiptom a Vörös-tenger partjainál végződik és szemben vele a bibliai Szinai-hegy félszigete nyúlik a tengerbe, ott áll az angolok egyik legfontosabb nyersanyagforrása: a dzsemsahi naftatelep - magyarázta Gondos mérnök. Ő ismeri a vidéket, szakembere annak, amire vállalkozott, és magas protektorok segítségével keresztül is vitte már az „Armee oberkommando”-nál, hogy leküldjék Törökországon át Egyiptomba. Nem csekélyebb feladattal, mint azzal: robbantsa fel a dzsemsahi petróleumforrásokat! Ezáltal az egyiptomi angol hadsereg, de magának az angol anyaország hadiipara is óriási károkat szenvedne. Hiszen a dzsemsahi petróleumkutak szolgáltatják az ázsiai és európai antantrepülőgépek, teherautók számára szükséges benzin nagy részét.

Gondos nemsokára ötven önkéntessel és tíz török katonával elutazott Konstantinápolyból Arábia felé. Enver maga is kihallgatáson fogadta. Az ilyen fantasztikus terv tetszett a vérmes, fantáziadús hadügyminiszternek. Gondosék a török kézen lévő átellenes tengerpartról, hosszú sivatagi homokvándorlás után, jelentéktelen kis ladikokon keltek át a Szuezi-öblön, és sze-

rencsésen kikötöttek Dzsemsahban. Az őket békés araboknak néző, gyanútlan angol őrséget lelőtték. Futólépésben körülrohantak a telepen és mindenütt kézigránátokat dobáltak széjjel. A harcban hat emberük elesett. A többiek visszarahantak a parton veszteglő kis vitorlásaikhoz, és teljes sebességgel igyekeztek vissza az öböl túlsó oldalán lévő török partra. A jó idegzetű fiatal mérnöknek még arra is volt gondja, hogy visszajövet fényképfelvételeket készítsen hajója árbócáról az égig gomolygó, fekete lángokkal égő angol petróleumforrásokról.

A török kormány csak most ébredt rá, mibe vitte bele ez a huszáros cselekedet, és megharagudott. Hadbíróági eljárás alá vonták Gondost, és ha a száraz, szemüveges, Konstantinápolyban nagy befolyással bíró bajor ezredes, Kress von Kressenstein báró nem veszi hathatós támogatás alá a kis magyar tisztet, Isten tudja, mi minden történt volna vele. Érdekes különben, hogy Kress nem említi emlékirataiban ezt az eseményt.

A török kormánynak ennyi provokáció után - akarva, nem akarva - határozni kellett. Envernek pedig nem volt nehéz a választás.

Így álltak az ügyek, mikor Törökországnak színt kellett vallania. Dülőre kellett jutnia az élet-halál kérdésben. Az osztrák-magyar hadsereg vezetősége nem számolt eléggé a hazájukért foggal és körömmel harcoló szerbek kétségbeesett elszántságával; csapatainknak augusztus negyedikén ki kellett vonulniuk Belgrádból. Néhány héttel később elesett Lemberg, és az orosz seregek Galicián keresztül özönlöttek a Kárpátok aljára. A felvidéki magyar földbirtokosok már felküldték értékes régiségeiket, családi ereklyéiket a múzeumba, hogy ne essenek az oroszok kezébe.

Jött rövidesen a marnei csata. A német támadás véresen tört meg; a szélesen hömpölygő Marne folyó napokon át sodorta rozsdaszínű hullámain a csonka törzsű német és francia holttesteket.

Feltétlen szükség van tehát Berlinben újabb szövetségesekre. Wangenheim bárót, a tetterős, nagyon ügyes konstantinápolyi német nagykövetet sürgetik Berlinből: érjen már el eredményt a komiténél, amelynek szava dönt a török magatartás fölött.

Wangenheim maga is jól tudja ezt. Nem a sürgetés, nem a fenyegetés, hogy visszarendelik; saját hazafisága és egyéni ambíciója kényszeríti a nagy elhatározásra.

Sürgönyt küld Berlinbe: a válasz dönteni fog országoknak és emberek millióinak sorsa, élete, halála fölött. Ha a válasz igenlő, a lavina elindul vészes útjára. Wangenheim a világtörténelemben szinte egyedülálló diplomáciai cselekedetre készül: egy vakmerő és eszes államférfiú páratlan ötletéhez kéri hazája jóváhagyását.

Egy bizonyos: Törökországot fantasztikusabbnál fantasztikusabb tervekkel és eszmékkel bombázták mindkét oldalról. Wangenheim ajánlata azonban józan és reális.

Wangenheim először a nagyvezérrel próbál tárgyalni. Szaid Halim, az egyiptomi herceg azonban szelíd és gögös nagyvezéri hozzáférhetetlenségével kijelentette: se fegyvere, se muníciója, se ruházata, se felszerelése a hadsereg számára nincsen. A török felelős tényezők így nem mehetnek bele egy újabb háborúba. Wangenheim azon válaszára, hogy Németország majd mindent küld, ami kell, a nagyvezér szkeptikusan kijelentette: az elképzelhetetlen még akkor is, ha a felhalmozott német források kiapadhatatlanok lennének. Mert hiszen Szerbia és Románia földrajzilag elválasztják Németországot Törökországtól. A semleges Románia meg nem enged hadianyagot szállítani, mert az viszont az ő számára volna nyílt színvallás.

Az egykori német lovastiszt látta, hogy ezzel az udvarias egyiptomival semmire sem lehet menni.

Hátra volt még Enver.

Wangenheim most magához az ifjútörök komitéhez fordult. Enver, aki rengeteg napi munkájától alig ért rá nappal, esti megbeszélést kért. Enver pasa hadügyminiszteren kívül Talaat pasa és a kormánynak még egy harmadik tagja, Dzsemál, az „anatóliai tigris” - így nevezték szerte az országban - is jelen lesz.

A német államférfi úgy ment el az éjjeli találkozóra Enver pasa lakására, hogy tudta: ez a látogatás életének hazájáért vívott legfontosabb harca lesz. Itt dől el minden. Itt csak vagy győzni, vagy elesni lehet.

Autón hajtattott Enver palotájába, Sisli irányába. Az úton már alig járt valaki. Sötét este volt, Konstantinápolyban ilyenkor már nem nagyon sétálgatnak az emberek. Mentől inkább közeledik az ember a tengerpart felé, annál inkább érezhetővé válik a Fekete-tengerről erre szálló kellemes, egyenletes szellő. A tikkasztó melegben is ünneplő feketében öltözött nagykövetnek jólesett a hűsítő légáramlat. Enver elég messze lakott a német követségtől; annál közelebb viszont a tengerparthoz. Igen nagy házat vitt. Pompás palotájának azonban legszebb kincse felesége, Nadzsi hercegnő, a szultáni unokahúg. A hercegnő nem szokott vendégek előtt mutatkozni még üres, formáságos vendégfogadáskor sem.

A palota most kihaltan látszott. A fekete ablaksorokból alig kettő világos. Amikor az épület balszárnyán Wangenheim, a német nagykövet kiszállt kocsijából, felpillantott. Arra gondolt, hogy itt valamelyik ablak mögött fog ismét egyszer eldőlni egy-két tanácskozó ember előtt világok, milliók sorsa. És ebbe most ő is beleszólhat.

Délután kapta meg Wangenheim Berlinből a titkosírású sürgönyt, amely megadta a különleges felhatalmazást. Olyan fegyvert hozott magával, amellyel a kezében győzni fog. Tehát semmi ok az izgalomra. Nyugalommal lépett be a tiszteletére kivilágított lépcsőházba.

- Tessék, halljuk az előterjesztéseket - mondja tíz perc múlva, fenn, az emeleti dolgozószobában lassú németiséggel Enver. Jól beszélt németül, hiszen éveken át volt Berlinben katonai attasé.

Wangenheim keményen, mereven ült. Mintha láthatatlan bőrruha tartaná össze testét. Simán, átgondoltan kezd beszédébe:

- Excellenciátok nagyon jól tudják, hogy a háborúba való belépés nem halasztható tovább. Az erőviszonyok most olyanok, hogy nyíltan mellénk állhatnak - mert hiszen remélem, ebben a szándékukban nincs kétség.

Dzsemál éppen felelni akart. Ő a leginkább antantbarát a három jelenlévő miniszter közül. Tiltakozó mozdulattal emeli zörgő, keményített mandzsettáját. Kövéres mellén kitüntetései feküsznek. A mozdulatra finoman, ezüstösen megcsörrennek. Enver azonban ránéz kollégájára, és Dzsemál nem szól semmit. Wangenheim tehát folytatja.

- Nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni. Erre most nincs idő. Ezért ott folytatom, ahová legutolsó megbeszélésünkkel már eljutottunk.

- Természetesen - bólint Enver.

Szünet.

- Az augusztus másodikán kötött megállapodás, amelyet a nagyvezér konakjában írtunk alá, kormányaink között bizonyos gazdasági és politikai természetű szövetséget hozott létre. Önök azonban azt is jól tudják, uraim, hogy kormányom ezen túlmenőleg is megbízásokat adott

nekem. Színészkedés volna ebben a kritikus helyzetben most úgy tennünk, mintha nem tudnánk mind a négyen, hogy Törökország beavatkozása a világháborúba, milyen fontos tényező. A német császári kormány azonban - beszéljünk világosan - azt is jól tudja, hogy Törökország részéről ez az erők maximálását jelentené. Ilyen erőfeszítésre a török kormány talán ebben a percben egyedül nem is volna képes. Ezért megfontolás tárgyává tették Berlinben, mi módon lehetne jövődől szövetségesünknek hathatósan segítségére jönnünk, ha elszánja magát, hogy a közös célért harcoljon. Mielőtt azonban ezeket az új felhatalmazásokat részletesen közölném, szeretném excellenciátoktól maguktól hallani, mi a véleményük az azonnali csatlakozásról, ha mi ezt a maximális segítséget felajánljuk?

A három egymás mellett ülő miniszter közül Enver válaszol.

Először lassan keresztbe fekteti csizmás lábait. Csak azután szólal meg. Hangjának sajátos, kellemes, nőies csengése van.

- Excellenciádnak igaza van abban, hogy ismert tényeket ne kezdjünk újból tárgyalni. Így tehát csak a következőket szeretném leszögezni. Az ottomán császári kormány igen jól tudja, hogy a beavatkozás győzelem esetén nagy előnyöket rejthet magában. *Oroszország* ősi ellenségünk. Anglia hajóinkat már eddig is lefoglalta, és blokád alatt tartja országunkat. *Oroszország* elérkezettnek látja az időt expanziós törekvései megvalósítására. Igen, ezt jól tudjuk. A központi hatalmak győzelme, ha szövetségesek vagyunk, a Balkán-félszigeten, de Kis-Ázsiában is jelentős területekhez juttatna minket vissza. Hiszen az utóbbi évek során a Balkánon igen érzékeny veszteségeink voltak. Ezeket a területeket minden török hazafi visszakívánja. Mindent pedig azért mondom el, hogy a tanácskozások során őszinteségemet és Excellenciád által oly jól ismert németbarátságunkat ésszerű és józan okokkal is alátámasszam. Azonban mindez sajnos nem jelentheti azt, hogy mi megfontolás nélkül belevethetjük magunkat a háborúba. Ön jól tudja, hogy birodalmunk óriási méretei mellett, minden mozgósított állapot ellenére, sok helyen, mint a perzsa határon és Ciciliában, Szíriában, Palesztinában, Mezopotámiában hézagok a védelmi vonalaink. Legfőbb gyengeségünk főleg a modern felszerelés hiánya, nyersanyag és egyéb hadianyagok, azok, amelyeknek hadüzenet esetén nem vagyunk bővíben. Embereink számán vagy bátorságán nem fog múlni a dolog, erről biztosíthatom Excellenciádat. Tehát megint vissza kell csak térnem oda, ahol abbahagytuk utolsó megbeszélésünket: kiadós segítség nélkül képtelenek vagyunk egy ilyen nagy, átütő akcióra. Felteszem a kérdést: mi az a konkrét javaslat, amit erre vonatkozólag új felhatalmazásai alapján Excellenciád tehet?

A hadügyminiszter szavai még ott úsznak a levegőben. Mereven nézi Wangenheimet.

A német nagykövet azonban nem hiába egyik legjobb diplomatája hazájának. Nem siet kiteríteni kártyáit.

Nem teheti meg ő előbb ajánlatát. Így nem jutunk előbbre. Nahát, gyerünk csak.

- Nekem is volna egy kérdésem: mik volnának azok a feltételek, amelyek mellett excellenciátok hajlandók volnának a döntő lépéseket megvalósítani?

Dzsemál pasa bosszúsán köhint, utána fél percig köszörüli a torkát. Talaat nem mozdul.

Enver válaszol újra. Csendesen, leplezett idegességgel.

- A kormány a nagyvezér személyében már tett Önöknek egy ajánlatot, a legutóbbi megbeszélésünk alkalmával...

Wangenheim arca továbbra is bosszús maradt.

- Kérem, arra már adtunk választ. Azok a kívánságok nem fogadhatók el, mert megvalósíthatatlanok. Világosan kimondva, ennyi erőt nem vonhatunk el saját magunktól. Ez sok.

Most Talaat szól közbe, mély oroszlánhangján. A németje - bár kitűnően beszél ő is - úgy hangzik, mintha törökül beszélne. Torokhangon, török-poroszos kiejtéssel kérdezi:

- Excellenciád új meghatalmazásokról beszélt. Melyek ezek? Ezt kérdi kollégám is.

Csend lesz. Wangenheim hallgat. Egyenrangú ellenfelekkel van dolga - gondolja. Majd kitérően válaszol:

- A részleteket illetően nincsenek felhatalmazásaim...

Talaat szólal meg újra.

- Sajnálom Excellenciád zárkózottságát. Most nem mint a kormány tagjai, hanem egyszerűen, mint a hazájáért aggódó ifjútörök komitè tagjai ülünk Önnel szemben.

- Örülök, hogy ezt mondta kegyelmes uram - felel Wangenheim. - Így tehát Önök sem nyilatkoznak hivatalosan, amikor feltételeiket közlik velem, a megkívánt német segítség mértékét illetően.

Enver az ajkába harap. Ez meddő pengejáték.

Rövid csend áll most be. Wangenheim mozdulatlanul ül.

- Herr Botschafter, az Önök országával mi szívünk mélyéből rokonszenvezünk. Azonban az Önök császára túlzott aspirációkat vél a Közel-Keleten megvalósíthatni.

Wangenheim nyitja a száját, hogy azonnal közbeszóljon.

Enver azonban, kinek személyes bátorságáról legendák keringenek a törökök között, hirtelen támadt, eddig ritkán észlelt őszinteségével és szókimondásával a következő percekben meglepi és lefegyverzi a német diplomatát.

Csendesen folytatja.

- Tehát itt túlzott aspirációról van szó, amelyek a mi érdekeinkkel némileg ütköznek. Törökország hajdan nagy volt és hatalmas. A dekadencia éveiben a központi hatalom a gyenge szultánok alatt kihullott a hivatott vezetők kezéből. A régi területek elszakadtak tőlünk. Bulgária, Szerbia, Albánia - háború, háború után, csatavesztés, csatavesztés után jött sorra. Most ismét erélyes ifjútörök kezekben van a sztambuli hatalom, és mi egybekovácsoljuk azt, ami egybetartozik. Vannak ugyan kisebbségeink, de nagyrészt hozzánk legközelebb álló népfajok. Mi kemény ököllel gyúrjuk erőssé, eggyé ezt a szétforgácsolt öserőt, mert a hivatott vezetőréteg itt a török. Ha nem így cselekednénk, maholnap úgy járunk, mint Bizánc. Egyetlen városunk marad Európában, és egy szép napon azt is elfoglalja a boszporuszi kijáratra amúgy is vágyó orosz vagy angol. Ezért kellene nekünk most erős szövetségesek.

Enver itt megállt és mélyet lélegzik. Aztán folytatja:

- Ekkor azonban azt kell tapasztalnunk, hogy választott és nagyrabecsült szövetségünk, a hatalmas Német Birodalom érdekeinket veszélyeztető, kevésbé őszinte terveket kovácsol. Berlin-bagdadi tengelyt akar kiépíteni, stratégiai vasutakkal, gazdasági összeköttetésekkel, ezernyi konzullal, kereskedelmi ügynökökkel, civil ruhás katonatisztekkel és maszkírozott védőőrséggel. Arról álmodik, hogy eljut Kabulig, Afganisztánig és Indiáig.

- Az antantsajtóban már szinte közhellyé vált azon állítás, hogy Németország „egyiptizálni” akarja Törökországot. Én tudom - nyel egyet Enver -, hogy ezt ellenségeink találták, ki és nem hiszem, hogy ez igaz. De ellenségeink azt mondják, hogy az Önök hazája fejlődésének arra a

pontjára ért, amelynek történelmi útja a „felfelé törés” dinamikus stádiumában van. Ennek az általunk még kevésbé ismert történelemfilozófiai törvényszerűségnek megfelelően Németország háborúba keveredik. Aztán jön a háború. Százezernyi porosz és szövetséges elvérzik, egy csomó falut, várost elvesztenek vagy nyernek, aztán kezdik újra. Ez a világ gyakran összefog Önök ellen. A háború után pedig, ha nyernek, hadisarcot rónak ki Önökre, elsüllyeszti flottájukat és elkobozzák évek óta nehéz fáradtsággal gyártott öldöklő szerszámaikat.

- De kérem...

- Pardon, ezt az antantsajtó írja, de a mi szempontunkból ez fontos. Ha belevisszük a népet egy háborúba, alaposan körül kell néznünk. Előrebocsátom, hogy az előbb vázoltak nem az én véleményem, ellenségeink látják így, noha a valóságban bizonyára nem így van. Tudom. Szóval mi Önökkel szemben nem egészen az önzetlen és öncélúság nélkül való jó viszony élvezői vagyunk, és azt sem mi, nem vehetjük rossz néven Önöktől, sem Önök tőlünk. Ez mind csak azért van, mert egyformán szeretjük hazánkat és küzdünk országainkért. Ez személyes érzéseinken és megbecsülésünkön semmit sem változtat.

- Helyes - bólint Wangenheim.

Meglepte és megindította a török politikus kolléga fanatikus hazaszeretete. Ebben - ha semmi másban sem - egyformák ők ketten: a Kelet és a Nyugat két nagy fia.

- Mindebből azonban az következik, hogy akkor, amikor kockázatos háborúba megyünk bele, amelyért vállalnunk kell a felelősséget a szultánnal, a trónörökösrel, a nagyvezérrel és Törökország minden polgárával szemben: nos, akkor mi csak emberi számítás szerint teljesen felkészülten mehetünk bele ebbe a háborúba.

Wangenheim lassan vezeti végig erős tekintetét a három miniszter arcán. Semmit sem olvas le róluk. A török a legváltóságosabb pillanatokban is nyugodtnak látszik, szinte közömbösnek. Neki magának lassan fejébe száll a vér, hát csak türelem.

- Uraim, felhatalmazásom van arra, hogy körülbelül harmincmillió fontnyi, azaz hatszázmillió franknyi támogatást ajánljak fel Önöknek, részben aranyban, részben hadianyagban, ha az ellenségeskedést azonnal megkezdik.

A légy zümmögését is meg lehetett volna hallani a teremben. Ekkora összegről még a törökök sem álmodtak. Ebből aztán úgy fel lehet szerelni a török hadsereget, hogy az még az elvesztett területeket is visszafoglalhatja. Itt nincs helye alkunak.

Azonban Envernek hihetetlenül nagy az önuralma. Minisztertársaihoz fordul: beszéljetek!

Azok összenéznek. Talaat szólal meg először, mély basszushangján. Nem Enver, hanem Wangenheim felé fordulva mondja ezt:

- Egyek vagyunk a hadügyminiszter úrral. Teljes mértékben egyek...

- Nos? - irányul Wangenheim acélos hangja Enver felé. Enver agyát, bár ő még fiatal ember és semmi baja sincsen a vérnyomásával, éppen olyan forró vérhullám önti el, mint az imént Wangenheimét. Ez az összeg - igen, ez az összeg azt jelenti, hogy meg lehet erősíteni minden erődítményt, modern fegyvereket, hajókat, ágyúkat, lovakat, uniformisokat, élelmiszereket lehet vásárolni; a hadsereget európai, ütöképes hadsereggé fejleszthetik.

Óriási felelősséget érez magában: most ő az, akinek cselekednie kell. Egyszer érezte már életében ezt a saját és népe sorsára döntő pillanatot, akkor, amikor kitűzte Abdul Hamid ellen a felkelés zászlaját. Most ő: Törökország. Törökországot kérdezték, és Enver válaszol - a vészterhes felelősség teljes tudatában. Ezért az óráért egyedül az ő neve lesz felelős. De

vannak idők, amelyekben minden országnak szüksége van legalább egy olyan férfúra, aki nem tér ki a felelősség vállalása alól.

Most már egészen nyugodt. Nem remeg a hangja sem: ez a halk és biztos diplomata hang.

- Az ajánlat, ha jól érttem, az ifjútörök *komiténak* szól.

Wangenheim csak egy pillanat töredékéig gondolkozik; aztán már érti is a kérdés fontosságát, amelyet kimondásakor azonnal megérezett.

- A *komiténak* szól!

- Akkor *nem kell minisztertanács elé vinnem* az ügyet. Ez előre kiszámíthatatlan ideig tartó elhúzódást jelentene. Mi hárman itt egyek vagyunk. Az ajánlatot elfogadtuk.

- Mikor kezdhetik az akciót?

- Holnap.

Ez világos beszéd. Három férfi kezet fog egymással. Egy ország sorsa eldől.

...A sztambuli lapok, szinte párhuzamosan az eseményekkel rendkívüli kiadást hoztak. A „Tanin”, amelynek Musztafa Kemál egykor Tripoliszban névleges munkatársa volt, sebtében nyomott, rendkívüli kiadásának első oldalán ez a cím állt a rendkívüli kiadások óriási cím-betűivel:

„OROSZ TÁMADÁS A TÖRÖK FLOTTA ELLEN!”

„1914. október harminc. - Mint hivatalosan jelentik, huszonnyolcadikán a Fekete-tengeren *békésen gyakorlatozó* török flottát az orosz hajóraj minden előzetes hadüzenet nélkül, megtámadta.

Az ottomán császári flotta egységeinek, a „Javuz Szultán Szelim”-nek és a „Midilli”-nek sikerült visszavernie a vakmerő támadást. Olyannyira, hogy az orosz hajóhad jobbnak látta visszamenekülni kikötőjébe. A török hadihajók egész Szebasztopol és Novorosszijszk kikötőig üldözték a menekülő orosz flottát. Bombázták a kikötőben álló hadihajókat és parti erődítéseket, majd megtorlásul elsüllyesztették az orosz flotta néhány kisebb egységét. Ezután visszatértek kikötőikbe.”

A hivatalos jelentés még hozzáfűzte, hogy a császári kormány haladéktalanul megtette a szükséges lépéseket.

Wangenheim végrehajtotta tervének második részét is. A hihetetlenül vakmerő ötlet sikerült: az álrúhás flotta megindította a folyamatot, amelynek révén Törökország visszavonhatatlanul belekerült a Központi Hatalmak oldalán a világháborúba. Mert a „Javuz Szultán Szelim” és a „Midilli” a valóságban két német hajó volt. A „Breslau” és a „Goeben”. Az Enver-kormány vette meg őket parancsnokostul, matrózostul a német kormánytól. Souchon német admirális vezette a feketetengeri akciót a „Breslau” fedélzetén.

Néhány elszánt, jó szándékú ember elhatározása volt ez egy birodalom sorsa felett. Hogyan fog végződni a vakmerő kezdet: azt ekkor még senki sem láthatta előre. Végződhetett volna világraszóló diadallal is, Törökország nagyhatalmának feltámadásával. De a valószínűbb *nem* ez az eshetőség volt...

... Akik annak idején részt vettek ebben a kezdeményezésben, ma már mind halottak. A történelem, amit ők csináltak, még nem érett meg arra, hogy az utókor végleges ítéletet mondjon róluk és tetteikről. Hinni kell, hogy hű fiai voltak hazájuknak, és amit tettek: hazájuk javára valónak hitték.

Bizonyos, hogy a maguk akarata szerint intézkedtek, alkotmányos jóváhagyás nélkül. Abban az időben ez még szokatlan volt. Azóta Keleten is, Nyugaton is láttuk, férfiak egész sorát, akik Atlasznak érezték magukat, vállukra vették hazájukat és vitték abban az irányban, amelyet boldogulása útjának láttak. Hogy az irány helyes volt-e? Arról azóta már kialakult a világ véleménye.

Ez a hit csak akkor bűn, ha az, aki vallja, rosszhiszemű vagy gyenge.

Wangenheim bizonyára nem volt egyik sem. És Enver?

Isten ítelt fölötte. Tragikus véget ért, de nem szégyenteljest.

Tévedései a pionír tévedései voltak. És azoknak a sorsa, akik előkészítik az utat az igazi nagyok számára: mindig tragikus.

Mert Törökország igazi nagy embere akkor még nem lépett a történelem színpadára. Musztafa Kemál dicsőségére mondhatjuk: az egész Enver-Wangenheim akcióban jutányi része sem volt. Sőt, teljes erejével ellenezte Enver és Wangenheim terveit, Törökország egész hadbalépését. Csakhogy szava még ekkor a pusztába kiáltó szó maradt. Törökország nemrég kinevezett bulgáriai katonai attaséja nem elég befolyásos ember ahhoz, hogy a császári kormány és a császári hadügyminiszter sorsdöntő lépéseit keresztülhúzhassa.

XIII.

A német szövetség és eredményei

Musztafa Kemál császári ottomán vezérkari alezredes ugyanis ezekben a sorsdöntő napokban külföldön tartózkodott. A világháború előtt röviddel áthelyeztette magát a Szalonikitól nem messze fekvő Szófiába, Bulgária császári török katonai attaséjának. Működése itt sem sok teendőből állott. A követ, Fethi bej - sok ilyen nevű török férfiú élt ebben az időben - úgy emlékezik meg attaséjáról, mint aki nem szívesen járt társaságba és meglehetősen népszerűtlen ember. Hogy vajon miért akart Kemál ezekben a válságos időkben elkerülni Törökország földjéről? Azt ma sem lehet teljes határozottsággal megállapítani. Ő maga sohasem beszélt erről. Lehet, hogy érezte a nagy idők szelének fuvallatát, és ezért nem kívánt otthon lenni a sorsdöntő napokban, hogy ne kelljen magát exponálnia egyik irányban sem. De lehet az is, hogy sokkal prózaibb okok: kalandvágy, környezetváltozás vagy hasonlóak voltak okai elhatározásának. Lehet, hogy Szófiába a kevesebb munka is vonzotta, és a felemelt, megsza-vazott reprezentációs költségtöbblet is. A pénz erős szerepet játszott ekkor Musztafa Kemál életében - hiszen vagyona alig volt, és így tisztán fizetéséből kellett megélnie.

„*Populär war der Krieg nicht - das Volk hatte keine Stimme*” - írják még a későbbi német katonairók is a törökök háborújáról. Szerintük is „hazardjáték” volt Törökország hadbalépése. Pedig ezek a történészek jól ismerik a titkos német-török szerződést. Mégis ez a véleményük.

A háború és az akkori németbarátság legélesebb ellenzői közt volt az akkor még jelentéktelen törzstiszt is, Musztafa Kemál. Szófiából egymás után adta fel Envernek és a kormánynak bátor hangú sürgőnyeit. Meg kell adni: a történelem legbátrabb emberi dokumentumai ezek a kemáli sürgönyök, amelyekben bátran szembeszögezte véleményét egy vesztébe rohanó nemzet hivatalos köreinek felfogásával. Azonban éppen akkor volt folyamatban a németek látszólag feltartóztathatatlan vonulása Párizs felé. Így tehát Kemál alezredes erélyes utasítást kapott Konstantinápolyból, hagyja azonnal abba a háború ellen való agitációt. A németek jól állnak és mindenütt győzni fognak. Várjon türelemmel, és ne kockáztassa a fejét.

...A következő csoportosításban óriási, szétszórt gyűrűben állott fel a török hadsereg a világháború elején.

Az 1. számú hadsereg a német Liman von Sanders pasa vezénylete alatt Konstantinápolyt és a tengersizorokat védte. Ez volt talán a legfontosabb frontszakasz; hiszen ekkor még a szomszédos Bulgária és Görögország állásfoglalása sem volt biztos; ezek is támadhattak minden percben.

A 2. hadsereget Dzsemál parancsnoksága alatt Kis-Ázsiába és a Balkán-félszigeten osztották el.

A 3. hadsereg Hasszan Izzet generális vezetése alatt állott; ez a hadsereg úgynevezett „pán-turánizmus hadserege” volt. Enver és az ifjú törökök legnagyobb álma. Azt szerették volna, ha az összes közép-ázsiai, a birodalommal szomszédos török-tatár népek egyesültek volna Törökországgal. Azerbejdzsán, Ardilán, a perzsa határtartományok, a Kaukázus, Krim, a Volga-vidék, Turkesztán, Chiva és Bokhara. Ezek a pontokon, egy teljes hadseregen kívül, jelentékeny számú önkéntes- és csendőralakulatok is állottak.

Külön létesült aztán ezenkívül még egy negyedik, kifejezetten szíriai hadsereg és egy önálló hadsereggé egyelőre még nem egyesített ötödik, mezopotámiai sereg is a perzsa határ irányában.

Ezekkel a hadseregekkel voltak tehát körülűzdelve a három világrészre terjedő Török Birodalom határai, érzékeny pontjai.

Ennek a meglehetősen laza, egymással nehezen érintkező és éppoly nehezen mozgatható hadsereggyűrűnek egyes láncszemeiből jutott csak egy-egy hadtest vagy hadosztály Ázsia, Afrika és Európa jóformán minden egyes veszélyes, ellenséges része felé.

A törökök, helyesebben Enver első terve most az volt, hogy ez a gyűrű először Egyiptom felé, tehát Afrikába csúcsosodjék ki lökésre. Ez volt az emlékezetes Suez-akció.

Suez, az angol közlekedés és utánpótlás ütőere, közel feküdt a háború előtti török határhoz. Palesztina déli része és a csatorna közt egy mindössze százötven kilométer széles homok-sivatag fekszik. Ezen keresztül kell gázolni: körülbelül tizenötezer emberrel, amihez viszont húszezer, nagyrészt vízfordó tevé szükséges.

Az angolok Achilles-sarka, Suez, az átjáró Indiába, azonban megúsza a veszedelmet. A török-német Suez-támadás balsikerrel végződött. Emberben, élelmiszerben, vízben, utakban és főképp az angolok ellenállásában elsámították magukat Enverék. Wangenheim nagykövet jelentésére visszahívták Liman von Sanders pasát; von der Goltz pasa vezértábornagy, a régi idők német-török tábornagya kerül a helyébe. December elején érkezett le újra a török fővárosba ez a franciás modorú, nyugodt, idős német úr. Ha az ember Goltz vezérkari főnökének emlékirataiban pontos leírását olvassa azoknak a szörnyű nélkülözéseknek, amelyeket a suez-i hadjáraton kellene a csapatoknak végigszenvedniük, és a helyszíni felvételeket látja:

megérti, micsoda lehetetlen feladatra vállalkozott a német és a török hadvezetőség, amikor a sivatagi átkelést akarta kierőszakolni.

Miután Szueznél az angolok géppuskatüze és a szomjúság visszaűzte a török csapatokat, Enver elhatározta, hogy Belső-Ázsia felé kísérli meg áttörni az ellenséges orosz-francia gyűrűt.

Az egész török erőtarték tehát átállítódott a kaukázusi frontra. A hegyek itt háromezeröttszáz méter magasak. A főbb városok, mint Erzerum, kétezer méter magas fennsíkokon fekszenek, hatszáz kilométerre vagy még messzebbre is vannak egymástól a vasútállomások.

A török front most vagy hatvan kilométerre állt az *orosz-török* határtól. Itt sikerült is végre a támadó oroszokat megállítani. Envernek a megállítás maga azonban kevés volt: lendüljön csak támadásba a török sereg! Hasszán Izzet pasa, a kaukázusi hadsereg parancsnoka, reális, száraz ember volt, és mindannyiszor visszasürgönyözte a szeraszkiernek: az előretörés a beásott állásokból most, télvíz idején, örültség és öngyilkosság.

Enver erre maga indult el Konstantinápolyból, hogy személyesen vegye át a parancsnokságot. December hatodikán megérkezett Erzerumba. Itt vezérkari főnökének, a német Bronsart von Schellendorfnak tanácsára megfosztotta Hasszánt a hadsereg-főparancsnokságtól. „Napóleon módjára intézkedett” - írják róla a hadtörténészek. A szédítő, behavazott hegygerinceken a török katonák nyakig besüppedtek a hóba. Odafagytak, mielőtt oroszokat egyáltalán láthattak volna. Az egész hadművelet 1914. december tizenkilenctől 1915. január tízig tartott: huszonöt fok volt nulla alatt. Ihszán pasa, a kilencedik hadtest parancsnoka előzőleg azt a bölcs rendelkezést adta ki, hogy a legénység kabátot és hátizsákot hagyjon hátra, hogy így könnyebben kikecmeregjen a hóból. Eredmény: Ihszán egész hadteste elpusztult. Az oroszok könnyűszerrel elfogták a hadtesttörzset is és a három hadosztály törzskarát is. Enver adjutánsának a lábait amputálni kellett, mert elfagytak. Enver ugyanis elrendelte, hogy tisztjei is a katonákkal masírozzanak. Végül is a százezer főnyi kaukázusi hadseregből nyolcvanezer ember pusztult el fagy és éhség következtében. Most már csak egy véres „rencontre” kellett az oroszokkal - és a kaukázusi hadseregnek vége volt.

...Envernek végül is csupán tizenkétezeröttszáz embere maradt. Ezek mellett maga helyett parancsnokul otthagyta Hafiz Hakki bej vezérkari ezredest... „A katasztrófa nyilvánosságra hozatala bármily újságban, sőt még a vereség említése is szigorúan tiltva volt” - írja egyik magas rangú kortárs Enver pasa hadjárata után. Pedig ez a tábornok-író a szövetségesekhez tartozott. A fővárosban, a kulisszák mögött erre természetesen megindult a szemrehányások áradata: a török parancsnokok a német parancsnokokat hibáztatták - ezek viszont amazokat. Liman, aki elmozdítása ellenére is Törökországban maradt, Bronsart tábornokot, a hadműveletek tervezőjét okolta. Enver maga azonban az egész háború folyamán nem vállalt többé önálló parancsnokságot egyik frontszakaszon sem. Musztafa Kemál eddig mindig győzelmes ellenfelének nimbusza alaposan megtépázódott.

...Mezopotámia, a perzsi front, Enver következő próbálkozása. Nem a törökök kezdeményezték a döntést: itt az angolok diktálják a tempót. Átvitték katonáikat a Bahrein-szigetekre, onnan pedig partra szállították őket. Az ütközet az angolok javára dőlt el, és egy zivatáros éjjelen a török terület híres kulcsörödjé: a Fort Fau Nagy-Britanniáé lett. Következik a mohammerahi ütközet - a törökök menekülnek: az angolok két hét múlva diadalmasan bevonulnak Basszorahba, az ősi muszlin kikötővárosba. Szabad az út az angolok számára felfelé is, a Török Birodalom közepe felé. A Tigris és Eufrátesz egyesülésének helye, az emberiség ősbölcsője lett most az angolok támadásának bázisa. Az Indiai-óceántól a Török Birodalom szívéig pedig már nem hosszú az út...

Ezután következett Musztafa Kemál gallipoli dicső kalandja.

...A világháború, de talán a világtörténelem legérdekesebb, sőt talán egyedülálló eseménye volt a csodálatos katonai expedíció, amelyet a „Dardanellák ostroma” néven ismer a történelem.

1915. március tizennyolcadikán, futótűzként terjedt el Konstantinápolyban a hír: az egyesült angol-francia flotta benyomult a Dardanellákba, és közeledik a főváros felé!

Konstantinápolyban természetesen óriási izgalom lett úrrá.

Azzal mindenki számolt, hogy az antant ki akarja erőszakolni a Dardanellákon az átnyomulást. Ez életkérdés volt számukra: ez jelentette volna az összeköttetés megteremtését a szövetséges orosz kolosszussal.

A Dardanellák szorosa köti össze az Égei-tengert a Márvány-tengerrel. Keskeny, hosszú, kanyargó tengerszoros. Egyik oldalát Kis-Ázsia, pontosabban Anatólia, a másikat egy hosszúkás félsziget: Gallipoli földnyelve alkotja. Így alkotják a Dardanellák, a Boszporusz déli, elnyúlt folytatásaként, Európa és Ázsia határait. A csatorna maga elég hosszú; körülbelül hetven kilométer; a legkeskenyebb helyen azonban mindössze ezernégyszáz méter széles. Különben a csatorna több helyen erősen kiszélesedik és nagy medencéket alkot. Vízén állandóan erős tengeráramlás érezhető.

A Gallipoli-félsziget a tráciai szárazföldből nyúlik ki délre. Ez lesz Kemál hadidicsőségének kiindulópontja. Itt fordul meg Enver szerencsevonalja és Kemál eddigi eredménytelensége. Envernek a háborúban mostantól fogva semmi sem sikerül - Kemálnak pedig Gallipoli óta minden.

A dardanellai tengerszoros két partját, hol erős hegyvonulatok - különösen az ázsiai részen - hol lapos görög és török falvakkal, olajfa ligetekkel, gyümölcsöskertekkel teleszórt, zöld, termékeny lapályok szegélyezik. Kétoldalt - különösen, ahol összeszűkül és kanyarodik a szoros - az ősrégi erődök állnak.

Az erődítmények sora mindjárt az Égei-tengernél, a szoros bejáratánál kezdődik. Itt a szoros erősen kiszélesedik és hatalmas zúgással-sodrással áramlik be a nyílt tengerbe.

A második erőd sor jóval beljebb, a szoros legkeskenyebb részén, Nagara tájékán van. Erőd erőd hátán, tíz kilométer hosszúságban. Hegyi erődök, ágyúállások vegyesen. A két erőd csoport között nem voltak a világháborúban sem védőállások, éppúgy a Nagaratól tovább északra, a Márvány-tengerig húzódó, körülbelül harmincöt kilométeres csatornaszakaszon sem.

Magát a vizet tengeri aknák védték; az erődök előtt pedig török csatahajók - a „Messzudjé”, a „Hajreddin Barbarossa”, a régi híres tengeri hősookról elnevezett páncélos, végül a „Torgut Reisz” - voltak elrejtve, a kiugró, lábukkal a tengerszorosba nyúló lejtős dombok közt. Figyelemelterelő álbattériák is csalták a támadókat. Fényszórók járták állandóan a vizet; végül Nagaranál egy harminc méter mély tenger alattjáró-védő vasháló zárta el a tengeri közlekedést. Usedom és Mertens német admirálisok voltak itt a tengeri parancsnokok; Liman von Sanders a nagyszámú szárazföldi segélycsapaté. Az ő feladatuk volt az angolok partraszállását megakadályozni. A török parancsnok hatásköre jelentéktelen volt. Német tiszték és német vezetés alatt állott itt minden.

A szorossal szemben és oldalt fekvő görög szigetet az antant csapatok már a háború elején megszállták. Málta és Ciprus örök angol flottabázisként szolgált. Az orosz flotta gyengesége miatt északról nem tudott támadni. Északról jöve az első pont az erős Konstantinápoly volt; az orosz több eredménytelen kísérlet után véres fejjel vonult vissza ettől a kalandtól.

Az angol hajók most tehát kinn állnak a hosszú szoroson, a nyílt tengeren.

Az angol támadást az előzte meg, hogy váratlanul megjelent az öböl és a szoros bejáratánál egy-egy angol csatahajó; repülőgépek is térképezték a terepnumot - egy angol tengeralattjáró pedig váratlanul felbukkant, még a nagarai hálón innen. Ennek torpedója telitalálattal érte az itt álló török csatahajót, az öreg „Messzudjét”. Nemsokára heves rángásra lett figyelmes a nagarai „háló-órség”: egy újabb, most már francia tengeralattjáró megkísérelte az áttörést magán a hálón is. „Saphir”-t, a megsérült francia tengeralattjárót, néhány lövés után a törökök elfogták és szárazra vonták.

Maga a nagy támadás február másodikán kezdődött. *Tizenhat angol óriási páncélos, négy francia* és egy kerülő úton odaérkezett orosz hajó, az „Askold” volt az antantflotta zöme.

Az Égei-tenger felől február másodikán megjelent nyolc antant-dreadnought, és hevesen bombázni kezdte a záróerődöt. De nem tudta elhallgattatni az erőd ágyúit. Nemsokára újabb *tíz óriáshajó* jelent meg. Rövidesen kő kövön nem maradt a záróerődből...

A háború meglepetéseinek egyike, hogy ebben az óriási ágyúzáporban a törököknek alig volt személyi veszteségük: tizennégy halott mindössze; tizennyolc sebesült.

Legszebben Kannengiesser és Liman pasa mondja el, mi történt tovább.

Az antanthajók a záróerőd szétrombolása után megkísérelték, hogy katonaságot szállítsanak a partra. Heves lövöldözéssel kezdődött ez a vállalkozás. A szoros két oldalán több erős török hadosztály állt.

Az egyik török hadosztály parancsnoka: Musztafa Kemál.

Enver ugyanis előzőleg végül is mégis hazahívatta Szófiából Musztafa Kemált. Veszélyes, szinte életveszélyes posztra helyezte. Kinevezte a Dardanelláknál álló 19. hadosztály parancsnokává, a Dardanellákhoz, ahová minden épeszű török ember a hatalmas antantflotta nagyszabású támadását várta. De még egyet cselekedett meg Enver: beosztotta a franciabarát Kemált Liman von Sanders német tábornagy mellé - sőt, a német tiszt közvetlen személyes parancsnoksága alá rendelte. Kemál később maga is mondja, mennyi „kemény összecsapás” esett köztük.

Amidőn tehát az egyesült antantcsapatok partraszállást kísérelnek meg a gallipoli és anafartai dombvonulatok ellen, a török oldalon Musztafa Kemállal állnak szemben.

Az öldöklés mindkét oldalról rettenetes. Az antantcsapatok támadása azonban nem járt sikerrel. A törökök tapodtat sem engednek; keményen állják a harcot: az első vonalak mögött Kemál hadosztályparancsnok is szakadatlanul járja a vonalakat és bíztat, parancsolgat. Az egyik becsapódó francia puskagolyó őt magát is eltalálja: különös szerencséje azonban - zseb-órája felfogja a lövedéket. Amikor Kemál megmutatja Liman von Sandersnek szétlőtt óráját, az sajátját nyújtja át zabolátlan török alárendeltjének.

...Azt a helyet, ahol a törökök oly hősiesen álltak ellen az antant nyomásának ma is „Kemalieri”-nak nevezik. Maga a török hadsereg legénysége kezdte így nevezni ezt az emelkedést, amikor híre ment a Kemál-féle csapatok hősi ellenállásának.

Közben Konstantinápolyban nagy rémület támadt erre a hírre, hogy a flotta benyomult a szorosba. Most derült csak ki, hogy micsoda kétélű fegyver, ha a közönséget tájékoztatlanul hagyja a cenzúra. Hiába erősködött a hivatalos jelentés, hogy még csak a legszélső, legkevésbé fontos tengeri erőd esett el, a szárazföldi csapatok szilárdan állnak - a fővárosban már tudni vélték, hogy az antantflotta másnap megjelenik a főváros előtt, és bombázni fogja

Konstantinápolyt. A máskülönben még a háborús nyomorúság ellenére is pezsgő világvárosi életet élő, milliós székváros élete megbénult, akárcsak a Bizánc elfoglalását megelőző napok újultak volna ki. A szórakozóhelyek, éttermek, kávéházak, színházak, mozgóképszínházak (volt már akkor is vagy tíz belőlük) bezártak vagy üres nézőtér előtt játszottak. Fokozta a zavart egy fölösleges kormányintézkedés: csupa óvatosságból megkezdték a főváros kiürítését! A szultáni udvar, a kormány, a minisztériumok, főhivatalok, az idegen követségek becsomagoltak, hogy átköltözzenek a beljebb, Kis-Ázsiában lévő Eszki-Sehirbe. Százszámra vonultak a tevekaravánok, autók, kocsik, hivatalnokok, altisztek felügyelete alatt bútorral, állami levéltárakkal, drágaságokkal, múzeumok kincseivel, közgyűjteményekkel, a Próféta és templomok emléktárgyaival az országúton.

A pániknak az öreg V. Mohamed szultán erélyes és bátor elhatározása vetet véget. A kalifa megunt a dolgot, és egyszerűen kijelentette: nem hagyja el a fővárost. Aki fél, meneküljön.

Ő bizony nem menekül.

Az öreg szultán személyes bátorsága jó hatással volt a lakosságra. Sokan visszafordultak a már-már indulók közül. Röstellték kishitűségüket. A felzaklatott város lassan újra megmerevedett; mozdulatlan izgalomban várta a híreket.

Ezalatt az angolok megkezdték újonnan érkezett harci egységeik döntő bevetését.

Az antantflotta támadása a csatornába egyre tart. Hetek óta próbálkoznak már a tengerészek és a hajókon szállított hindu, skót, francia és ausztráliai gyalogosok kétoldalt partra szállni. Kemál és Liman von Sanders csapatai hősiiesen ellenállnak továbbra is. A törökök azonban képtelenek megakadályozni, hogy az angolok vezérhajója, a „Queen Elizabeth”, harmincnyolc centiméteres óriás ütegeivel ellőjön az egész félsziget fölött, és még a beljebb fekvő török falvakat is tönkrebombázza. Óriás angol ballonokon megfigyelőtisztek, repülőgépek irányították a tüzelést. A törökök aknaszedése a tengeren közben állandóan folyik. A törökök zavaró hullámokkal is próbálják az angol hajók és ütegek drót nélküli érintkezését zavarni, de kevés sikerrel. Enver kétségbeesetten utazik ki személyesen magával az amerikai követtel - Amerika még nem áll hadban -, Mr. Morgenthauval a szorosba: kéri, magyarázza neki, nézze meg és kürtölje világgá a hírt: nincs még veszve Törökország! Izeddin herceg, a trónörökös is állandóan ott van, lelkesíti a védőket, beszélget a katonákkal.

Végre felvirrad a döntő ütközet napja.

Reggel tíz óra felé, gyönyörű, tiszta időben, napsütésben megjelenik az antantflotta. Elöl az angol csoport halad. Hét nagy dreadnought, egy sor torpedóromboló és kisebb páncélos kíséretében. Most szünet következik, majd a francia flotta jön.

A tartalék hajóhad ezalatt a csatorna bejáratánál maradt: ugyancsak hét, nagy angol páncélos. Dél előtt tizenegy óra felé lőtávolságba ér az élen haladó angol flotta és megnyitja a tüzet - még mindig óriási távolságból. A török erődök cement és páncéltornyain záporként hullanak az angol acélgránátok. Kemál és legényei állják a sarat. Ahová őket a harc elején vezényelték, ott állnak most is. Az angol hajók után, felzárkóznak a francia hajók is. Ők is löni kezdenek. Egymás után jönnek, szépen, ék alakban, egymástól előírásos távolságra. Az egész flotta úgy halad, mintha csak valamilyen southamptoni gyakorlatra rendelt volna ki őket a király. Aztán amikor lőtávolságba érnek, elkezdnek körözni. Amint állandó körökben elvonulnak a török erődök előtt, hihetetlen gyorsan leadják a lövéseiket. Az óriási, falvastag betontornyok csak úgy dübörögnek, robbannak a parton. Aztán az elöl lévő hajók újra eltávolodnak, átadják helyeiket a következőknek. Hátrább aztán újra töltenek és új beállítással, újra lönek - az elöl álló hajók kéményei fölött Kemál és legényei sorai közé.

...Másfél óráig zeng a pokol az erődvonalon fölött. Ekkor négy, eddig a második sorban felvonult francia hadihajó külön válik és egész közel a török ágyú zárótüzébe merészkedik előre, hogy döntő csapást mérjen a törökökre. Ezek a hadihajók eddig a legnehezebb török-német gránátüzet is szilárdan állták; már déli két óra volt, amikor végre veszteségeik oly nagyok lettek, hogy meg kellett fordulniuk. Két óriási francia dreadnought, a „Bouvet” és a „Gaulois”, alig bírták már ekkor magukat vonszolni. Valóságos acélromhalmazok voltak, még élő néhány emberükkel fedélzetükön, páncéltornyaikban. Mikor már majdnem lőtávolon kívül értek, egy telitalálat még beleszapott a „Bouvet”-nek éppen a lőszerkamrájába. A hajó azonnal felrobbant. A „Gaulois” pedig nemsokára a part közvetlen közelében, az úgynevezett „Nyúlszigetnél” elsüllyedt, óriási viharos kavargással.

Az angolok azonban nem riadnak vissza. Felvonul az eddig „pihenj”-ben állott *második* angol tartalékflotta is. Csak most indul el az igazi haddelhad! Mintha a gyehenna összes villáma egyszerre csapna hajóba, erődbe egyaránt! A törököknek jó idegzetű tüzeik és óriási szerencsájük van: az „Irresistible” és az „Óceán” szinte egyszerre kap egy-egy óriásbombát a gépházába: az általános égzengés közepette egyszerre csak mindkettő leáll, - bénultan, mozduatlanul vesztegel a nyílt vízen. A törökök most már pontosan belövik parti ágyúikat - a két hajónak vége. Elvesztek. Még aznap éjjel teljesen víz alá kerülnek. A mély vizű tengerszoros lesz a sírjuk.

A többi angol hajó is súlyos sérüléseket szenved. A hajók biztos pusztulása nélkül pedig nem lehet tartani a frontot.

Négy óra harminc perckor az egyesült flotta megfordul, és megkezdí rendben a kivonulását a Dardanellákból. A parton álló Kemál katonák örömtől félőrülten dobálják fezeiket, puskáikat a levegőbe... Már nem is lönek, csak ordítóznak, éljeneznek...

A főváros, az imádott Konstantinápoly, megmenekült!

Négy antanthajó elsüllyedt, hat tönkrement és hosszú hónapokra javítódokkba került. A törökök azonban teljes háborús muníciókészletük egyharmadát ellőtték.

A fővárosban estére jut el a győzelem híre. A költő-szultán, V. Mohamed, örömeben verset ír a török hazaszeretet dicsőítésére; a lapok másnap közlik a költeményt. A török főváros mohamedán lakossága rég nem volt ilyen győzelmi mámorban, mint ezen az éjjelen. A keresztény kereskedőnegyedekben azonban egész éjjel égnek a szomorú lámpák.

Az angol és francia csapatok most szárazföldön kísérleteznek tovább. Kemál és emberei új poklot állnak ki. De a győzelem az övék. Az antantcsapatoknak kilenchnapos kitartó küzdelem után sem sikerült eljutniuk a Török Birodalom szívéig.

Liman von Sanders és Kemál minden lehetőt elkövettek - és hozzá eredményesen -, hogy óriási számú török csapatokat állíthassanak szembe az angolokkal. Ami itt történt, az mindkét részről tiszta tömegmészárlás volt. Végül is mégsem esett el hiába ötvenöt ezer török és lett harcképtelenné kétszázezer másik: sikerült feltartóztatni a szárazföldi antanttrohamot. Ezeknek a harcoknak most már vitathatatlan hőse Musztafa Kemál *ezredes* is. Ötszázötven ezer angol és francia állott itt szemben a törökökkel. Kemál aztán egy szép napon egyszerűen nem akart hinni a szemének, amikor napfelkelte után, az európai vérrel oly soká tartott, antant megszállott parti csíkot - üresen találta! Mindössze hat kilométer volt ez a régóta tartott antant megszállott csík. Itt álltak a völgyben az antantcsapatok, odafenn Kemálék. Az antant hadvezetőség idővel belátta a véráldozat hiábavalóságát. Teljes csendben is titokban egyik éjjel kiürítette a hevenyészett árkokat, állásokat, rengeteg konzervet, élelmet, sátrat hagytak azonban hátra. A menekülésszerű gyorsaságra is szükség volt; mert ha Kemálék észreveszik a

behajózást, a vízen újra tönkrelövik a dereglyéket. Pedig, ha az angolok tudták volna: hogy mindez akkor történt, amikor már von Falkenhayn német-török generális sürgönyileg kérte, egyenesen Vilmos császár nevében, hogy a török kormány azonnal küldje el helyéről a még mindig török hadseregben szolgáló és a Dardanella-hadműveleteket vezető Liman von Sanders marsallt, mert „védekezési taktikája elégtelen...”

Így végződött tehát a gallipoli halálküzdelem angolok, franciák és törökök közt. És itt dőlt el talán a kocka végképp Enver és Kemál között is: mert a kaukázusi kaland után Enver olyan népszerűtlen lett, hogy még színházi páholyában is rálőtt valami hazafias török diák. Kemál nevét viszont Gallipoli után egész Törökország megismerte. A török nemzet tisztelni kezdte Musztafa Kemál nevét - és szégyenleni Enver pasa, a tegnap hősenek elfelejtett dicsőségét.

XIV.

Kemál az élre tör

Enver és vele együtt a török császárság halálküzdelme 1918 elején veszi kezdetét. De még hosszú esztendőig fog eltartani, amíg ez a két összenőtt beteg állandóan élet és halál közt lebeg.

Nagy Szolimán birodalma nemsokára végképp el fog tűnni Európa térképéről. De ezt csak Musztafa Kemál látja látnoki szemével - Enver nem. Őt most hirtelen politikai és katonai vaksággal verte meg Allah. Az egykor oly hatalmas Török Birodalom végképp kiszorul Európából - vissza azokba az ősi határokba, amelyekből egykor, több, mint félezer esztendővel ezelőtt elindult. A hajdanában felszívott nyugati államok leszakadásának folyamata véget ér. És megint bebizonyosodik, hogy a fák a történelemben sem nőnek az égig.

Sem Hannibál, sem Róma, sem Dzsingiszkan, sem a Habsburgok, sem Napóleon hódítását nem tarthatták meg az utódok. Talán éppen azért is, mert kormányzásuk tisztán az erőszakon, de nem erkölcsi elveken nyugodott. Vallások, tanok, világnézetek viszont talán éppen ezért állnak fenn - a hatalommal ellentétben - századokon, évezredekken át.

A vihar korbácsolta hullámokból ezekben a nagy időkben új ember képe tűnik fel. Egy emberé, akiből később Törökország nemzeti hőse és újjáalkotója lesz. Rendkívüliek a képességei és óriási a szerencséje. Egyébként - amint a német mondás tartja - egyéni tulajdonság a szerencse is. „Glück ist eine Eigenschaft.”

Most már Musztafa Kemál pasának hívják ezt a férfiút.

A török történelemben a régebbi diktátorjelöltek mind balsors áldozataivá lettek. Kemál azonban most már - Gallipoli után - mindig a jószerecsse kényeztetett gyermeke marad. Nazim pasa és Mahmud Sefket magasra lendülő karrierjének merénylő golyója vetett véget. A harmadik népbálvány, Enver, császári házassága után egy vesztett háború balszerencséjébe vesztette el népszerűségét. Musztafa Kemál azonban elkerüli a balszerencsét, amely éppen elégszer irányult eddig ellene: mindvégig nemzeti hős, a háborúban halálosan kifáradt nemzet bálványa, a „török nép atyja” lesz. Ellenségei egyre fogynak; tábora egyre nő, amíg végre ő lesz a diktátor, az újjáteremtő, az állam atyja, akinek koporsója mellett egy ország könnyei fognak omlani.

...Egyelőre Musztafa Kemál ezredes, az új pasa, 1918-ban még csak egyike azoknak a jelentősebb török tiszteknek, akiknek nagy karriert jósolnak. Kemál a Dardanelláknál hősiiesen kitűntette magát. Szerencséje most már állandó: pár esztendő alatt alezredes, ezredes, pasa és tábornok lesz. Igaz, háború van: a tiszték, különösen a vezérkar, gyorsan léptek elő. A török vezetőkre a srappnell éppúgy zuhogott a világháborúban, mint utána a babér. Kemál Gallipolinál lett ismert személyiség. Egyébként nemcsak fizetése, de vagyona is emelkedik. Kitűnő lószakértő létére - mint annyi más tiszt - lókereskedéssel is foglalkozik. „Radzsi pak”, tiszta arab, „medicinavérű” lovakkal kereskedett. Vagyona van most már - körülbelül százezer márka értékben -, ezt is ebből a régóta űzött foglalkozásból szerezte. Enverrel egyelőre még nem került kenyértörésre a sor. Sőt Enver szemmeláthatólag igyekszik jóban lenni az új hőssel. Kemál világosan látja ezt, és érzi a másik gyengeségét. A németeket Kemál most sem szerette - így tehát meglepetésszámba ment számára, amikor a gyengülő pozíciójú Enver 1918 elején „békekövetet” küld hozzá, azzal a kérdéssel, elkísérné-e egyik beosztott tisztként Vahideddin Effendit, az új trónörökös öfenségét - Izeddin herceg nemrég váratlanul meghalt - a tervezett németországi utazásra?

Konstantinápolyban ekkoriban épp szultánt temettek. Nem az uralkodót, hanem a detronizáltat. A Boszporusz kisázsiai partján álló, magányos fehér palotában halt meg az öreg II. Abdul Hamid szultán. Kilenc hosszú évet töltött internáltságban. Vagyonának maradványait, Európában titkos nevek alatt kezelt betétkönyveit, milliós összegeket, még életében a nemzetnek ajándékozta.

Az exszultán, aki immár történelmi személyiséggé vált, óriási, díszes temetést és külön nemzeti türbét, mauzóleumot kapott. A temetési menet élén ott haladt Enver, aki egykor az elhalt szultánt megfosztotta trónjától. Enver most már igyekszik minden réteggel jóban lenni.

...A fővárosban aztán Enver személyesen beszélte meg Kemállal, a vidéki hadosztálytábornokkal, a német főhadiszálláson végzendő politikai misszió részleteit. Enver szemmel láthatólag azt remélte, hogy Kemált sikerül levennie lábáról. Kemál barátságos volt és szolgálatkész: ő sem árulta el, mennyire gyűlöli a másikat. A megbeszélés után barátságban váltak el egymástól. Most nem pusztán reprezentálásról van szó. Németországba fontos dolgok miatt utazott Vahideddin trónörökös, aki első ilyen útját két évvel ezelőtt Bécsbe, Ferenc József osztrák császár és magyar király temetésére tette meg. Meg kellett volna tudni diplomatikus beszélgetések során: hogyan is áll tulajdonképpen a szövetségesek szénája? Mik a legközelebbi német tervek? Mit hajlandó Németország áldozni és van-e egyáltalán kifelé vezető út az egyre szorosabbá váló antantgyűrűből. Ez sürgős volt, mert a kimerült Törökország közvéleménye s újabban már a legtöbb politikus is nagyon kikívánczolt a háborúból. Az antant repülőgépek milliós számra dobáltak le az összes fontos katonai pontokon a különböző nyelvű brosúrákat: „Miért harcoltok törökök, még most is, *kilátástalanul*, idegen érdekekért?” A külföldön attaséskodott, francia hadgyakorlaton is részt vett Kemál, igen jószemű referense lesz a valódi helyzetnek, és ez az út arra is jó lesz, hogy ha tényleg van még német erő tartalék: hát lássa ezt, győződjék meg róla személyesen.

Bizonyos: Enver nem szerette Kemált, amint az sem szerette őt. De az is bizonyos: az Enver kezdeményezte kibékülés érdekében állt mindkettőjüknek. Enver azzal az érzéssel búcsúzott el régi riválisától, hogy sikerült egy nagyszerű ellenfelét semlegesítenie. Kemál pedig tudta: Enver még elég hatalmas ahhoz, hogy árthasson neki, ha akar.

Kemál és Vahideddin, akiből nemsokára VI. Mohamed szultán és Törökország utolsó császára lesz, a németországi utazás előtt ismerkedtek össze. Az új trónörökös V. Mohamed legfiatalabb fivére volt. Kemál maga így mondja el ismerkedésük történetét:

„Egy nagy szalonba vezettek bennünket. A teremben arab szőnyegek, egy dívány és két szék volt. Ezenkívül rengeteg, fekete, hosszú kabátos úr álldogált a helyiségben. Miközben mi is ott álldogáltunk Nadzsi tábornokkal és vártunk, még egy hasonló öltözetű úr jelent meg, akiről nem tudtuk, hogy kicsoda és hogy mit akar. Csak a többi fekete szalonkabát viselkedésén láttuk aztán, hogy ez az úr Vahideddin trónörökös...

Leült a dívány sarkára. Mi, Nadzsi tábornokkal pedig vele szemben foglaltunk helyet. Öfensége először lehunyta a szemét, és úgy látszott, mintha mélyen elgondolkoznék. Szemeit csak jó idő múltán nyitotta ki ismét, és a következőképpen nyilatkozott: - Örülök, hogy szerencsém van Önökkel megismerkedetni.

Erre megint behunyta a szemét. Azt latolgattam, hogy mit is kellene válaszolni a kegyes megszólításra? Kell-e egyáltalán válaszolni? Ránéztem Nadzsi pasára, de ez - úgy látszott - teljesen magába merült. Így én is hallgattam és vártam, hogy a fejedelmi úr összeszedi-e magát újabb szóra? És csakugyan némi idő múltán megint kinyitotta szemét és így szólt: - Együtt fogunk utazni, ugye?

Kissé meglepetten válaszoltam:

- Igen, fenség.

Ezzel a megbeszélés be is fejeződött. Felálltunk és elbúcsúztunk.

Hazafelé vezető úton Nadzsi pasa a jövő felett való aggodalmának adott kifejezést. Megjegyezte: - „Ezt az embert inkább sajnálni lehetne. És ez akar akár már holnap padisah is lenni. Mit várhatunk egy ilyen embertől? - Semmit - mondtam.”

Ebben a megállapításban Kemál azonban alaposan tévedett. Ez a jellemző mozdulatlanság volt ugyanis Vahideddinnek, ennek a ravasz és erélyes embernek az álarca. Kora fiatalsága óta szokott rá és használta sikerrel.

Édesapja még a kisfiú születése előtt halt meg, anyja pedig néhány év múlva fiatalon követte férjét a sírba. Vahideddin legidősebb bátyja, a minden hájjal megkent „vörös szultán”, II. Abdul Hamid szárnyai alatt nőtt fel, és így gyermekkorától meg kellett szoknia a színészkedést. Semmit sem elárulni, keveset mondani - hogy valahogy az Istenért gyanút ne keltsünk! Vahideddin óvatosabb és ravaszabb volt, mint tíz Abdul Hamid együttvéve.

Majd látni fogjuk, micsoda elszánt, egymáshoz méltó fegyverekkel vívott küzdelem indult meg rövidesen Kemál és Vahideddin trónörökös közt.

Vahideddin okos és ravasz ember volt. Kemál ezt éppen a németországi út alatt ismerte fel. Vahideddin már a legelső, a vonaton folytatott bizalmasabb beszélgetései alkalmával vallo-mást tett Kemálnak. Azt mondta, jóformán nem is tudta, kivel és milyen tehetséges emberrel beszél. Azért bánt vele olyan röviden a többi palotabeli úr előtt.

A különvonaton sokan utaztak. A kíséret nagy. A trónörököst Szalih Izmet udvarmester, Lufti Szuávi bej szolgálattelvő kamarás, Refik bej magántitkár és számosan mások kísérték el. A vonaton sokan beszélnek a legutóbbi eseményekről; különösen egyöntetű helyesléssel találkozik az agg V. Mohamed szultánnak a pápával történt levélváltása.

XV. Benedek ugyanis, az egykori Della Chiesa bíboros, ez az aszkétikus apostol, a háború vége felé sorra fordult a hadviselő felekhez: hagyják végre abba a felesleges vérontást. Így a törökök szultánjának is ír hosszú, ünnepélyes és emberien szívhez szóló levelet. Mint mondják, a szultán saját maga - hisz íróember - fogalmazta a választ. A török sajtó is szó szerint közölte. A szultáni levélben egyetlen frázis sincs. A szultáni békevágy teljesen azonos a pápával. A szultán kijelenti, hogy azonnal leteszi a fegyvert, ha a pápai akció más országokban

is sikerrel jár. Ez esetben ő lesz az első, aki azonnal engedelmeskedni fog az emberiség és lelkiismeret hívó szavának. Csak mennél előbb hozzon eredményt a pápai békeközvetítés.

Vahideddin és kísérete Berlinben a számukra átalakított pompás Hotel Adlonban szállottak meg. Innen mentek ki a főhadiszállásra, ahol Kemál Hindenburggal és Vilmos császárral is találkozott. Később Münchenben is jártak. Kemál most már a legbensőbb viszonyba került a trónörökösrel: az áthidalhatatlan véleménykülönbség, amelyből később a két férfi ellenségeskedése fakadt, még nem bontakozott ki. A trónörökös gyűlölte Envert, tehát természetes szövetségest látott az ellenzéki tábornokban. Kemál nemsokára ezt mondhatta Nadzsinnak:

- Ezzel a férfival együtt sok mindent lehet majd csinálni... Feltéve, hogy az ember felnyitja szemeit, és amellet lojálisan támogatja majd őt...

A német főhadiszálláson megindult a munka. Először Ludendorff vezérkari főnökhöz fordultak. Kemál - maga mondja el - kérdést intézett hozzá, mi tulajdonképpen a hadi célja a nagy tavaszi offenzívának:

- Melyik vonalak elfoglalását reméli Excellenciád a legkedvezőbb esetben?

Ludendorff ezt felelte:

- Az offenzívát mindig a számunkra legfontosabb hadászati pontok ellen indítjuk. A többit majd az események döntik el...

Kemál tudomásul vette a kitérő választ, és a tábornok helyett most magához Hindenburghoz fordult.

Este, a közös vacsora után került erre a megbeszélésre sor.

- Marsall úr, Önöknek szándékukban áll nagy offenzíva indítása. De úgy látszik nem nagyon bíznak benne. Volna szíves *nekem - egyedül nekem* megmondani: milyen célt, stratégiai sikert remélnek az offenzívával elérni?

A hatalmas termetű öreg porosz hadvezér erre a mellettük álló asztalkához lépett, és így szólt mély, lassú hangján:

- Excellenciád szivart vagy cigarettát parancsol?

Ezzel kivett egy cigarettát és átnyújtotta Kemálnak. Ez volt az egész válasz...

Most Vahideddin, a trónörökös került sorra. Ő talán többet tud meg.

A német császár visszaadta a szállóban a török trónörökös látogatását.

Tolmáccsal beszélgettek. Nadzsi pasa közvetítette németül Vahideddin szavait.

- Törökországban általában másképp gondolkodnak a német szövetségről, mint a hivatalos körök. Országomat a mindjobban növekvő csapások egyre erősebben sújtják, anélkül, hogy egyetlen lehetőségünk is volna ezeket elhárítani. Ha ez így megy tovább, Törökország összeomlik. Felsőged eddigi szavaiból bizonyossággal kivehetem, hogy a számunkra végzetes csapásokat meg szándékoznak akadályozni. Lenne kegyes nekem Felsőged ebben a tekintetben megnyugtató biztosítékot adni?

Erre a császár felemelkedett és - eléggé kedvetlenül - így szólt:

- Nekem úgy tetszik, Fenség, hogy az Ön környezetében *vannak egyesek*, akik kételyt és bizalmatlanságot hintenek Önbe. Én viszont biztosíthatom, hogy minden reményünk megvan, hogy szerencsés befejezéshez jussunk. Azt hiszem, Felsőgednek ez elég.

A trónörökös helyeslőleg intett, ugyanakkor azonban egy kézmozdulattal jelezte, hogy aggodalmai ennek ellenére sem oszlottak el.

Őfelsége a német császár - folytatja Kemál elbeszélését - erre befejezte a látogatást és az ajtóhoz ment. Vahideddin és Nadzsi pasa kikísérték. A kijáratnál a császárnak balra kellett volna tartania. Miután éreztem, hogy nem tetszettem az uralkodónak, kissé jobbra álltam az ajtótól. A császár kezét fogott a trónörökössel és Nadzsi pasával. Engem, aki kissé távol álltam, megnézett egy másodpercig, és aztán folytatta útját.

Nekem nem nyújtott kezet, és ebben igaza volt. Hogy is tételezhető fel róla, hogy elébe menjen egy tábornoknak, aki éppen csak, hogy a kísérethez tartozik. Természetesen a tábornoknak kellett volna odafáradni a császári üdvözlésre. Bevallom: vétettem az etikett ellen. Nem tudom, hogy mi történt velem: valahogyan bénának éreztem magamat, minden mozdulatra képtelennek; gondolataim távol jártak.

A császár mindössze egy-két lépést tehetett meg csak. Ekkor hirtelen megfordult és felém jött. „Bocsásson meg” - így szólt - „nem nyújtottam kezet Önnek”.

Ez volt minden...

Vahideddint, a ravasz, szófukar nagyurat - úgy látszik - megnyerte a fiatal tábornok. Mert Kemált rövidesen kinevezték a trónörökös egyik szárnysegédévé. Úgyesen bánt Kemál a trónörökössel: jól kihasználta az előnyös beosztást. Erre már nem számított Enver. Azt hitte: a trónörökös és az önértékes Kemál sehogy sem fognak összeférni egymással...

Kemál Konstantinápolyba való hazatérése után nemsokára beteg lett: vesebajt állapítottak meg fájdalmas orvosi vizsgálatok során. Kemál ezért Bécsbe utazott kúrára, és így egyelőre távol maradt a sztambuli politikától.

XV.

A világháború befejeződik

A török birodalom új szultánja, Vahideddin, pár hónap múlva elfoglalja a trónt. A VI. Mohamed nevet választja. Az aggkorában elhalt V. Mohamed szultán temetési szertartáson és az azt követőleg megtartott trónbeiktatási ünnepségen, melyet a Top-Kapuban, a régi szerájban tartottak meg, ott áll már VI. Mohamed mellett a Bécsből néhány napra hazatért Musztafa Kemál pasa, tábornok, fényes, rendjeles, vörös aranydíszes generálisi díszruhában.

A nagy álmom közeleg a megvalósulás felé.

Az új szultán mindjárt trónralépte elején megmutatta igazi arcát. Nem titkolta véleményét és rokonszenveit. Envert először is elmozdította legendás „vicegeneralisszimusi” tisztségéből (a névleges főgeneralisszimusz, régi szokása szerint, maga a szultán volt). Az új szultán maga vette át a hadsereg fölötti vezényletet. Csak ezután erősítette meg Talaat nagyvezér - közben ő lett Szaid Halim, az egyiptomi herceg utóda - kormányát hivatalában. Envert az események lesújtották, bár titkolni tudta keserűségét. Érezte helyzetének bizonytalanságát, hisz tényleg, nemsokára nem egy merénylet kísérlete jelzi majd az egykori népkedvenc népszerűtlenségét. Amerre városszerte ismert vörös automobilja és az azt nyomon követő, kézigránátos, revolveres marcona szárnysegédekkel megrakott „titkári autó” feltűnik, elkomorodnak a török arcok. Mindenkinek van már halottja a szerencsétlenre fordult háborúban.

1918 közepén vagyunk.

Ekkor történt, hogy Kemál pasának azt sürgönyözték Bécsbe barátai: sürgősen térjen vissza újra Konstantinápolyba. Nagy dolgok vannak folyamatban.

Kemál - bár állandó veserohamok és bronchitiszes lázak gyötörték - azonnal hazautazott.

Jóakarója, Izzet pasa, az udvari marsall fogadta és tájékoztatta a helyzetről Kemál azonnal magánkihallgatást kért a szultántól. VI. Mohamed fogadja. Kedves hozzá, cigarettával kínálja. Kemál az első beállott csendet arra használja fel, hogy megkérdi, beszélhet-e őszintén.

- Felséges Uram, bátorkodhatnék mindent elmondani úgy, ahogy legszerényebb véleményem szerint állnak a dolgok?

- Természetesen, pasa. Ezt elvárom öntől.

Kemál magyarázatba kezd. Többek között ezt mondja: mindenekelőtt saját hadseregében kell biztosnak lenni az országnak. *Nevezze ki őt a szultán vezérkari főnökké...*

A szultán lehunyja a szemét. Nem jó jel. Hajlott, hosszú alakja mozdulatlan.

Végre megszólal:

- Majd meggondoljuk a dolgot.

Kemál elköszön és távozik.

A szultán habozik, még mindig nem mer nyíltan fellépni a komité és az Enver-Talaat-Dzsemal együttes ellen. Ha nyíltan szembehelyezkedik velük, és mégis ők kerekednének felül, az uralkodó maga is megbukhatnék. A komitével még a szultánnak sem jó tréfálni. Az hogy Enver már nem vicegenerálisszimusz, nem számít. Legjobb barátja a miniszterelnök: ő maga is még aktív hadügyminiszter.

Mit tehet Kemál és VI. Mohamed? Damad Ferid Busati pasa, a szultán sógora és barátja, az öreg Angliában felnőtt, zseniális szalonember, most már „great-old-man”-séghez közel mindjobban előtérbe lép. VI. Mohamed vele tanácskozza meg a teendőket. Ferid Busati, a békeidők egykori politikusa hatalmas ember; palotája versenyez a szultánéval. „Fenség” a címe. Felesége, hatvanon túli dáma, okos, világismerő asszony, az uralkodó nővére. A bizalmas császári vacsorákon dől el az Enver és a Kemál probléma is.

Busati és VI. Mohamed megállapodnak, hogy most még semmit sem lehet tenni. Kár volna a pisztolyt idő előtt elsütni.

Kemál tábornok azonban türelmetlen. Ismét audienciát kér.

A szultán megint fogadja. Kemál most már heves: azt mondja, az utolsó időket éljük - és ebben igaza is van. A frontról egyre vészesebb hírek jönnek. Sok helyen lehetetlen már tartani a vonalakat. A szultán azonban hideg és kimért.

Kemál érzi, hogy a szultán már határozott, és hiába minden meggyőző érvelés. Ez a hirtelen felismerés a császári dolgozószobában idegessé teszi. Erélyesebb hangba kezd. A szultán - szokásától eltérőleg - közbevág. Egy darabig mindketten egyszerre beszélnek. Végre VI. Mohamed hangosan, megnyomva a szót, így szól:

- *Talaat és Enver pasák őexcellenciáikkal mindazt megbeszéltem, amit tenni szükségesnek látok.*

Kemál távozik. Ebben a pillanatban nem tehet egyebet.

A szultán érzi, hogy valamiféle elégtétellel tartozik, ha ezt a nagy tehetségű embert nem akarja végképp elveszteni. Két hétig „pihenteti”, aztán újra audienciára rendeli. Tudomására adja, hogy az egyik kisebb, szíriai hadsereg alparancsnokává nevezte ki. A felsőbb parancsnokságot azonban más kapja Szíriában.

A szultáni előszobában ott állnak Enver, Izzet, Nadzsi és a többi pasák. Enver mosolyogva fogadja a szultántól kijövő alárendeltjét, Kemált. Kemál szorosán Enver elé lép, és így szól még mindig följebbvalójához és tábornoktársához:

- Brávó, kedvesem! Ezt jól megcsináltad! Olyan sereget adattál nekem, amely jóformán már csak névleg létezik. Jól tudod, hogy ezzel nincs mit kezdeni, és semmit sem lehet kevésbé szerezni, mint dicsőséget. Szép kis bosszút álltál! Gratulálok!

Hogy Enver mit válaszolt - egyáltalában, hogy ez a jelenet a császári előteremben hogyan folyt le - azt más oldalról nem tudjuk megvilágítani. Csak Kemál saját tudósítása maradt fenn erről az utolsó jelenetről.

Mert ez volt Enver és Kemál utolsó személyes találkozása.

Az összeomlás 1918 őszén indult meg. Óriási, világrengető robajjal, recsegéssel száguldott. Szinte napok alatt Konstantinápolyig futott a ciklon.

A baj Bulgáriában kezdődött. A bolgár összeomlás története közismert; török vonatkozásban azonban meg kell említeni, hogy a törökök és bolgárok együttműködése már kezdettől fogva sem nyugodott természetes alapokon. 1912-ben még egymás ellen harcol a két szomszéd, 1915-ben viszont már szövetségesek életre-halálra! Különböző területsávokért folyt a két ország közt azóta is a diplomáciai harc. Észak-Dobrudzsa, Dedeagacs, a Marica-vonal, - alig pár vármegyényi terület, - mégis alig várták mindketten, hogy vége legyen a háborúnak.

Bulgária elégedetlen volt az egész mostani háborús beavatkozással. A tábornokok haragudtak, hogy a német szövetségesek nem szállítják le az összes ígért muníciót és „emberanyagot”. Nem volt elég nyersanyag, nem volt elég muníció. Minden elfogyott a hosszú háború alatt. Csak a német fiúk kötelességtudása maradt meg.

1918. június 16-án a bolgár Radoszlavoff-kormány lemondott. Antantbarát miniszterek váltották fel: Malinoff, az új miniszterelnök, nyíltan németellenes volt. A bolgárok haragja a törökök ellen is fordult. Ennek a haragnak egyik fő oka volt, hogy az enveri sajtó nemrég, eléggé időszerűtlenül, nyíltan és élesen támadta a szövetséges Bulgáriát: miért nem adja vissza a volt török területeket, a Marica és a Struma pompás völgyeit?

Szeptember 15-én törte át Franchet d'Espéray Balkán-hadserege a bolgár védelmi vonalat. A bolgár cár, Ferdinánd és a harcias Eleonora cárné még a Vilmos császártól dísznek kapott kis parádéságyúkat is felhúzatta a Szófia körüli hegyekre. Azonban minden hiába. A frontáttörés tizenegy kilométer széles. Az antantcsapatok már ezen keresztül is kényelmesen besétálhattak volna a központi hatalmak szívébe. De a nyílás egyre tágult. Tíz nap múlva már harmincöt kilométer széles kapu állt tárva az antanthadsereg előtt. A bolgár átcsoportosítás fejvesztett, ellenállás nélküli visszavonulássá fajult. A régen a levegőben lógó katasztrófa beköszöntött. Bulgária és rajtuk keresztül a központi hatalmak sorsa beteljesedett.

... Másodnapra megjöttek Konstantinápolyba a sürgönyök a második frontösszeomlásról is. Allenby angol tábornok hadserege összeroppantotta a Szíria-palesztinai maradék török haderőket. Eddig is négyszáznyolcvan kilométerre voltak már bent török területen. Liman von Sanders marsall, a mostani török-német főparancsnok, géppuskával sem tudta volna saját embereit megállítani az eszeveszett futásban. Kétszázötven ezer angol és sok tízezernyi beduin segédcsoport, újonnan feltűnő arab kiskirályok, sejkek törzsei segítettek.

Lawrance ezredes, Fejszál, a későbbi Irak uralkodó és Ibn Szaud Mekkai király már régen szótték titokzatos hálójukat. Limannak huszonhat ezer gyalogosa, ezerkétszáz lovasa és mindössze kétszázötven ágyúja volt.

A palesztinai frontáttörés már nem is volt csata. A törökök és németek az egész hadianyagot hátrahagyva, menekültek. Liman táviratilag lemondott a parancsnokságról. Vilmos császár vissza sürgönyözött: „maradjon”. „Parancs.” Liman erre maradt. Ilyen előzmények után került sor az egyre erősödő palesztinai angol sereg végső győzelmére.

Úgy látszott, mintha Anglia csak most kezdené megszokni a háborút: mindjobban belejött. A seregek erőtartalékai folytonosan új és új hajórakománnyal növekedtek. A rongyokba burkolt török katonák pedig egyre jobban éheztek és muníciójuk sem volt. Liman, a kétségbeesett hazafi, de objektív történész, maga írja ezeket.

A harmadik Hiób-hírt a hadvezetőség gondosan eltitkolta a nép előtt. Oroszország Breszt-Litovszk után kiáll a sorból. Most Csicserin külügyi népbiztos fenyegető jegyzéket küldött a meggyengült Törökországnak: Oroszország a breszt-litovszki békét semmisnek tekinti, mert a törökök az utolsó hónapok óta mást sem tesznek, mint megsértik az aláírt békét. És tényleg: mialatt ideát minden recseg-ropog, odakünn Bakuban és a környező városokba a perifériákra szakadt német katonaság tűzi ki a pályaudvarokra a német zászlót, és próbálja megszállani a petróleumvárosokat. Utánuk a török katonaság jön, kiveri a „szövetségeseiket”, és ő marad az úr Örményországban, Kaukázusban, Georgiában, Cirkassziában. Az örmény területen is mind messzebb nyomulnak be, a békekötés ellenére is, a törökök és a német katonák. *Az új Oroszország*, amely ünnepélyesen lemond minden „érdekszférájáról, külhódításáról és hadi kártérítésről” végre mégis megunja mindezt. Talaat, a török nagyvezér Berlinbe siet most. Itt azonnal érintkezést keres az orosz ügyvivővel és fűt-fát ígér, csak ne támadjanak újra a már meghaltak hitt oroszok is!

A bolgár és palesztinai frontösszeomlás Talaat és Enver kormányát emberfeletti erőfeszítésekre sarkalja. Azt remélik, most is csoda következhetik be az utolsó percben, mint annak idején a Balkán-háborúban. De nem így van. Palesztina ugyan még messze van, a bolgár kapuban álló franciák pedig nem Konstantinápoly, hanem Budapest és Bécs ellen, északra fordulnak. Ez fontosabb nekik. A központiak vezérkara azt hiszi, hogy legalább is a Száva-Duna vonalnál meg lehet Francet d'Espérayt állítani. Hiába. A halálosan kimerült Bulgária aláírja a fegyverszünetet, majd rövidebb idővel utána a békét is. Kapituláció, fegyverletétel ez, nem béke! A francia főparancsnok hadseregével nagyon hamar a központiaktól visszafoglalt Belgrádban állott, és ott vitázik forradalmárrá lett, lakkcsizmás magyar tisztekkel, akik depuációba jöttek hozzá.

Közben a Konstantinápoly ellen vonuló palesztinai angol hadsereg is bevonul Damaszkuszba. Aztán elesik Bejrut és Rajak is. Az angol jelentések szerint hetvenötezer török, német és osztrák-magyar katona, háromszázötven ágyú esik a kezükbe. Következik Aleppo: angol tankok és lovasság dübörög a mályva- és sárgaszínű, csodás, öreg városba: a vén Citadella alatti utcákon végig ezrével állnak kétoldalt sorfalat az emberek. Fehér burnuszos arab lovasság - most már tudják, kik győznek, ki mellé kell állani - kíséri az angolokat. Vezetőjük, Fejszál emír, kitűzi a várfokra a mekkai nagy serif zászlóját. Az angolok mosolyognak és hagyják. A németek most még csak egy végső injekciót akarnak a töröknek küldeni: egy német hadosztályt, amely azonban természetesen későn érkezik. Tehát a hadosztály Potibol sürgősen visszahajózik, és fölvonul legalább Konstantinápoly védelmére. Persze, nevetségesen kis csapat ez. Most már világos, hogy a Romániából és az olasz frontról (az olaszok is a kimerülés legszélén voltak) Dél-Szerbiában Franchet d'Espéray elé vetett osztrák-magyar és német csapatok nem tudják feltartóztatni a franciákat. A nép dühe hadvezéreik ellen fordul, az

agitátorok szítják a tüzet. Az elkeseredett, jelszavakkal megbontott, azonfelül fáradt és hazavágyódó seregekkel - úgy látszott akkor - nincs mit kezdeni. Egy felelősséget vállalni tudó férfilelek csodákat tehetett volna. A csodák azonban még az idők méhében szunnyadtak.

...És elindult Wilsonhoz, az amerikai elnökhöz Németország, Ausztria, Magyarország és Törökország békét kérő levele...

Törökország még külön is próbálkozik. Amerikától azonban nem sokat várhattak Talaaték. A jenkik már előzőleg megüzenték, hogy az örményüldözésért felelős országgal és kormánnyal nem tárgyalnak. Washington még azt is megüzenté: Enver és társai elítélését és kiszolgáltatását kívánja!

A szmirnai kormányzó, Rahmi bej, azonban mégis követeket indított útnak. Az angolokhoz legközelebb eső török főhivatalnok megy Greenville-hez, Anglia athéni követéhez. Mondják meg: Törökország most már „mindenáron” békét akar.

A Talaat-kormány azonban csodálatosképpen még mindig a helyén van. Szinte úgy kell levakarni őket vésővel a nemzet testéről.

A kormánypárt végül is formális bizalmatlansági szavazással mondatja le a minisztereket. Az uralkodó lefogatja, és a bírósági eljárás - mert felelősségre vonásukhoz kétség nem fér - őrizet alatt tartja őket. Sebteben megalakul az új kormány: Achmed Izzet pasa, tiszta szemű, nyugodt családapa, a kis termetű, zömök, békeszerető tábornagy, Kemál barátja lett az új nagyvezér. Visszakerült miniszteri székébe Dzsavid bej, a háború kitörésekor leköszönt pénzügyminiszter és egyetemi tanár is. Az antant nem volt hajlandó a háborúért felelős politikusokkal békefeltételekről tárgyalni. A törökök a fogságukban lévő Townshend angol tábornokot kérik fel, hogy menjen Modruszba, Calthorpe angol admirálishoz az azonnali fegyverszünetet megkötni. Most már Szíria, Tripolisz, Kaukázus, Hedzsasz, Mezopotámia, ez az egész három világrészre kiterjedő frontgyűrű az angoloké és szövetségeseiké...

Calthorpe admirális vezérhajóján, az „Agamemson” fedélzetén írták alá a török megbízottak október harmincadikán az antant és az Oszmán Birodalom fegyverszünetét.

A négyéves tragédia fölött legördült a függöny.

A „hadisten” megbukott: vele együtt az ország is. De mit törődött Enver most más bajával, millió török nyomorúságával?

Dőljön össze ez a világ, eb, aki bánja. Dőljön össze és dőljön rá mindenkire, aki kétségbeesik. Kétségbeesni: ez könnyű. De a hazát mégis meg kell menteni. A *nemzet* az örök. Az nem pusztulhat egy vesztett háború után. Csak férfi kell, aki a szerencsétlenségben vezesse.

Ezt a szerepet érzi most Musztafa Kemál magához méltónak.

XVI. Enver halála

Enver pasa, a bukott hadisten, német repülőgépen elmenekül.

A második nagy ellenfél is eltűnik tehát vele Kemál életéből: Abdul Hamid annak idején Szalonikibe, Enver azonban most sokkal messzebbre távozik. Először Berlinbe, onnan Moszkvába, végül Belső-Ázsiába menekül.

Nem tudjuk szebben visszaadni Enver tragikus halálát, mint ahogy Musztafa Kemál egykori küzdőtársa és személyes ismerőse: Esszad bej, a nagy keleti történetíró elmondja.

Esszad így mondja el Enver halálát:

„Enver minden érzelgősségtől mentesen indult el útjára az összeomlás után az egyetlen ország felé, amely a Nyugat-Európa elleni harcot még nem adta fel. 1920. február tizenkettedikén Karachan külügyi népbiztos útján bejelentette magát *Moszkvába, Leninnél*. Ó, a sors iróniája! Enver, az örménymészárló Moszkvában az *örmény* Karachan külügyminiszter vendégségében étkezett és aludt hónapszámra...”

...A hadvezér Enver igen részletesen avatta be terveibe a politikus *Lenint*. El kell foglalni Indiát, mégpedig egy olyan hadsereg segítségével, amelyet Enver maga toborozna a turkomán és fagán nomádok közül. 1920 elején, amikor *Oroszországnak* még pusztá létéért kellett harcolnia Lengyelországban, Enver pasán kívül bizonyára senki sem akadt Moszkvában, aki ilyen vakmerő haditervet nemcsak papíron tudott volna vázolni, hanem a csatatéren meg is tudta volna valósítani. *Lenin* azonban nem az az ember volt, aki „öfensége a szultán vőnek” eszméit minden további nélkül magáévá teszi. Ő nem bízott abban, hogy Indiát forradalmasítani lehet. Ő előtte más cél lebegett. Biztos volt benne, hogy a vad hordákat, amelyeket Enver Turkesztánból hozna, India határán szétszórják az angolok. De egy ilyen támadás mindenestre arra kényszerítené Angliát, hogy India haderejét összevonja, hogy védekezhessék az új Bahur kán ellen! Micsoda tehermentesítést jelentene ez számára!

Így tehát a két ember között „akiknek céljai annyira ellentétesek voltak” csakugyan létrejött a szövetség. Enver pasa Moszkvából Bakuba utazott az „Elnyomott Népek Kongresszusán” hirdette a Kelet közelgő felszabadulását!

A világtörténelem legvéresebb forradalma közben kezdődött el a Kelet utolsó meséje, az Enver haláláról szóló legenda.

Bakuban félistenként tisztelték Envert. A *Kongresszus tagjai*, akiknek az volt a feladatuk, hogy a *kommunizmust kihirdessék*, térdre hullottak, amikor megpillantották a kalifa rokonát. A kis Taza-Pir mecsetben Enver a szószékről prédikálta a pánizlámizmust, a pánturkizmust, az európaiak kiirtását, úgy hogy a kommunisták, akiknek Enverre felügyelniük kellett, már-már attól tartottak, hogy ez a szövetséges a kommunista kongresszust *kalifátuskongresszussá* fogja változtatni. Envernek, bukása ellenére is, óriási volt a tekintélye, és Ázsia képviselői *nem Lenint*, hanem őt tekintették szellemi vezérüknek. A *bolsevikek* ettől egyáltalán nem voltak elragadtatva. Sőt, egy Reiziz nevű fanatikus fiatalember rá is lött, de nem találta el. Ezek után rábírták Envert, menjen Bokharába, és megbízták egy *bennszülött vörös hadsereg* megszervezésével. Éberem örködő bolsevikek szeme előtt, összesen huszonkét török tiszttel együtt, akik lassankint gyülekeztek vezérük köré, lépett - életében először - Enver az ő Turánjának sárga homokos földjére, a törökök őshazájába.

Amikor Enver pasa, Ázsia hőse, aranytól csillogó török tábornoki díszegyenruhájában 1920-ban, egy meleg novemberi napon bevonult a város kapuján, úgy látszott, mintha a régi dicsőséges fénye újra felragyogott volna.

A Maidan-bazár alacsony házainak lapos tetőin álltak a nők. Arcukat sűrű fehér és tarka fátyol borította. Mozdulatlanul álltak. Nem kiáltoztak, mint a lelkesen éljenző férfiak odalenn az utcán. Mikor azonban a pasa paripáját a Maidan-bazár felé irányította, akkor valamennyien hirtelen letépték fátylukat: feltárták arcukat a hős előtt. Ez a legnagyobb megtiszteltetés, amiben férfi a Keleten részesülhet. Bokhara asszonyai számára Enver már nem is férfi, hanem szent: Allah küldötte volt.

Enver megértette, mit jelent ez a megtiszteltetés. Elhatározta, hogy megint mindent egy lapra tesz fel: lemond India meghódításáról, *megváltik a bolsevikektől* és a lázadó bokharaiak, az úgynevezett basmadzsik élére áll, és Ázsia szívében egy új birodalmat alapít. Egyéniségének varázsa olyan nagy volt, hogy a bolsevikék által kinevezett bokharai miniszterek maguk is csatlakoztak hozzá - hozzá, a föld nélküli pénztelen száműzöthöz. Elhatározták, hogy vele együtt szöknek. Néhány nappal később ünnepélyes lovasmenet hagyta el a fővárost. Enver török tiszttekből álló kis vezérkara és a bokharai miniszterek kíséretében vadászatra indult a shirabadi sivatagba. Bokharában napokig, hetekig vártak, de sem Enver, sem a miniszterek nem tértek vissza. Messze, kinn a sivatagban, Enver találkozott Ibrahim bejjel, a basmadzsik vezérével. Néhány nappal később a bokharai emír, a távoli Herat városában, különös hírt kapott. Ibrahim bej, aki éppen akkor az egyik várat ostromolta, jelentette urának: „A sivatagon át utazik Enver pasa huszonhét török tiszttel. Foglyul ejthetem, ha parancsolod. De ő azt állítja, hogy az Iszlámért akar harcolni. Szólj, tehát, ó emír, mi történjék vele?!”

Az emír okos ember volt. Tudta, hogy háborús tapasztalatok és hősiesség dolgában széles e világon egyetlen mohamedán se hasonlítható Enverhez. Elhatározta, hogy ezt kihasználja. Később „Az elnyomott Bokhara hangja” című röpiratában, kissé naiv módon szóról szóra ezt írja:

„Megírtam Ibrahim bejnek, hogy a kalifa veje nemcsak bizonyos háborús tapasztalatokkal rendelkezik, hanem a háborúhoz különleges tehetsége is van. Ennélfogva meghagytam Ibrahim bejnek, hogy illő tisztelettel fogadja. Mondja meg neki, hogy ha a mi ügyünkért szándékozik harcolni, mi megbízunk benne. Miután Ibrahim bej ezt a parancsot kézhez kapta, katonákat küldött is ki minden irányban, hogy Enver pasát megkeressék. Meg is találták, és az őt megillető tisztelettel vezették Ibrahim bejhez, aki felszólította, hogy nyilatkozzék: mik a szándékai? Enver örömmel válaszolta, hogy az eltökélt szándéka erőit a muzulmánok rendelkezésére bocsátani. Erre mindjárt rábízta egész hadseregem vezetését...”

A *Szovjetunió* kénytelen volt legjobb csapatait és legjobb hadvezérét, Frunze tábornokot, valamint Budjenni híres lovascsapatát Turkesztánba küldeni, hogy Bokharát megvédje az új, tőlük elfordult ellenségtől. Enver negyvennyolc órán át harcolt nomádjaival Bokhara város kapuja előtt, és - bár Frunzenak sikerült megmentenie magát a várost - a környező vidék rövidesen teljesen Enver kezébe került.

Három hosszú éven át tartott Enver harca a Turkesztánért. Híre-dicsősége a sivatagban olyan nagy volt, hogy a büszke Orchan Padja névvel tisztelték meg, aki a török nép egy mondabeli hőse volt.

- A *bolsevikék* minden igyekezete, hogy leverjék a lázadást, eredménytelen maradt. A basmadzsik fanatizmusa és Enver haditudománya sorozatos győzelmet aratott a *vörös seregek felett*.

Ekkor a *Szovjetunió* elhatározta, hogy a harcot másképpen, keleti módon folytatja. Nem a basmadzsikat, hanem csak vezérüket, Envert akarta elpusztítani. Ezzel a feladattal a turkesztáni G. P. U.-t bízták meg. Legtehetségesebb ügynöke bennszülött házalónak öltözve nekiindult a sivatagnak, hogy Envert és vezérkari főhadiszállásának helyét kinyomozza. Sikerült is megállapítania, hogy Enver török tisztjeivel és alig száz basmadzsiból álló fedezettel a Vaks-Szurhat folyó melletti Sari-Hisszár oázison tartózkodik. Erre háromezer budjenni lovas, bokharai ruhába bújtatva, elindult, hogy megrohanja Sari-Hisszárt.

1922. augusztus negyedikén Enver közelgő porfelhőt pillantott meg a láthatáron. Azonnal elővette tábori látcsövét. A hajlított lencse kis körén keresztül tisztán láthatta a szabályszerű, katonás rendben vágató lovasságot. „Oroszok!” - kiáltott fel Enver. - „*Orosz támadás!*”

Tisztjei elősiettek. A bokharai viselet ellenére is, pillanatig sem volt kétséges, hogy a nyargalva közeledő csapat Enver táborhelyét készül megtámadni. A törökök lóra pattantak. „Ezzel a túlerővel szemben nem vehetjük fel a harcot! „ - kiáltották izgatottan. - „A hegyek közé kell menekülnünk.” A távolban tisztán rajzolódott az ég háttérére az afgán határhegység csúcsai. Mögöttük a szabadság integetett. Enver könnyedén szállt nyeregbe paripájára, amit még a bokharai emír ajándékozott neki.

A száz basmadzsi is harcra készen várt. Tudták, hogy mi a kötelességük: feltartani az oroszok első támadó rohamát, hogy az istenített pasa közben a hegyek közé menekülhessen.

Harminc török tiszt vágatott a szteppén át a hegyek felé. Lovaik lihegve repültek. Egyre gyorsabban közeledtek a hegyek meredek, szürke falához. Ekkor Enver hirtelen megrántotta lova zabláját és kezét felemelve megállást vezényelt. Magasan a sziklatetőn egy kis szürke felhő gomolygott: szárazon pattogott egy gépfegyver. Erőteljes mozdulattal visszafordította paripáját. Láttá, amint a távolban a vörös lovasok az ő utolsó basmadzsjait mészárolták le. „Mindennek vége, uraim” - mondotta komolyan. - „Harcolva haljunk meg. Katonák vagyunk.”

Felemelkedett nyergében. Átható tekintetével a tiszték szemébe mélyedt. „Ki a karddal!” - vezényelte és úgy érezte magát, mint amikor fiatal tiszt korában az ellenség ellen vezette szakaszát Macedóniában vagy Tripoliszban. Zsebébe nyúlt. Csodák csodája, ott talált is egy pár fehér glaszékesztyűt még a Bokharába való bevonulás idejéből. Felhúzta, elsimította ujjain, és nevetve szólt oda hű tisztjeinek: „A császári lovasgárda glaszékesztyűben indul támadásra!”

Ezután kihúzta és feje fölött megsuhogtatta kardját. Elkiáltotta magát: „Szakasz, indulj!” - Harminc tiszt, legelöl a pasa, vágatva indult rohamra. Megtámadták az ellenséget: harminc tiszt háromezer orosz.

A hadvezér még egyszer érezte a harc gyönyörét... Ez volt a császári gárda utolsó lovas-támadása. Utoljára folyt vér az álomországért, Turánért. A szél zúgása közepette a tiszték egyszerre csak Enver hangját hallották. Először csak csendesen, aztán mind hangosabban. Énekelt. A „Ja Szin” Korán-szuráját, amelyet a haldoklók fölött szokás énekelni. A tiszték is átvették a dallamot. Búcsúztak az élettől. Az ellenség széles sorai egyre közelebb nyomultak.

Enver közékük rontott. Tisztjei követték. Vértől borítva roskadt össze egyik a másik után. Egy orosz odafurakodott Enverhez. A pasa arca megmerevedett: íme, itt a vég.

Az orosz egyetlen hatalmas csapással leszelte Enver fejét és bal vállát. A hullánál később a Koránt találták. Továbbá az első osztályú német vaskeresztet és felesége, a hercegnő arcképét. Ezeket a G. P. U.-nak küldték el Taskendbe. Ott az akták közé kerültek...

Egy orosz lándzsájára szúrta a hős vér borította fejét. Dannan oázisban azután az egész első lovasezred megcsodálhatta ezt a fejet.

A távoli afgán városban, Heratban Szaid Olim khán ezt írta másnap naplójába: „Enver hősi halált halt a Baldzsan területén lévő Sari Hisszárnál. Ez 1922. augusztus negyedikén történt. Allah legyen irgalmas lelkének. Én, Olim khán, őszintén gyászolom őt.”

1922. augusztus negyedikén azonban nemcsak Enver pasa és egy maroknyi csapat tiszt halt meg. Hanem a Turánország eszméje, amely a Boszporusznál született és Kelet-Bokhara homokos földjén foszlott semmivé...

...Esszad bej még valamiről megfeledkezett. Nemcsak Enver pasa és a turáni „álomország” halt meg Kelet-Bokharában, hanem az az ember is, aki Musztafa Kemál pasának, Törökország újjáteremtőjének leginkább útjában állt. Enver most kilépett ősi vetélytársa életéből, és Kemál most *teljesen, vetélytárs nélkül*, annak szentelhette magát, ami élete végső célja volt: a hatalom megszerzésének és Törökország megreformálásának.

Törökország nagy korszaka megkezdődött.

III. RÉSZ

EGY KÖZTÁRSASÁG MEGSZÜLETIK

XVII.

Új világ van születőben

Konstantinápoly, az ősi császárváros, 1918. november harmadikán esett el. Ezen a napon antantcsapatok vonultak be Konstantinápolyba, angol, francia és olasz katonaság, magas rangú tisztekkel az élükön. Barton generális a francia, Wilson és Fullner brigadérosok az angol, Precatti fregattkapitány az olasz csapatok meghatalmazottja. Tökéletes udvariassággal vették fel az érintkezést a török hatóságokkal. A főváros különben most már egyetlen, hihetetlen méretű szegénynegyed benyomását tette. Élelem, szén, fa, petróleum, egyszerűen semmi sem volt. Minden elvándorolt a négyéves háború ágyúcsöveibe. A közlekedés is megbénult. A központi hatalmak tisztjei maguk írják, hogy az utcán döglött kutyák heverték ezrével: ezek a Konstantinápolyban megszokott, kedvelt, a Korán parancsából sérthetetlen állatok nem kaptak enni hónapokon át hulladékot, mert a lakosságnak nem volt mit ennie. Így veszték éhen tömegével. Eltakarításukról senki sem gondoskodott. Volt most egyéb gond is. Piszok, bűz, szegénység terjengett, amerre az ember a lábát tette.

A fővárosban egyetlen ép kert vagy liget nem volt: a környező villanegyedek lakatlanok voltak. Nem maradt a környéken egyetlen kis árnyékot adó, ki nem vágott fa sem. A Boszporusz mellett híres, gyönyörű platánfa sort is kivágták a hatóságok az utóbbi időben. A sok bajhoz még egy óriási tűzvész is járult. Ötvenezer ember került hirtelen a szabad ég alá. Legfőbb ideje volt már befejezni a háborút.

A perai keresztény lakosság ablakaiban viszont üdvözlő táblák köszöntötték a felszabadítókat. A görög negyedben „Cito Venizelosz!”, „Éljen Venizelosz!” képek mindenütt. A mohamedánság pedig visszavonult házaiba. A városi utcákon köztudomás szerint nem fér el egyetlen város lakossága sem a maga teljes létszámában. Így a városi utcák képének az a sajátos tulajdonságuk van, hogy a lakosság egy töredékével megtöltve, úgy festenek, mintha az egész lakosság ünnepelne. Így az antant ünnepélyes bevonulásakor is úgy tetszett, mintha mohamedán nem is volna a török fővárosban! Az antant híradófelvevő gépei pedig szorgalmasan peregtek: a világsajtó képviselői mindenütt fényképeztek és írtak. A német követségen volt még néhány napig egy kisebb rádiókészülék, mely fogta a Bécsből, Laaerbergről és Nauenből leadott híreket is. Ezeken keresztül tudta meg a Konstantinápolyban rekedt központi diplomácia, hogy Károly király és Vilmos császár lemondott az uralkodásról.

A török hatóságok és minisztériumok azonban tovább működnek.

Az antantcsapatok is berendezkedtek Konstantinápolyban.

Az utcák képe megváltozott. Angol, francia, olasz századok menetelnek, idegen vezényszavak hangzanak; a színházak, sétaterek közönségében sűrűn bukkannak fel a zöldesbarna ruhájú, antantszijas idegen tisztek.

Barátságosak, jóindulatúak. Csak ágyúik csöve ne meredeznék a kikötő fölött... Az egyesült antantflotta őrzi a főváros rendjét és nyugalalmát.

Musztafa Kemál pasa, a fiatal tábornok ebben az időben már nem teljesít aktív szolgálatot. Sisliben lakik, Konstantinápoly egyik külvárosában. Később aztán átköltözik Perába, az előkelő Palace Hotelbe. Fizetését rendesen kapja, félretett pénze és kisebb vagyona is van.

Mindenki tudja róla, hogy rendkívül tehetséges ember. Érdekes, vékony, cseppet sem öregeedett alakja, magas homlokú, kék szemű feje mindenütt feltűnik, ahol a haza jövő sorsát tárgyalják. Bár ő maga katona, nem képviselő, mégis a parlament karzatain és folyosóin sokszor megjelenik. Itt „udvar” veszi körül; mindenki figyel a szavára. Ő pedig tudja ezt magáról, és a jövő emberének atmoszférájával veszi körül magát.

Kemálban lobog a vágy, hogy valamit cselekedjen; érzi, hogy most végre eljött az ő ideje. Csakhogy egyelőre még nem tudja igazi útját.

Konstantinápoly külső képe egyébként nyugalmat mutat. Az Oszmán-ház VI. Mohamed személyében ma is rendületlenül uralkodik. A török közigazgatás, törvénykezés, parlament is működik. Ám az ország távolabbi részeiben, különösen az antant szemé elől biztonságban lévő Kis-Ázsiában szervezkednek titokban a harchoz szokott, félig leszerelt, fegyvereket rejtgető török katonatisztek.

Lábhoz tett fegyverrel, éles szemmel figyelnek kétfelé. Egyik irányban az ország görög és örmény kisebbségére - a hajdan oly sokat szenvedett, de kiirthatatlanul életképes örmény alattvalók ma új, nagy birodalom megteremtéséről álmodoznak: az antant protektorátusa alatt való örmény önállóságról; a görögök ugyanekkor Nagy Hellászról; a másik irányban a megkötendő békeszerződésekre figyelnek a kisázsiai tisztok.

A nagyvárosokat, Bagdadot, Damaszkuszt, Aleppót, Jeruzsálemet, Mosszult - velük együtt egy sor más országrészt is - antant csapatok szálltak meg; Hedzsász, Arábia, *Kurdisztán*, Transzjordánia, Palesztina, Szíria elszakadással fenyeget. Az oszmánli tiszta törökség feladata, hogy ezekkel a veszedelmekkel szembenézzen - és, ha kell, leszámoljon. Ezt tudják Kis-Ázsiában, ahol Kemálnak ma is sok barátja van.

Ez az a helyzet, amely rövidesen azt fogja eredményezni, hogy a birodalom, a császárság és minden ami tradíció és ottomán, összeomlik.

A győztes antant politikusai és parancsnokai - Konstantinápolyban három főbiztos parancsol most - sorozatos hibákat követnek el a maguk kárára. Sorozatos tévedéseikről a *győztes* Olaszország külügyminisztere később értekezést is írt ezzel a címmel: „Miképpen veszítettük el a háborút *Törökországgal* szemben?”

Az antant megbízottak első hibája: a végleges határmegállapító és országosztó béketárgyalásokat - csupa határozatlanságból - elhúzták két évig, azután már nem is tudták végrehajtani, mert közben a hadseregeik leszereltek.

Második hiba: nem gondoskodtak a török hadsereg azonnali teljes leszereléséről.

Harmadik antantszempontról való mulasztás: meghagyták a régi török polgári és katonai közigazgatást.

Amikor aztán híre ment, hogy Kis-Ázsiában és Anatóliában felkelésre készülnek a még fegyverben álló csapatok, az antantbizottságok a török kormányhoz fordultak: gondoskodják a csapatok azonnali leszereléséről, és közölje haladéktalanul a részletes eredményt a szövetségekkel.

A török kormány meg is tette a magáét: új hadsereg-parancsnokságot létesített Kis-Ázsiában azzal a céllal, hogy a „helyszínen rendbe hozza a kisázsiai tartományok helyzetét és haladéktalanul megtegye a szükséges intézkedéseket”.

Ennek a tág körű megbízásnak teljesítésére az újonnan kinevezett parancsnok még különleges felhatalmazásokat is kapott.

A kormány a hadügyminisztert bízta meg a legfelsőbb fokon való rendelkezésekkel. A kabinetfőnök, Dzsevad pasa azonban egyszerűen semmibe sem vette a miniszteri utasításokat, amelyek - amint jól tudta - csak gramofonlemezei az antant leadásának.

A hazáját féltő és erős katonai szellemtől áthatott kabinetfőnöknek esze ágában sem volt leszereltetni a nemzeti, kisázsiai csapatokat. Az egyedülieket, amelyek még mindig fegyverben állottak.

Jól tudta, mit csinál, amikor a parancs végrehajtására a szolgálaton kívüli, ismert tábornokot ajánlotta: Musztafa Kemált, a Dardanellák hőst. Az angol High-Commissioner kissé megcsóválta a fejét - nem olyasmit hallott erről az emberről, hogy vakmerő és forradalmár? De amikor a török kormány most jótállt tábornokáért, udvariasan beleegyezett az indítványba. Jó, menjen ez a Kemál Kis-Ázsiába.

Ha tudta volna, mit csinál ezzel a lépésével...

...Még egy végső audencia, amelyen Kemál biztosítja a szultánt, hogy „mindent meg fog tenni a haza nyugalma és biztonsága érdekében”, azután megindul, a történelem lapjaira örök időkre beleírt útján.

1919. május tizenhatodikán futott ki a „Panderma” nevű kis gőzös a konstantinápolyi kikötőből. Fedélzetén ott áll az új kisázsiai hadseregparancsnok és bizalmas tisztikara. A viharos Fekete-tengeren, a partok mentén tart a hajó Samsun kikötővárosa felé. Egész kis levéltárra való meghatalmazás, nyílt parancs és rendelet várt felhasználásra, kis vaskazettában, a tábornok kajütjében.

Musztafa Kemálnak még arra is volt gondja, hogy megállapodjék a barátjával, a hadügyminiszterrel egy titkos távirati kulcsban, amelyet nem ismer senki rajta és a miniszteren kívül. Senkinek a világon nem szabad tudnia, mi áll a hadügyminiszter és a kisázsiai hadseregparancsnok egymással váltott üzeneteiben.

Már a hajó elindulását követő napon, május tizenhetedikén, meglepő titkos jelentés érkezik az angol főbiztos kezéhez. Ennek következményeképpen valamennyi török kikötőhatóság sürgönyrendeletet kap: ha egy Musztafa Kemál nevű tábornok odaérkezik, bármilyen természetű és bárhonnan származó meghatalmazásokat mutat is fel: azonnal fel kell tartóztatni és Konstantinápolyba visszaszállítani.

A rendelkezés - Törökországban megesik az ilyesmi - elkésett. A „Panderma” és vele Musztafa Kemál néhány órával előbb már elsietett a partok mellett, és teljes gőzzel érkezett meg Samsunba.

Hogy a hajó utasai számítottak erre a feltartóztatási parancsra, látszik abból, hogy még a hajó elromlott iránytűjét sem javították meg valamelyik kikötőben, annyira siettek. Iránytű nélkül érkeztek meg céljukhoz. Kemál már akkor tisztában volt a gyorsaság előnyeivel, amelyeket valójában csak egy húsz évvel később indult háború vezetői ismertek fel döntő jelentőségűnek.

Samsunban már várták a nemzeti csapatok felkelésre kész vezéreit. Diadalút volt az útja a város belsejébe: törökök és keresztények egyaránt szabadítójukként üdvözölték a nemzeti tábornokot.

Konstantinápolyba sürgöny érkezik sürgöny után: a hajó ott járt, de már el is indult, mire a feltartóztatási parancs végrehajtható lett volna.

Kemál tehát felvette a küzdelmet. Az első győzelem pedig máris az övé volt.

Konstantinápolyban ezalatt ugyancsak meggyorsul a történelem kereke. Az antant most már közli a végleges békefeltételeit is. Büntetés, méltányosság, humanitás és kérlelhetetlenség különös vegyülete ez az okirat: jellemző a nagykulturájú ellenfélre. Egyetlen hibája, hogy nem ismeri eléggé a népet, amelynek sorsa felől határoz.

Egész országok szakadnának le ennek értelmében Törökország testéről, és kerülnek, mint Palesztina, Szíria stb. az antant hatalmak úgynevezett mandátuma alá. Mások pedig, mint Hedzsász, Irak, Arábia, *Kurdisztán*, Transzjordánia és így tovább, önálló államok lennének. Anglia még azt is kiköti, hogy a tengerszorosok és maga Konstantinápoly állandóan nyitva álljon előtte. VI. Mohamed szultán mindössze hétszáz testőrt kapott, a többi katonát le kell szereltetnie, sőt a kapitulációkat is visszaállítják. Kialakul tehát a nagy török probléma, amely most két táborra osztja az országot. VI. Mohamed szultán és a konzervatívok az angolok jóindulatának elnyerésével, a nekik juttatott gazdasági és politikai előnyökkel lehetőleg a régi oszmán összbirodalom kereteit akarják a jövőre megmenteni. Szemben ezzel a pánturanizmussal, a másik tábor álláspontja: inkább lemondani a világtörténelem során meghódított területekről és csak a szorosan véve törökök által lakott területeket tartani meg - tulajdonképpen tehát csak Kis-Ázsiát és Sztambult. Ezt azonban minden külföldi befolyás és gyámkodás nélkül.

A szultáni udvar angol szuronyok közepette él. Közben a görög csapatok - ezek az utolsó percben beavatkozott ellenfelek - 1919. május 19-én kikötnek Szmirnában és török területeket szállnak meg. A békefeltételeket „hajtják végre”. A görögökben különben is megbocsájtathatlan nemzeti harag gyűl össze a mohamedánokkal szemben. A megszálló görög katonaság bántalmazza a muzulmánokat. Az antant csapatok is állandóan új területeket vesznek „rendcsinálásuk” hatáskörébe.

Mit csinál ezalatt a Kis-Ázsiába érkezett Kemál tábornok?

A legújabb kor történetében azt olvassuk: „Musztafa Kemál megszervezte az elégedetlenkedőket, és élükre állott.”

A valóságban ez nem ment olyan egyszerűen, mint ahogyan a tankönyvek megírják.

...Kemál Samsunba érkezése után egy pillanatra sem pihent le. Megérkezése napjától úgyszólván folytonosan úton volt. Lehetőleg személyesen keresett érintkezést a megkisebbitett létszámú, fegyvereik jórésztől megfosztott, de bátorságtól és tettvágytól lángoló török ezredek parancsnokságával.

Külön látogatta sorra a távirótiszteket is. Tisztában volt vele, mennyire szükséges a felkelés számára ezeknek együttműködése - hiszen Kis-Ázsiából az ország szívébe, Konstantinápolyba, ezer kilométernél hosszabb táviróvezeték fut -; a másik közlekedési lehetőség nem számít, mert a Bagdad-anatóliai vasútvonal a megszálló antant kezében van.

Kemál pajtákban, falusi iskolaépületekben hál éjszakánként; kocsin, lóháton járja az úttalan hegyeket. Nyomorúságos kisázsiai falvak falusi bírásaival éppen úgy szóba elegyedett a politikai helyzet felől, mint a hazájuk sorsán és főleg a maguk egyéni bajai miatt egyformán elkese-redett fizetéstelen tisztekkel.

Egyéniségében, szókészségében és főképpen rendíthetetlen hitében hivatása felől olyan meggyőző erő van, hogy akivel csak egyszer beszélt életében: hívévé szegődik.

Az aggodalmaskodókat avval nyugtatja meg: a kormány elfogatóparancsa csak afféle tessék-lássék kényszerintézkedés volt, az antant nyomására. Az antant említése szégyennel és gyűlölettel tölti el a Dardanellák, a sivatagi háborúk, a nélkülözések és megalázások hőseit. Kemálnak is mindenütt nyert ügye van. Követői nemcsak a nemzeti megmozdulás nevét írják zászlójukra, hanem az övét is.

A konstantinápolyi kormány pedig most ismét elkövet néhány hibát.

Az eseményeket sokszor leírták már. Ezek helyett tehát kíséreljük meg inkább az események okait visszaadni.

Első hiba a török törvényes kormány szempontjából: bár hivatalosan visszarendelte Kemált, megérkezése után mégsem fosztja meg hatalmától. Fel nem tartóztatja, hanem hagyja, hogy szabadon közlekedjék Kis-Ázsiában. Második és még nagyobb hiba, hogy amikor már a tisztikar, a lakosság, a polgári hivatalos vezetősége szívvel, lélekkel Kemálé: *akkor* ad ki ellene elfogatóparancsot „parancsszegés és felségárulás” miatt.

A harmadik hiba: a török kormány lekicsinyelte Kemál akciójának horderejét, talán úgy ítélte meg, hogy az egy elégedetlen kellő méltánylásban nem részesült tiszt lázadozása fellebbvalói ellen - ha nagyon is messzire megy, majd még időben megbüntetik.

Negyedik hiba is van: az uralkodó és kormány hamar elfelejtette, hogy I. Abdul Aziz óta, csak egyetlen török szultán került le a trónról azon a természetes módon, hogy örök álomra hunyta szemét - ez az *egy* is talán csak azért, mert idejében tért a sírba. Katonai puccsnak csak hasznára vált a háborús gyakorlat és a háború utáni meglazult közigazgatás: ezzel a régi török tétellel sem számoltak Konstantinápoly urai.

Aztán még egy ötödik hiba is felhozható: a konstantinápolyi urak megelégedtek a Kis-Ázsiából érkező sürgönyök látszólag lojális hangjával, és nem keresték mi rejtőzik a *valóságban* a megnyugtató értesítések mögött?

Még folytatni lehetne a hibák sorát, amelyeket a török központi uralom ekkor a maga rovására elkövetett. De úgy látszik: a főhiba egyszerűen az volt, hogy akit az istenek pusztulásra szántak, azt mindenek előtt vaksággal verik meg...

Hozzájárul a helyzet kifejlődésének siettetéséhez még két másik tényező is. Az egyik, hogy a török értelmiség csak legújában értesül a versaillesi és más békekötésekről, tehát hirtelen ébred annak tudatára, mi is vár az országra? A másik, hogy a török kormány sorra mozditja el a Kemállal rokonszenvező főtisztviselőket, a „hadsereg-főparancsnok” Kemál pedig meghagyja őket állásaikban. Ezek most már - a magas kormány jóvoltából - egytől-egyetlen Kemál emberei.

VI. Mohamed a Kis-Ázsia felől szállongó, egyre határozottabb hírekből végre kénytelen tudomásul venni, hogy odalent nincs minden olyan ragyogó rendben, amint az állandóan érkező sürgönyök állítják. A válik, a helytartók, a tartományfőnökök alázatosan, de következetesen

szabotálják Konstantinápoly parancsait - olyan elérhetetlen távolságból, hogy még ellenőrizni sem lehet őket.

A szultán eddig semmit sem tett: most nagyon is sokat akar tenni: hadsereggel akar a kisázsiai tűzvészek eltiprására indulni! Két hadosztály felállítására kér engedélyt az antanttól - és nem kapja meg.

A szövetségesek azonban az elől is mereven elzárkóznak, hogy ők maguk tegyenek valamit a felkelés elfojtására. Szigorú utasításaik vannak Párizsból és Londonból: ne avatkozzanak Törökország belső ügyeibe...

Így aztán nemsokára maguk kerülnek majd szembe Kemál szuronyaival.

Kemál programja egyelőre: megmenteni az ősi török lakta területeket, - akár az idegen lakta távolabb eső provinciák feláldozásának árán is. Erről és más, még aggasztóbb forradalmi jelenségekről számolnak be a szultánnak a kisázsiai jelentések.

Az akkori belügyminiszter Kemál Ali - véletlenül őt is Kemálnak hívták - a szultán felhatalmazásával körlevelet ad ki, amelyben hivatalosan is megbélyegzi Kemál Musztafa pasa tábornok eljárását. Lényegében megismétli a samsuni utazás alkalmával kiadott letartóztató parancsot.

Kemál erre az immár egyedül neki engedelmeskedő kisázsiai országrészek képviselőinek összehívásával felel. A szultáni kormány most már nyíltan lázadónak bélyegzi Kemál hadseregpáncsokat, és újabb elfogató parancsot ad ki ellene.

A hatalom nélkül maradt szultán sajátságos, kapkodó próbálkozásokba kezd. Ali Ghalib bej, volt ezredes segítségével, aki kitűnő ismerője a kisázsiai népléleknek, megpróbálja Kemál ellen fellázítani a kurdokat. Pedig a kurdok eddig épp oly közönyösen viselkedtek kormányukkal, mint a nemzeti mozgalommal szemben. Bár az angol Intelligence Service, amely a lehetetlenséget nem ismerő, egyaránt vakmerő, eszes emberekből alakult, szintén részt vesz az akcióban: nem sikerül Kemál ellen semmi érdemlegeset tenni.

Kemál egyre biztosabb talajon áll Kis-Ázsiában. A kormány viszont egyre fejvesztettebb. VI. Mohamednek nincs módjában katonaságot felvonultatni a „nemzetiek” ellen: Kemál ezt pontosan tudja a maga kitűnő értesülései révén. Így még tovább megy egy nagy lépéssel. 1919 szeptemberében székhelyére, Sivasba most már egész Törökország képviselőit hívja meg. Minden kerületnek három megbízottat kell küldeni: nagyrészt meg is jelennek.

A kormány erre újabb dörgedelmes, de platonikus tilalmakat intéz a gyűléshez. Mivel a parlamentet nemrégiben oszlatták fel, könnyű Kemál visszavágása: hívjon össze a kormány új parlamentet, akkor nem lesz szükség a sivasi gyűlésre.

A szultáni kormány - milyen óriási haladás ez a samsuni elfogató parancs után! - *megbízottakat* küld Kemálhoz... Jóindulatúan tudtára adják, hogy hatalma még nincsen megbénítva. Titkos szerződése van Winston Churchill-lel, amely szerint Anglia erőit a szultán rendelkezésére bocsátja „a birodalom összetartása, a végső felfordulás, polgárháború és keresztényüldözések kitörésének megakadályozására”.

Kemál azonban nem egyezkedik. Sőt merész követelésekkel lép fel: Ferid Busati pasa, a mostani nagyvezér távozását követeli. Busati erre azonnal felajánlja lemondását és nem is vonja vissza semmiféle kérésre sem: az ő személye ne legyen akadálya a békés megegyezésnek.

VI. Mohamed másnap Ali Riza pasa szenátort és tábornokot - Kemálnak és pártjának titkos hívét - nevezi ki nagyvezérnek. Kemál most már bátran léphet fel: követeli, hogy a kormány hívjon össze szabályszerű nemzetgyűlést, és ez a gyűlés döntsön afölött: elfogadja-e az ország a sèvres-i békefeltételeket, vagy sem? Hogy mi lesz az országgal, ha nem fogadja el a feltételeket, arról nem esik most szó. De senki nem is kérdi.

A kocka lassanként tehát megfordult, Kemál maga szabad és hozzáférhetetlen hegyei között, a hozzá feltétlenül ragaszkodó híveinek, vitéz katonáinak érte élni-halni kész táborából üzenet most már a szultánnak! VI. Mohamed pedig nem tehet egyetlen szabad mozdulatot sem az antantsapatok szorító gyűrűjében, az angol, francia, olasz tábornokok éber felügyelete alatt. Most már a szultán környezete sem titkolja: ha el akar élni valamit Kemálnál, egészen más hangnemet kell megütnie.

A teljes igazság az, hogy a szultán hatalma már csak névleges. Minden uralkodó hatalma árnyékhatalom, hadsereg nélkül, amely készen állna védelmére és parancsaira. VI. Mohamed azonban nem indíthat hadsereget; az antant pedig szintén fázik tőle, hogy a négyéves öldöklés után, újabb katonai akcióba kezdjen egy forrongó távoli ország belsejében.

Kemálnak viszont vannak csapattestei, hívei, fegyverei. Samsun most már nem megfelelő székhely a kormányzásra. *Angórába* költözik át, és ezzel megalapítja az eddig csak földrajzilag ismert város történelmi jövőjét. Mire Angórából Ankara, majd Atatürk városa lesz óriási fordulaton megy át Törökország.

VI. Mohamed most újabb lépéssel próbálkozik. Megszokott eszköze a hatalomnak, „kifogni a szelet” a felkelők vitorlájából azzal, hogy magáévá teszi a felkelés jelszavát. A szultán császári nyilatkozatot ad ki az ország megreformálásáról; nyílt színvallást tesz a wilsoni elvekhez való hűségéről. Elindítja a közvéleményben azt a számos, helyeslésre talált akciót, amely az elszegényedett, elgyöngült országot Amerika protektorátusa alá szeretné helyezni. Amerika sohasem vallott imperialista elveket: Törökország is megmenekülhetne a felosztástól az Egyesült Államok védelme alatt!

A washingtoni szenátus azonban elutasítja ezt a bizarr javaslatot: az örménygyilkos Abdul Hamid és Talaat, meg Enver országából nem kérnek a Fehér Házban...

1920. január huszadikán összeül az új török nemzetgyűlés. Izgalmas vita után határozatba megy: fel kell áldozni az ország távolibb és kisebbségek lakta területeit, hogy így megmentse a *tiszta török* országrészeket. A nemzetgyűlés tehát elfogadja Musztafa Kemál álláspontját; megszületik az úgynevezett „nemzeti paktum”, a későbbi alkotmány alapja. Kemál elérte, amit eddig és azóta egyetlen Balkán-állam sem tudott elérni, keresztülvitte az ország közvéleményében, hogy csak békés területfeladással lehet az ország békéjét konzerválni. A későbbi évtizedek bámulatosan igazat adtak ennek a politikának.

XVIII.

A szultán menekülése

Musztafa Kemálnak ekkor váratlan és akaratlan szövetségese támad - Angliában.

Lloyd Georgeot, az angol miniszterelnököt most már ugyanis komolyan kezdte aggasztani a kemálisták előretörése. Az angol premier tehát váratlanul máról holnapra angol katonasággal szállatja meg Sztambul. Közben sok kellemetlen incidens is előfordul; ezekért az angol vezetés elég tételt ad ugyan, de a túlkapasok mégis nagy ellenszenvet váltanak ki. Maga VI. Mohamed is teljesen egyetért ebben a kérdésben népével.

Az angol katonaság szétkergeti a már erősen „kemalista”, de mindenképpen nemzeti irányú parlamentet. A képviselők közül ahányat csak tudnak, elfognak és Máltába viszik. Soknak azonban sikerül megszöknie: ezek egyenes útirányban sietnek Kis-Ázsiába, Kemálhoz. *Volta-képpen az történt tehát, hogy nem Kemált hozatta haza a kormány, hanem a parlamentet küldte utána...*

A Kemállal rokonszenvező kormány, élén a mostani nagyvezérrel, egy Szalih nevű pasával - egyébként Kemál személyes jó barátjával -, lemond. A seik-ül-izlám erre kiközösíti Kemált, mert, mint mondja, Kemál céljai „a vallással és az erkölccsel ellenkeznek”. VI. Mohamed pedig azonnal visszahívja nagyvezérnek Ferid Busati pasát. Musztafa Kemál persze nem sok gondot csinál magának abból, hogy Sztambulban egy öregúr egyházi átkot mondott ki. El volt ő erre készülve már rég.

A török monarchizmus védői most az angolok lesznek.

A seik-ül-izlám pedig „iszlámhadsereget” toboroz Kemál ellen. Közben megtörténik a török békeszerződés végleges megszövegezése, amely ellen hiába emeli fel tiltakozó szavát VI. Mohamed kormánya. A győztesek, köztük még a legyőzöttek iránt annyira emberséges Millerand is, azzal indokolják a szerződés szigorúságát: a kötelességük a halálra üldözött keresztény kisebbséget támogatniuk, elszakadási törekvéseiben.

A sèvres-i szerződést tehát aláírják.

Sztambulban megint új kormány alakul, a túl sűrű kormányváltás mindig rossz jel az ország belső konszolidációjára nézve. A nyolcvanéves új kormányelnök üzen az üldözött, elfogatási parancs alatt álló Kemálnak: jöjjön hát végre haza és vegyen részt a konstruktív munkában. A békét aláírták, de az antanthatalom alatt áll az egész ország: szükség van erélyes kézre, fiatal és határozott akaratra.

A Kemál ellen kiadott elfogató parancsot most már visszavonják. Izzet és Szalih pasák, Kemál két barátja is külföldön tárgyal. Kemál belekapcsolódik a diplomáciába. Nevét Nyugaton is elismeréssel kezdik emlegetni.

Anglia megdöbbenve látja, hogy a szultán még így, angol segítséggel is tehetetlen. Más baj is van: kész a sèvres-i béke, de nincs, aki végrehajtsa. Maguk között az antanthatalmak között is egyenetlenség támad. Franciaország féltékenykedik, hogy Angliának jutottak Törökország hajdani legértékesebb birtokai: a mosszuli petróleumforrások és Palesztina. Anglia tizennégy millió új alattvalóhoz jutott, Franciaország hárommillió új alattvalójával szemben, kezdik feszegetni a francia lapok.

Hythében, görög földön találkozik most a két nyugati vezérférfiú; Lloyd George és Millerand. Egyben megegyezik a véleményük: nem akarnak katonaságot küldeni a sèvres-i béke végrehajtására: elég volt a vérontásból.

Váratlan kivezető út lesz a tanácskozás eredménye: *Görögország vállalkozik a sèvres-i béke végrehajtására. A pihent, háborút nem viselt Görögország vállalja a szerepet: Venizelosz megegyezett a nagyhatalmakkal, a görög hadsereg készen áll a Törökországba való bevonulásra.*

Ezalatt már összeült Ankarában a „Nagy Nemzetgyűlés”. Tagjai: Kemál régi hívei és a Sztambulból odamenekült képviselők. A nemzetgyűlés kimondja, hogy „VI. Mohamed az angolok rajtaütésszerű bevonulásától kezdve az angolok kezében levő fogolynak, túsznak tekintendő, és így az ő rendelkezései nem mértékadók többé”.

Kemál közben tárgyal az orosz forradalom vezéreivel is, és több tekintetben megegyezés jön létre. Kemál erről az oldalról tehát szabad kezet nyert. Ezután újból az Anatólia keleti határán alakult örmény hadsereg ellen fordul, és le is veri őket: a békeszerződésben mindössze ezeröttszáz főnyi hadsereget engedélyez nekik. Az alexandropoliszi béke véget vet a vérmes örmény reményéseknek: Arménia feltámadásának álma a múlté.

Négy nappal ezután a *kommunista csapatok bevonulnak* Erzerumba.

A görögök pedig nem várnak, amíg Törökország rendbeszedi seregét. Már nyáron elindulnak Balikeszir felől, elérik a Márvány-tengert, elfoglalják Pandermát és Brusszát, az ősi koronázóvárost, Mudániát és Idzsidet. A második görög hadsereg, angol és görög flottatámogatással Rodostótól Drinápolyig foglal el mindent, a harmadik Szmirnából indul ki, és megszáll minden útjába eső török tartományt.

Mire az ősz beáll egész Törökország görög kézen van. Csak csoda mentheti meg. És a „csoda” meg is történik. Kemál megállítja a majdnem verhetetlenül előrenyomuló görög hadsereget.

A sors is kezére játszik, mint mindenkor, egész életében. Az antant teljes erejével támogatja a görögöket. A nagy sikereken felbuzdult monarchista párt azonban puccsal visszahozza Konstantin királyt, Vilmos excsászár nővérenek férjét, aki nem kedves embere az antantnak. A hatalmas segítség a demokrata Görögországnak szólt, nem a monarchista Görögországnak.

A francia sajtó - különösen a „Le Temps” - tele van görögellenes cikkekkel. Az antant - főképpen francia nyomásra - tiltakozik a restauráció ellen, majd néhány hét múlva beszünteti a görög hadsereg támogatását.

Konstantin bízik hadseregében és folytatja az előnyomulást. Kemál azonban - csodálatos tehetségű hadvezér és diplomata egyben - Eski Sehír mellett megállítja a görög csapatokat.

A hadsereg ekkorra már újra „monarchista” és „venizelista” táborra szakadt; elgyengülése érezhető. A törökök tehát, akiket most már egyetlen hatalmas erő lelkesít, újra bátorságra kapnak; különösen amikor látják, hogy Kemál megállította a feltartóztathatlannak látszó offenzívát.

In Önü nevű helység mellett folyik le az első nagy csata. In Önü „Barlang Száját” jelent: erről vette fel a családi nevek kötelező felvételekor később nevét Izmet pasa, Kemál akkori generálisa.

A nagy ütközet - amely után vörösek lettek a vértől a Sakarija-folyó hullámai - Kemál seregének fényes győzelmével végződött. Az egész törökség - immár pártra való tekintet nélkül - ujjongott és magasztalta a győztest. A nyolcvanéves Tevfik pasa, Törökország great old manje, fiatal szívvel vett részt az új életre ébredt haza örömnepében, és nincs más érzése ezen a napon, mint a hazája felszabadítója iránt való mélységes elismerés.

Elődje, Ferid Busati pasa ezalatt Cap d'Ailben él: önkéntes száműzetésben. Elutazott önként Sztambulból. Már ő is feladta sógorát, V. Mohamedet és a török monarchizmust. 1924-ben fejezi be a számkivetettek szomorú életét. Nemsokára követi urát hetvenéves, hűséges felesége, VI. Mohamed nővére is.

Londonban most végre összeül a keleti konferencia, amelyen mindkét török kormány képviselteti magát: a sztambuli is és az angórai is! Itt derül ki, hogy a két kormány álláspontja között nincs eltérés: ez a közös hazafias érzés természetes összhangján kívül Bekir Sámei bejnek, Kemál képviselőjének diplomáciai bravúrja. A kemalistákat még egy diplomáciai elismerés éri: Sforza gróf, az akkori olasz külügyminiszter - elsőnek az európai államok közül

- meghívja a Kemál-kormányt politikai tárgyalásokra Olaszországba; ezzel kapcsolatban csöndben visszavonják a háború befejezése óta török földön álló csapataikat.

A görög hadsereg még mindig Törökországban áll, de már nem sokáig. Lezajlik a második inönüni csata is: a törökök döntő és fényes győzelmet aratnak az ellenség fölött.

Még öt véres nap - és Kemál a tengerpartra szorította a megvert, rendületlenül visszaözönlő görög sereg megmaradt roncsait. A Földközi-tenger és a Márvány-tenger ezerszámra hömpölyögteti a hullákat a part felé. Maguk a partok tele vannak a szétvert hadsereg katonáinak véres tetemeivel, elpusztult lovakkal, szekerekkel, fegyverekkel.

Musztafa Kemál pasa nevéből visszhangzik az ország. A mudániai békekötést már ő egyedül írja alá, miután közben ráruházta a nemzetgyűlés a teljes hadvezéri hatalmat.

Törökországban azonban még mindig két kormány van, és az antant csak a sztambuli kormányt ismeri el: azt hívja meg az annyiszor elnapolt és most ismét felvett béketárgyalásokra.

Kemál erre megindítja a végső harcot a régi rendszer ellen. Összehívja az angorai Nagy Nemzetgyűlést. A nemzetgyűlés határozatot hoz, amelynek értelmében a sztambuli kormány *törvényen kívül áll...*

A szultán a Dolma-Bagcse palota annyi dicsőséget és annyi bünt látott termeiből kitekint ablakán át a kivilágított, örömmámorban úszó fővárosba. Egyetlen névtől visszhangzanak az ujjongó utcák, egyetlen nevet lengetnek a zászlók, egyetlen embernek a képét tették ki babérral övezetten az üzletek éjszaka is villanyfényben fürdő kirakataiban. Kemál neve, Kemál képe, Kemál dicsősége mindenütt.

...A Dolma-Bagcse palota egyik sötét ablakában hajlott hátú, magas, csöndes férfi áll és elgondolkozva néz maga elé. Sötétek, komorak a gondolatai. Talán valami elmulasztottra, valami jóvátenni valóra gondol; talán a saját egyéni jövőjére.

„Ha szakállamnak egy szála tudna arról, amit szívemben gondolok, kitepném és a tűzbe vetném” - mondta egyik híres szultán őse. VI. Mohamed tud hallgatni - akkor is tudott, amikor még nem volt rá akkora szükség, mint most.

Az ankarai nemzetgyűlés pedig kijelenti, hogy az antanttal cimboráló VI. Mohamedet hazaárulás miatt bíróság elé fogja állítani!

Micsoda változások az utolsó esztendőben!

A törvény azonban csak a „szultán személyéről” beszél, magát a szultáni hatalmat egyelőre nem érinti. A kalifátus is kifejezetten meghagyja, majd úgy intézkedik, hogy „az országgyűlés a kalifátusra az Oszmán-ház legtehetségesebb és legérdemesebb tagját fogja megválasztani”.

Ankara parancsára Rifaat pasa veszi át most Sztambul polgári közigazgatását. A következő napokban VI. Mohamed állandóan konferenciázik, parancsokat oszt, tanácsokat kér, híveket vár. Ha a konstantinápolyi helyőrséget hűségre lehetne bírni: talán még menthető lenne egy darabig a helyzet. Erre azonban semmi remény sincsen. A katonák a hadvezér eszménykép, Kemál mellé állnak. Odáig érik a helyzet, hogy 1920. november 6-án Kemál hívei a szultáni palota elé vonulnak és ott rendeznek lelkes rokonszenvtüntetést amellet a hadvezér és államférfiú mellett, akinek rendelkezéséből a palotabeli szultánt - hazaárulónak nyilvánították. A szultáni palotaőrség és rendőrség nagy nehezen szétosztatja ugyan a tömeget, a szultán azonban már sejtheti, mi vár rá, ha ez a hangulat még jobban elhatalmasodik körülötte. Egész országában nincs ma árva, elhagyatottabb ember, mint ez a fényes palotájában lehorgasztott fővel üldögélő uralkodó.

Másnap aztán csakugyan egyedül maradt palotájában VI. Mohamed. A szultángárda bejelenti, hogy kilép a szolgálatból, és átmegy Kemál táborába. A Dolma-Bagcsében mindössze néhány ember marad az uralkodó kiszolgálására és - védelmére. Nem csoda, ha a padisah menekülésre gondol. Nem - ő nem szökik mint a Komité. Egyelőre még megveti ezt a megoldást. Nyíltan akar elutazni. Amikor azonban kikocsizik a városba és a lakosság magatartását látja: ez a megoldás egyre kevésbé látszik kivihetőnek.

Mindenki tudja, hogy a szultánnak már csak órái vannak hátra az elhatározásra.

Szelim herceg, II. Abdul Hamidnak az udvarnál élő, igen tehetséges fia minden eszközzel rá akarja bírni a szultánt, hogy meneküljön - alighanem azt gondolja, hogy az Oszmán-háznak az a bizonyos legtehetségesebb és legérdemesebb tagja, akit a Kemál-kormány a kalifátusra méltónak fog tartani: csak ő lehet.

A szultán végre határoz. Elhatározásában sok meglepő méltóság és önfeláldozás van. Az Oszmán-ház hagyományai kellő percben még valamennyi szultán tagjában felébredtek. A városban sok híve van még; polgárháborúra kerülhetne a sor személye miatt. Kitér az útból. Üzenetet küld Harrington angol tábornoknak: életét nem érzi már Sztambulban biztonságban, ezért kénytelen magát angol védelem alá helyezni.

November tizenhetedikén kora reggel csukott autók állnak meg a Yildiz-palotacsoport egyik eldugott, hátsó kijárata előtt. Az első kocsiban Sir Charles Harrington tábornok, főparancsnok ül, az angol követség dragománjának kíséretében. Néhány perc múlva megjelenik VI. Mohamed szultán legidősebb fiával Ertogrul herceggel. Egyenruhát viselnek mind a ketten. Az őrseg néhány hű tagja némán tiszteleg, és a kocsik csendben, feltűnés nélkül elindulnak.

Két másik autó is gördül nyomukban: a szultán törzskarának hat szál megmaradt tisztje ül bennük.

Az Aranyszarv felé visz az útjuk. Senki sem fordul meg a rövid autósor után; a főváros népe nem is sejtí, kik ülnek a lefüggönyözött kocsikban.

A török admiralitással szemben angol hadihajók horgonyoznak. Az autók a mólóhoz kanyarodnak. VI. Mohamed a legnagyobb angol páncéloshajóra, a „Malaya”-ra száll. A fedélzeten díszőrség; az ünnepnap egyenruhába öltözött matrózok és tisztek élén Brooke altengernagy és a fiatal Sir Nevile Henderson, az angol főmegbízott fogadja a menekülő padisahot.

Henderson - ugyanaz, aki országát később utoljára képviseli majd Berlinben a második világháború kitörése előtt - az angol király nevében üdvözlí a szultánt. VI. Mohamed néhány rövid szóval válaszol. Hangsúlyozza, hogy szó sincs lemondásról, de hálásan köszöni és bizalommal fogadja az angol király ideiglenes, lovagias oltalmát.

A hajó pedig pár óra múlva néhány kisebb cirkáló kíséretében, elindult Málta szigetének irányában.

Harrington már előbb leszállt a hajóról. A szultán megindító szavakkal búcsúzott tőle: lelkére kötötte, hogy vigyázzon feleségére és leányára, naponként értesítse drót nélküli távirón, hogy egészségesek-e, nem érte-e őket semmi baj?

...V. Murad, II. Abdul Hamid és V. Mohamed szultánok legfiatalabb fivére, egy darabig még a fedélzeten áll. Visszanéz városára, a lassan eltűnő Dolma-Bagcséra, a Csiragánra, a Fehrijére, a palotákra, az Ejub-moséra és a türbékre. Azután, amikor már csak az összeborult mezők következnek, helyenként egy-egy toronnyal vagy néhány piros födelű házzal megszakítva: a menekülő padisah megfordul és szó nélkül lemegy a hajó belsejébe. A keleti fényűzéssel berendezett fejedelmi kajütbe. Az ajtón túl lerokkad a díványra és keservesen elkezd sírni.

XIX. A kalifa

Kemál angórai kormánya felháborodással fogadta azt a hírt, hogy a szultán elhagyta az országot. A nemzetgyűlés most törvényben mondja ki, hogy VI. Mohamed eljátszotta szultáni méltóságát - nem uralkodó többé.

Most tehát kalifaválasztásra kerül a sor.

Abdul Medzsid Oszmán herceg, a vali'ahd, VI. Mohamed nemrég még a Török Birodalom trónörököse, nem igen hunyta le éjszaka a szemét november tizenhatodikától, tizenkilencedikéig. Ez a három nap volt talán a legzsúfoltabb eddig eléggé egyhangú életében. Az ötven év körüli, kék szemű, szakállas, modern észjárású herceg egy régen meggyilkolt szultánnak gyermeke volt, és eddig nem nagy szerepet játszott a török politikában. Festegetni szeretett és muzsikálni; fiát külföldön neveltette, és ha történetesen nem ő a legidősebb Oszmán herceg ebben az időben, bizonyára nem is találkozunk vele a török történelemben.

A kalifa választásáról szóló hír a trónt jelentette Abdul Medzsid herceg számára.

Abdul Medzsid sztambuli palotájában most egymásnak adják a kilincset a látogatók. Miniszterek, képviselők, nagykövetek. Izgatott és futkosó valamennyi. Egy angol vezérkari ezredes is jelentkezik. A mindig nyugodt Harrington angol nagykövet küldte. Híreket hozott öfenségének nagybátyjáról, aki miatt bizonyosan aggódik. Az elmenekült szultán jól érzi magát: nyugodt vizeken hajózik a „Malaya” angol hadihajón, La Valetta kikötője felé. Onnan pedig Mekkába készül zarándokútra. Útja az arábiai sivatagon visz keresztül; Mekkában pedig a Mekkai király, I. Husszein védelme alá fog helyezkedni.

Az ezredes azt is hozzátette, hogy az uralkodó hitvesét már volt szerencséje az aránylag kedvező hírekről értesíteni. A felséges édesanya ezóta már bizonyosan megnyugtatta leányát, Abdul Medzsid öfensége menyét is. Abdul Medzsid herceg fia ugyanis nemrég feleségül vette VI. Mohamed egyik lányát.

...Harrington nem adott sem hosszadalmas, sem hangzatos választ a hajó fedélzetén a szultán rövid, remegő hangon elmondott kérelmére. De amire az angol egyszer azt mondja, hogy „igen” - azt nem szokta elfelejteni.

A beszélgetést folytonos tiszteletteljes kopogtatás zavarja meg: Angórából érkeznek egymás után a sürgönyök. Az angórai minisztertanács óvatos formában értesíti a trónörököst különböző eseményekről és határozatokról. A legfontosabb: a minisztertanács tejjhatalommal ruházta fel a trónörököst, és útnak indította hozzá Refet pasát.

Refet pasa testvére a hasonló nevű Rifaat pasának. Konstantinápoly helytartójának, Kemál egyik jó barátjának és buzgó hívének. A helytartó volt az, aki a szultán távozása után lepecsételtette a Yildizt és átvette a sztambuli közigazgatás vezetését.

Ma érkezik is Refet. Nincs forradalmár modora: régi udvari ember. Abdul Medzsid személyesen ismeri, azonnal félrevonulnak tanácskozássra egy csendes belső szobába.

Refet pasa olyan készen hozta az angórai kormány ajánlatait, mintha a kalifatrón már hónapok óta üresen állna. Ez a tempó szokatlan és elüt a török jellemétől - talán éppen ezért kulcsa most a sikernek. A kormány javaslata tehát ez: Abdul Medzsid vegye át „Felső” címmel II. Abdul Medzsid néven a kalifa trónusát. Névcserére, mint két elődjénél, nincs szükség: Abdul Medzsid nevű szultán ült a trónon, hozzá nem is dicsőség nélkül viselte ezt a nevet: a reformátor I. Abdul Medzsid mindig büszkesége marad a török történelemnek.

A többi teendő most már a nemzetgyűlés gondja. Ez elhatározta, hogy a kormány támogatja Abdul Medzsidet, ha nyilatkozatban biztosítja: nem áll idegen védelem alatt és nem is fog idegen védelem alá helyezkedni: fontos célzás VI. Mohamed szökésére. Adja továbbá Abdul Medzsid írásban, hogy elismeri a nemzetgyűlést a török demokrácia alkotmányos végrehajtó szervének és aláveti magát határozatainak.

Mind ezeket a feltételeket maga Kemál terjeszti elő Refet pasa által, aki titkosírású sürgönyben kapta meg az utasításait. Maga Kemál írja le ezeket a részleteket.

Abdul Medzsid mély megindulással hallgat. Nem azért, mintha haboznék, hanem azért, hogy átgondolja ennek az órának a jelentőségét.

Nem úgy jött el, mint ő azt várta. De azért eljött ez az óra is. A trónörökös bólint és kezét nyújtja Refet pasának. Ezután az aláírásra váró okmányok kiállításához fognak.

Néhány óra elmúltával megérkezik az angórai sürgöny: a nemzetgyűlés titkos ülésen, egyhangúan megválasztotta kalifának Abdul Medzsid herceg trónörökösét.

Kalifa tehát még van az ország élén. Igaz, hogy csak a lelkek fejedelme.

Zsibongott a város. A Nagy Nemzetgyűlés ülésezett Angórában.

Kemál volt az első szónok. Rövid megnyitó beszéd után kifejtette, miért volt szükség a kalifátust a szultánságtól elválasztani. „Egyedül a nemzet érdekéről van szó, az államvezetés modernizálásáról, és nem az ő személyes ellenszenvéről VI. Mohamed iránt, vagy éppen - amint talán valaki gyanakodhatnék - az ő korlátlan hatalmi ambíciójáról.” Így szólott Kemál. Éppen ő maga jegyezte fel emlékezőseiben.

Valaki közbeszólt:

- A mohamedán világban zavarok törhetnek ki, ha hozzányúlunk ehhez a kényes vallási és közjogi intézményhez. A legtöbb méltóság szent minden muszlin előtt.

Egy percig néma csend van. A közbeszóló siet kihasználni a csendet:

- Törökország saját vezető szerepét veszélyezteti a muszlin világban, ha ehhez a kérdéshez nyúl.

Kemál - maga írja - haragosan kiált le az emelvényről a közbeszólóra:

- Hazudik! Ehhez ért!

Mivel a nemzetgyűlés kilencvenkilenc százaléka nemcsak tiszteletből, de meggyőződésből is Kemál nézetén van: a közbeszólása el lett ezzel intézve.

Most sűrű, izgalmas sürgönyváltás következik. Nem azért, mintha valami egészen rendkívüli volna abban, hogy a szultán utóda nem elődjének halála után, az Oszmán-ház házi törvényeinek értelmében lép trónra, hanem az elmenekült szultán örökébe helyezik önmagukat erre önmagukat illetékesnek ítéelő szervek (ilyesmi éppen elég gyakran fordult elő az utóbbi ötven esztendőben); nem, nem ezért kellett a sürgönyök. A sürgönyök formaságokra és külsőségekre vonatkoznak. A sürgönyökben a vitatárgy az ősi szokás és a modern elvek közötti harc; a győzelem természetesen nem lehet kétséges.

Az ótörökök a régi, jó idők, az aranykor visszatérését várták ettől a nemesen Oszmán-arcú, szelíd tekintetű kalifától. A modernnek a Nyugat áldásait, a magasabb kultúrát, hiszen mindnyájan tudták, mennyit küzdött érte trónörökös korában, hogy maga is, gyermekei is nyugati módon élhessenek.

Abdul Medzsid sohasem kereste a népszerűséget. Megdöbbsenti és megindítja a szeretetnek ez a váratlan kitörése. Ő ugyan szultánnak volt jelölve - de talán még jobb is így, világi hatalom nélkül, a hívők lelki fejedelmének lenni...

Musztafa Kemál, ott Angórában, nem bánja az újdonsült kalifa örömét. Ő tudja, mi fog következni. Csak egy kis idő teljék el. Az embert sikerei győzelemittassá szokták tenni.

Pár hét múlva beköszöntött a nyugati újév, az ezerkilencszáz-huszonharmadik év kezdete. Törökországban ez időtájt lehetetlen közjogi helyzet áll fenn. II. Abdul Medzsid egyelőre csak kalifa, de a nép természetesnek veszi, hogy az idő múlásával és a viszonyok helyrezökkenésével a volt trónörökös a kalifa méltóságához a szultáni címet is fel fogja venni. Udvartartása, működése, székhelye úgyis teljesen hasonló a szultánéhoz. Abdul Medzsid látszólag jó viszonyban van Kemállal. Személyes érintkezésük ugyan igen ritka, de a kormány készségesen és előzékenyen szavazta meg eddig az udvartartás költségeit.

Az új kalifa népszerűsége nő. Ha szelámlíkot tart, mámorosan éljenző tömeg sorfala között halad a kocsija. Elhalmozzák ajándékokkal, nemcsak a Közel- és Távols-Keleten élő hívei, hanem az angórai képviselők is hátslovakat és más értékes és kedves ajándékokat küldenek.

A kalifa néha beül az állami díszcsónakba és áteveztet az ázsiai oldalra, hogy az ottani nagy tiszteletben álló templomokban elmondja pénteki imáit. Imádkoztat: „a részegekért, a tudatlanságukban gyűlölködőkért, az *erősek rabszolgáiért*” - amint ez főpapi kötelessége. Szigorúan megtartja a határvonalat az egyházi és a világi legfőbb hatalom: a kalifátus és a szultánság között.

A Dolma-Bagcse palota és Angóra között egyelőre teljes az egyetértés. Egymás után születnek meg a reformok, amelyek közül igen nagy jelentőségű: ezentúl törökül, a nemzeti nyelven is lehet imádkozni, a hagyományos arab nyelv helyett. A vallásügyi minisztérium, a közoktatásügyi minisztérium, a papság, az egyetemek, a szerzetesrendek, a teológiai főiskolák, az óriási vallási vagyonalapítványok külön felügyelő minisztériuma: egytől egyig gyökeres reformokon mennek keresztül.

Az új Törökország jövőbeli hat jelszava közül négynek értelmében a nemzeti, népi, etatista, reformista Törökország kezd kialakulni. Kettő ezekből azonban még hátra van...

Az új kalifa - amint ezt alattvalói és trónra segítői egyaránt remélték - tiszteletben tartja a magas egyház méltóságával járó ősi hagyományokat. De nem áll útjában egyetlen reformnak sem. A hazai és külföldi sajtó egyhangúan elismeri, hogy személyében kiváló ember jutott a kalifatrónra. Kalifa és nem szultán - de mégis fejedelem, aki tiszteletet tud szerezni méltóságának.

Musztafa Kemál pasa eközben Angórában - csendesen, amint szokta - nagy cselekedetére készülődött.

Az utóbbi évek első nagy tette a görögök legyőzése volt.

A második VI. Mohamed szultán elmozdítása.

A harmadik most még csak program. Ezt a programot azonban meg fogja valósítani az az ember, akinek eddig is minden sikerült.

Musztafa Kemál, a prémkucsmás, kék ruhás tábornok-fővezér - így jár most öltözve - óriásit nőtt azóta, amióta Samsunban partra szállt. Akkor csak kivételes meghatalmazások voltak a zsebében: a nyomában meg elfogatási parancs. Most azonban már nem felkelő és nem is népvész. Nagyszabású államférfi. Aki új, modern állam szervezésére készül.

Ennek az újjászervezésnek legfőbb akadály a török egyház és a régi török világfelfogás. A kettő szorosan összefügg. Mohamed próféta vallása csendes, közömbös, szemlélődő, várakozó jellemeket nevel. Ezekkel pedig nem lehet rohamlépésben haladni; ezeket nem lehet az államgépezetbe pontosan működő kerekékként beállítani - és főképpen -, nem lehet velük csatát nyerni. Sem harctérít, sem politikait.

Kemál tehát küzdelmes élete egyik végső nagy küzdelme előtt áll. Nem tudta és nem is tudhatja, hogy még ezenkívül is mennyi harc vár rá. De egyelőre, mint mindig, most is elsőrangú taktikusnak bizonyul. A legalkalmasabb konstellációk pillanatában indította meg az offenzívát; egy pillanattal sem később, egy pillanattal sem hamarabb.

A török államforma ebben az időben meglehetősen zavaros. VI. Mohamed lemondott, és trónjának törvényes örököse lakik a Dolma-Bagcseban, szelámlíkot tart és - I. Abdul Medzsid szultán után - II. Abdul Medzsidnek nevezi magát.

Az anatóliai földművesnek és a kurd törzsfőnöknek természetesen fogalma sincs, mi a különbség II. Abdul Medzsid *szultán* és II. Abdul Medzsid *kalifa* között. A konzervatív úri nép jó része pedig - különösen a főváros lakossága - nem bánna, ha megszűnne ez a különbség. A kalifa hatalmának és jogkörének kiterjesztése mellett agitálnak a papok is, a hagyományok hivatásos őrzői. Hodzsa pedig nemcsak Konstantinápolyban van, hanem Kis-Ázsia minden eldugott falucskájában is.

A veszedelmet nem lehet lekicsinyelni. Kemál pasa felkészül a döntő mérkőzésre.

De közbejön még egy másik váratlan esemény is.

A kalifaválasztás előtt három nappal ült ugyanis össze a lausannei konferencia. Ennek kellett volna az új életre kelt Törökország antant elismerte határai felől határozni, és meg kellett volna állapítania azt a viszonyt is, amelyben Törökország a végeredményben mégis csak győztes európai nagyhatalmakkal áll. De a török delegáció nem volt hajlandó elismerni azokat a kötelezettségeket, amelyeket előző kormányok vállaltak a kapott kölcsönök fejében. A delegáció a lehető leghatározottabban tiltakozott például a török dohányjövedéknek ezen a címen való lefoglalása ellen; az ellenőrzést sem tűri tovább az Ottomán Bank felett.

Abban is igaza volt a török küldöttségnek, hogy kormánya nevében ítélkezési jogot követelt az országban élő idegen alattvalók fölött is. Abban azonban - legalábbis a szigorú angol és francia felfogás szerint - nem volt igaza, hogy a készpénzben felvett kölcsönöket egyáltalán nem akarja visszafizetni. A török állampapírok így teljesen értéküket veszítik - ez pedig szinte pénzügyi katasztrófának számít.

A lausannei konferencia tehát háromhavi vitatkozás és alkudozás után végre is eredmény nélkül széledt szét. A delegátusok hazautaztak; ki-ki a maga országába. A török megbízottak is hazaérkeztek.

Kemál és a törökség többet várt a konferenciától. Fellélegzést, politikai és anyagi kötelezettségek feloldozását várták. A csődnek is nevezhető eredménytelenség ezzel szemben nagyfokú elégedetlenséget okozott. Mi hasznunk a nagy győzelmekből - kérdezték a török hazafiak -, ha nem élvezhetjük a gyümölcseit?!

Kemál intranzigens politikájának kezdtek ellenzői támadni. Mint rendesen, éppen azok ábrándultak ki és váltak ellenzékivé, akik vele egyszerre indultak útnak és úgy érezték: az induláskor ők adtak személyének súlyt és tekintélyt.

Féltékenykedés, gyanakvás támadt, mint minden szédületes emelkedés nyomában. Miért detronizáltatta a szultánt Kemál, ha nem engedte utódjának a trónt elfoglalni. Vajon nem ő maga...?

Minden tejhatalmú hadvezérről, kormányzóról, minden diktátorról azt suttogja az irigység, Julius Caesar és Napóleon óta.

XX.

Kemál házassága

Ekkor váratlan dolog történt. Kemál, az agglegény nőbarát, mindig gáláns hódolója volt a női nemnek, de eddig nem érdeklődött soha egy *bizonyos* nő iránt: most váratlanul megházasodott. Feleségül vette Latife Hanumot, egy dúsgazdag szmirnai polgárcsalád nagyra törő, ambiciózus, Európában nevelkedett leányát. Talán dinasztia akar alapítani? - kérdik erre Kemál irigyei. Épp jókor! - teszik hozzá a rosszmájúak.

A negyvenkét éves Musztafa Kemál gházi (ezt a „győző” melléknevet kapta még görög győzelmeiért a nemzetgyűléstől) tehát mégis váratlanul megnősült. Ki gondolta volna, hogy valaha ez is fog történni?

Igaz, hogy az egész inkább kaland volt, mint házasság. Ezt ma már nem is titkolja a török történelem. A házasság időtartama is nagyon rövid volt.

Kemál hivatalos életrajzírója, Mikusch ezt mondja a „gházi” csodálatos, hirtelen kezdődött és hirtelen befejeződött házasságáról:

„Még Szmirna visszafoglalása idejében történt, hogy a gházi és fővezér a város középpontjában ütötte fel főhadiszállását. Mindjárt a második vagy harmadik napon megjelent ott egy fiatal hölgy. A főparancsnokkal kívánt beszélni. Be is engedték a főparancsnok elé. Az ifjú lány megkérte a gházit, tegye át szállását az ő házukba.

A fiatal lány elmesélte, hogy röviddel ezelőtt tért vissza Biarritzból Szmirnába. Szülei még ott maradtak Franciaországba. Szmirna ekkor még a görög csapatok nyomása alatt állott. Abban a nagy házban, amelyben Latifé lakott és ahol csak kevés szolgaszemélyzet szolgált fel, sokat kellett túrnie. A görög főparancsnok meggyanúsította, hogy a közeledő törököknek híreket szállít. A házat több alkalommal át is kutatták, állandóan vigyáztak és lestek rá. Minden pillanatban elfoghatták volna a lányt. Azonban Latifé bátran kitartott, és azt sem kísérelte meg, hogy elszökjék. A biarritzi vidám napok után Szmirna véget érni nem akaró sötét álom lett, tele félelemmel és ijedtséggel. Ekkor fogadta meg a lány, hogy Musztafa Kemált házába fogja invitálni, ha sikerül Kemálnak mint győztesnek Szmirnába bevonulnia.

Musztafa Kemál eleinte nem fogadta el Latifé ajánlatát. Első meglepetésében talán felháborodott kissé a fiatal lány vakmerőségén. Mohamedán nőknél az ilyen eljárás legalábbis szokatlan. A leány szüleinek nevét jól ismerte; a leány magát Latifé „Hanumnak” nevezte. Latifé nem hagyta magát elutasítani, és makacsodott, hogy a hadjárat megerőltetése után pihenésre és nyugalomra van szüksége a gházinak. Erre a mostani főhadiszállás a város zajos belsejében nem alkalmas. Miközben Kemál még habozott, gondolkozott az ajánlat elfogadásán, a leány a nyakában lógó medalion után nyúlt. Kinyitotta és megmutatta gházinak. Kemál arcképe volt

benne. „Remélem, ez nem kellemetlen önnek?” - kérdezte most a leány kissé elfogódva. Természetes, hogy szó sem lehetett „kellemetlenségről”. A gházi nevetett és beleegyezett a leány kérésének teljesítésébe.

A család villája - a leány atyja egyébként hajógyáros, Szmirna egyik leggazdagabb embere - a városon kívül feküdt egy dombon. Nagyszerű kilátás nyílt innen a tengerre. Hozzá tartozott egy festői szépségű ótörök kert a Földközi-tenger dús növényzetével, terraszokkal, nyílt verandákkal, efeunak, gliciniáknak, rózsáknak és jázminoknak tarka keverékével körülvéve. Musztafa Kemál szűkebb törzsével bevonult ebbe az új kvartélyba. Latifé háza küszöbén fogadta; a város szabadítóját régi keleti szokásokhoz képest üdvözölte: méltósággal, tiszteletadással. Mindez a leánynál tiszta, harmonikus egységgé olvadt össze.

A leány nem volt magas növésű. Inkább erős, mint gyengéd. A mohamedán nők ruháját hordta, azonban fátyol nélkül, amint ez akkoriban a felvilágosult, magasabb rétegekben szokás volt. A fekete fejkendő hatásosan fogta körül a fehér, telt arcot; száj és áll - kissé túlzottan erősek egy húszéves lányhoz képest - majdnem férfias erélyről tanúskodtak. Kemény és büszke ez a száj. Latifé szemei meglepően szépek: nagyok, ragyogóak, mélybarna színűek, ugyanakkor valami sajtáságos, ezüstszürke fényben is ragyogtak; tekintete komoly és okos.

Musztafa Kemál új otthonában szerető figyelem és gondosság vette körül. Maga a ház úrnője azonban láthatatlan maradt. Kemál lépten nyomon érezte a leány gondoskodását. Minden, ami a fővezér egészségének árthatott - és a fővezér vajmi kevés figyelmet szokott ennek szentelni - távol maradt tőle. Kemál azonban nem szokta meg, hogy kívánságait ne teljesítsék, és szigorúbb parancsokat adott ki. Eredménye azonban nem volt parancsainak...

Az akarat emberére ez mély hatást gyakorolt. Közelebről óhajtotta most már megismerni a fiatal lányt, aki olyan jól értette a módját, hogy azoktól, akik őt kiszolgálták, engedelmességet erőszakoljon ki. Az első beszélgetésre újabb beszélgetések következtek. Musztafa Kemál Latifében igen művelt és éles intelligenciájú asszonyt ismert meg, ragyogó társat beszélgetésekre és vitákra. Mindezekben a leány nem egy férfivel szemben fölényben is volt Kemál környezetében; Latifé előzőleg a konstantinápolyi amerikai kollégiumot végezte el, azután Franciaországban neveltették. Sokat utazott, és Párizsban pár évig jogot is tanult.

Az, hogy Latifé kitűnően beszélt idegen nyelveket, Kemál számára is nagyon fontos lett. Ezek az események ugyanis éppen akkoriban történtek, amikor Angliával szemben a török politika magasfeszültsége állott fenn. Latifé most Musztafa Kemál titkárnője lett. Kitűnően fordította a gházi diplomáciai levelezéseit.

Az együttes munka összehozta őket. Musztafa Kemál nem titkolta, hogy mint nő is elnyerte tetszését. Úgy látszott Latifé ezt szívesen is hallgatja. Amidőn azonban Kemál tovább akart haladni, kerek „nem” volt a válasz. A fiatal leány ellenállása legyőzhetetlen volt. Mindent elmondott azonban, ami a szívében feküdt. Kemál is megmondta neki; megesküdött, hogy hamarabb nem fog megházasodni, míg életmunkája a megkötendő békével be nem fejeződik. A leány azt válaszolta, hogy az ő elvei is legalább olyan súlyosak - az ő számára. Vagy Kemál felesége lesz, vagy - és ezzel bevallotta Kemálnak hajlandóságát - soha nem fog férjhez menni. Kemál szeretője azonban nem akart lenni.

Egyikük sem engedett - és így Musztafa Kemál aztán nemsokára el is utazott Szmirnából.

...Jó idő eltelt anélkül, hogy Szmirnába levél érkezett volna Kemáltól. Latifé egyedül maradt bánatával, és végül is arra gondolt, hogy a megkezdett egyetemi tanulmányokat megint folytatni fogja Párizsban.

Musztafa Kemál már régen Angórában volt. Egy szép napon váratlanul kiadta a parancsot: készítsék elő utazását! Egy órával azután el is utazott Angórából - senki sem tudta, miért és hová. Kerülő úton érkezett Szmirnába. Alighogy megérkezett, megjelent Latifé villájában, és így tudatta jövedele célját: „Rendben van, meg fogunk esküdni.” Amidőn a meglepetéstől néma Latifé szótlanul ott állt előtte, a maga vaskos modorában még hozzátette: »Éspedig azonnal, minden hókusz-pókusz nélkül. És senkinek sem jelentjük be előre.«

Így is történt.”

...Kemálék nászútja a feldúlt anatóliai vidéken vezetett át. Megálltak a falvakban; Musztafa Kemál a parasztokkal elegyedett beszédbe, meghallgatta panaszaikat és megmondotta azt is, mit vár ő viszont tőlük. Azonban sehol, még a városokban sem, ahol a gházi megjelent, egyetlen kérdést sem intéztek hozzá a mellette álló nőre vonatkozólag. Katonai parádéknál Latifé az oldala mellett lovagolt, mint adjutánsa: csak így tudták meg lassan a tisztek, hogy megnősült.

Így lett Latifé Hanum Musztafa Kemál hitvese. De még több is lett. A „nagy ember” munkatársnője. Musztafa Kemál mindjárt a saját példáján akarta megmutatni, hogy a régi keleti kötöttségeknek, amelyek az asszonyokra vonatkoztak, egyszer s mindenkorra véget vetett. Meg akarta mutatni, hogy az asszony ezentúl, társadalmilag és emberileg is egyenjogúsítva a férfiak oldalán áll Törökországban.

Még Kemál boldog mézeshetei alatt történt, hogy a régi volt császári tábornokok és udvari emberek, akikben még élt saját személyiségük fontosságának emléke, és akik meg voltak győződve róla, hogy Kemál nélkülük „semmire sem vitte volna” egyre többet súgtak-búgtak titokban. Nyíltan egy fejmozdulattal sem árulták el elégedetlenségüket. Nem is tehetnék volna, mert Kemál páratlan népszerűsége egyszerűen megsemmisítette volna őket, még fizikai értelemben is.

Az elégedetlenek meg voltak győződve, hogy Kemál most már új dinasztiát akar alapítani.

Konstantinápoly nagyváros; itt könnyebb titkos találkozót rendezni, mint az anatóliai kis-községekben, ahol vihart kavart még egy vízbe hullott szalmaszál is. A fővárosban dugták tehát össze fejüket Refet pasa és az európai egyetemen doktorált dr. Adnan bej, a Kemál-kormány konstantinápolyi kormánybiztosai; Rauf bej, a világháború legendás hírű hadihajóparancsnoka - a többi régi meggyökeresedett és inkább átfestett, mint átalakult udvari emberekkel együtt.

Refet pasa maga is sűrűn fordult meg a Dolma Bagcseban; a hódolattól haldokolva beszélt a kalifával; rendeleteiben is lépten-nyomon észrevenni a szándékos és hangsúlyozottan mélységes tiszteletnyilvánítást. Rauf bej maga, óvatosságból, egyelőre kétkulacos politikát folytat: Angórában Kemál jobbkeze és helyettese, Konstantinápolyban pedig egy angol mintára szervezett államról ábrándozik, melynek kalifája - vagy szultánja: mit határoz a kifejezés? - „uralkodik, de nem kormányoz”.

Minden diktatúra kialakulásakor akad egy csomó ember - szabályszerűen a régi párthívek közül -, aki akár hazafias aggodalomból, akár irigységből és féltékenységből megpróbálja az égisz alá törni a törzset visszanyomni - vagy átfűrészelni. Ilyenkor az a győztes, aki gyorsabban tud cselekedni. Kemál pedig villámgyors az elhatározásban is, a kivitelben is. Az eszközöket nem nagyon nézi.

Éppen a török delegáció visszaérkezése után kezdődött Angórában a szokásos évi költségvetési vita. Ilyenkor kerülnek a döntő fontosságú külpolitikai és belpolitikai kérdések is felvetésre és megvitatásra. Itt robbantak ki az ellentétek. Rauf bej volt a feje a nagyon vakmerő, de számra kevés ellenzéknek. Sükri képviselő, különben mohamedán lelkész, fanatikusán állt ki a papság kívánsága, a régi monarchia teljes helyreállítása mellett. Heves jelenetek közben ülésezett a parlament, az ellenfelek - akárcsak a magas kultúrájú Nyugaton - súlyos gorombaságokat vagdaltak egymás fejébe. Az ülések nem tudtak semmi pozitív eredményt produkálni - Kemál hallgatott és várt. Még nem jött el az újabb cselekvés ideje.

Pontosan abban az órában, amelyben kellett, sem előbb, sem később egy pillanattal sem: éjjel telefonon hívatta össze bizalmas titkárával a maga rendületlenül hű párthíveit. Pártvezetőket, képviselőket. Az éjszakai tanácskozás eredményeképpen másnap reggel felvetette a parlament előtt a kérdést: hajlandó-e a képviselőház magát feloszlottnak nyilvánítani és új választásokat kiírni? Miután pedig Kemálnak a szám szerinti többsége megvolt, a javaslatot elfogadták.

Az első angórai nemzetgyűlés, amely mint „lázadó parlament” alakult meg, 1923. április 2-án, három évi működés után, feloszlott.

Az új képviselőválasztáskor Kemál ismét többséget szerez. Lényegesen nagyobb számút, mint az eddigi többsége volt.

A szerencse nem jár egyedül. A belpolitikai győzelemmel párhuzamosan váratlan külpolitikai sikert ér el Kemál: Lausanneban ismét összeül a konferencia, és ezúttal lényegükben elfogadja az angórai kormány feltételeit.

Törökország anyagi helyzete és Európához való viszonya elrendeződött. Kemál most már nyugodtan fordíthatja minden erejét saját belpolitikai céljainak megvalósítására. Felesége hűséges társa volt még ekkoriban agyonhajszolt napjának, teendőinek, tárgyalásai, postája lebonyolításának.

Rauf pasa, majd bukása után Fethi bej lett az angórai miniszterelnök. Egyik megbukott, a másik nem tudott kormányt alakítani. Fethi lemondása után a parlament nem tudott megállapodni a miniszterelnök személyében. Annál kevésbé, mert aki már egyszer miniszter volt, az - egy új keletű parlamenti határozat értelmében - nem lehet többé a Ház tagja. Sem választó, sem választható többé nem lesz. Ezzel a rendelettel Kemál azt akarta megakadályozni, hogy újra olyan elmozdíthatatlan triumvirátus jöjjön létre, amilyen Enver idejében alakult ki.

A helyzet komoly. Kemál és felesége aggódnak a jövő miatt. A „gházi” egy éjjel ismét összehívhatja bizalmas embereit. Most már Angórától nem messze eső, csankajai modern palotájába lakik feleségével. Itt fogadja Izmetet, Kameleddin Számi pasát és a többieket.

Ezen az ülésen megy határozatba a világtörténelmi fordulat: *másnap proklamálni fogják a köztársaságot.*

Izmet pasa reggelig a csankajai palotában marad, a törvénytervezetet elkészíteni.

Másnap teljes ülés. Ismét miniszterlistát terjesztenek be és ismét nincs megegyezés. Kameleddin Számi pasa feláll helyéről, és előre megbeszélte javaslatot nyújt be: „Így nem lehet kormányozni, az ország hetek óta vezetés nélkül áll. Hívják meg az ülésre Musztafa Kemál pasát, a haza megmentőjét, és bízzák meg őt a kormány tagjainak kijelölésével.”

A javaslatot a parlament többsége elfogadja. Küldöttség megy Csankajába, Kemál családi palotájába. A küldöttség visszaérkezéséig a parlament ülését felfüggesztik.

Megérkezik Kemál. Megszólal a csengő, a képviselők beözönlének. Kemál felmegy a szónoki emelvényre és az üdvözlő tapsvihár után elkezd beszédét:

- Tisztelt képviselőház - nem a személyekben van itt a baj, a rendszer a helytelen. Sehol a világon nem választja a kormányt egy szanaszét húzó, több száz tagú testület...

Kétségtelen igazság. A minisztereket az alkotmányos országokban az államfő nevezi ki; ha a különböző európai Házakra bíznák: sehol sem alakulna kormány. Volt már miniszter a világon, aki minden képviselőnek egyformán szíve szerint való volt?

A képviselőház Kemál minden szavára tapssal és helyesléssel felel.

...És aznap éjjel pontban éjfélkor százegy ágyúlövés hirdette, hogy *Törökország köztársasággá alakult át...*

A köztársaság elnöke: Gházi Musztafa Kemál pasa.

Vajon eszébe jutott-e a százegy ágyúlövés dörgése közben az újdonsült köztársasági elnöknek, amikor Latifé Hanummal a csankajai palota ablakában álltak és ott nézték az éljenző, tüntető tömeget, hogy honnan indult el, ma negyvenhárom éve a Török Köztársaság első elnöke?...

XXI.

A köztársaság és elnöke

A kard jogán lett Musztafa Kemál, éppen olyan jogos birtokosa a hatalomnak, mint akár annak idején az első Oszmán: Orkhán, a dinasztiaalapító. Igaz, hogy közben hétszáz esztendő telt el. Időben. Felfogásban, úgy látszik, nem.

...Ezeket gondolhatja végig ágyúdörgés közben a Dolma-Bagcse selyemszőnyeges, velencei tükrös, brokátbútoros nagyszalonjában II. Abdul Medzsid, a kalifa, ahogy az enyhe őszi éjszakában, ezer és ezer lámpa fényében a ragyogó Boszporuszon siklik végig a tekintete.

Ő nem kereste a hatalmat. Az egykori festőművész gondolatai szabadon csaponghatnak mindenfelé. Megérthet mindent, mélyére láthat mindannak, amit magasabb hatalmak intéznek helyette. A *kalifának* azonban kötelességei vannak önmagával, családjával és hivatásával szemben.

II. Abdul Medzsid tehát már bele is kezd a legélesebb és a leggyorsabb akcióba.

Neki is megvan a köztársasági elnökkel szemben a maga igen jelentékeny tábora. A széles török néprétegek mélyen és erősen vallásosak. A török mentalitás általában az: ami apáinknak jó volt, nekünk is jó. A világháborúra volt szükség, hogy a fiatalabbakkal megértesse és megkívántassa a reformokat. A régi tábornoki törzskar nagy része ma is legitimista. Ez mindenütt így van. Az egyház vezetői, élükön a sejk-ül-izlámmal természetesen szintén ragaszkodnak a kalifátus intézményéhez. A képviselők között II. Abdul Medzsid kalifának már egész sor személyes barátja is van. Nyájas és szerény modora mindig híveket szerzett számára a középosztály legkülönbjei között.

Magában Angórában is alakul, szervezkedik az elégedetlenkedő Kemál elleni ellenzék. Nem mindenkinek van ínyére a köztársaság. Még kevésbé a köztársasági elnök. Sztambulban, az ősi szultánvárosban lett most úrrá a gondolat: visszatérni a régi bevált életformákhoz. Lutfi Sükri bej, a Sztambulban köztiszteletben álló politikus, akit az új éra is elismeréssel és tisztségekkel halmozott el, hatalmas vezércikket ír az egyik napilapba, amelyben elismeri ugyan a szultánság hibáit, tisztelettel adózik a köztársaságot létrehívó eszményeknek, de mégis nyíltan és erőlesen kiáll - a kalifátus mellett. A köztársaság kikiáltása óta ugyanis

egyre erősödik a mohamedánság aggodalma: félő, hogy Kemál következő lépése a kalifátus eltörlése lehet. Ez pedig a törökök vezető szerepének feladásával jár.

A legnagyobb konstantinápolyi lap, a „Tanin”, nap nap után hozza a cikkeket, amelyekben az ősi egyházi és közjogi törvények alapján azt fejtegeti, hogy a kalifátus természetszerűleg együtt jár a világi hatalommal.

Magához Kemálhoz is fordulnak a kalifátus eltörlése miatt aggódó, vezető külföldi muszlin személyiségek. Elsőnek Aga khán, a Népszövetség későbbi elnöke és Emír Ali fejedelem, az indiai mohamedánság két vezetője. Arra kéri Kemált: biztosítson a köztársaság a kalifának olyan jogkört és hatalmat, amilyen jogköre és hatalma a római pápának van a katolikus világban. Két konstantinápolyi nagy lap, a „Tanin” és a „Tasciri Efkyar” szó szerint le is közli ezeket a leveleket.

Mindez azonban inkább árt a kalifa ügyének, mint használ. Ugyanis mindez erős ellenakcióra sarkallja Angórát. Az elnököt különösen az a hír döbbeneti meg, hogy a kalifa érintkezést keres a fővárosban megforduló külföldi előkelőségekkel; ezt könnyűvé teszi számára az, hogy tökéletesen beszél németül és franciául.

A konstantinápolyi sajtó - látva, hogy a harc egyelőre nem jár veszéllyel - vérmesen cikkezik tovább. „A Vatan” vezércikke úgyszólván napról napra arról szól, hogy milyen népszerű a kalifa, aki már trónörökös korában is közszeretben állott. Amikor kisebb baleset éri a Boszporuszban közlekedő hajón - kis horzsolás az egész, még fejedelmi házban sem érdemes szóra -, a „Tanin” is felhasználja az alkalmat egy hódoló cikkre; tartalma, hogy „a szeretet kalifával érez mindenki és a kalifa ne is gondoljon a visszavonulásra, mert ebbe egyetlen jó török sem nyugodhatnék bele soha, soha...”

Még fokozza ezt a propagandát Lutfi Sükri bej másnapi, egész oldalas cikke: „*És most: a kalifakérdés*”. Tartalma: a kalifának vissza kell adni egész, régi hatalmát, különben Törökország elveszti elsősültségét a mohamedán államközösségben. Kivételezett helyzetéről pedig Törökország önként sohasem mondhat le - és így tovább.

Az Oszmán hercegek nyílt levelet tesznek közzé, amelyben hangoztatják, hogy - bizonyos híresztelésekkel szemben - szükségesnek tartják kijelenteni; „hívek a kalifa öfelségéhez, a dinasztia fejéhez”.

Egyre nagyobb a túlzó politika visszahatása. Angórában mind sürgetőbb, hevesebb szónoklatok hangzanak el. Azt hangoztatják: romokra nem lehet építkezni; új világot csak úgy alkoshatunk, ha előbb teljesen szakítunk a régivel. Teljes erejével áll rövidesen a harc a két tábor közt...

Kemál maga nem vehet részt benne, mert beteg. Régi vesebántalmai újultak ki. A kalifa pedig láthatatlan. Nem harcos természet - mindig is szeretett a háttérben maradni. Egész egyénisége nem ebbe a mostani világba való.

Rauf bej, aki most már nyíltan az ellenzék vezére, visszautazik Konstantinápolyból Angórába, miután már előzőleg hosszasan tárgyalt II. Abdul Medzsiddel. Elindulását az újságok erősen beharangozzák. Hatalmas monarchista tömeg kíséri ki az állomásra. Tüntetően vesz részt a búcsúztatásokon a szálfatermetű, nemes vonású Kjazim Karabekir pasa, tábornoki díszegyenruhájában. Valóságos férfiszépség. Ott van Ali Fuad pasa, dr. Adnan bej és a többiek. Rauf tekintélye csorbíthatatlan a világháború óta. Ő vezette azt a legendás török csatahajót, amely egyes egyedül áttörte az antant blokádját és aknazárát; azután egy évig járt-kelt az Óceánon teljesen önállóan, és pusztította, felsőbb parancs nélkül, az ellenség flottáját.

Raufnak rövid, drámai találkozása van Kemállal, az egykori jó baráttal és mostani ellenféllel. Megkérdi tőle: nem volt-e még korai kikiáltani a köztársaságot?

Kemál azt válaszolja: „Nem!”

A „Tasciri Efkyar” és a „Tanin” pedig tovább cikkezik a kalifa hatalmának kiterjesztése mellett. A sztambuli lapok minden reggel odakerülnek Kemál csankajai íróasztalára.

A végkifejlést maga Abdul Medzsid robbantja ki.

Izmet pasa, Kemál köztársasági elnök későbbi utóda, sürgönyt kap a kalifától azzal az értesítéssel, hogy útnak indította teljhatalmú megbízottját, fogadja ezt a férfit a köztársasági kormány és tisztázza vele Abdul Medzsid közjogi és magánhelyzetét. Egyúttal kéri udvartartásának kiterjesztését és civillistájának felemelését. Ehhez a kérelemhez az 1923. évi április ötödikén hozott törvény ad neki jogot.

A sürgöny nem volt időszerű, mert már előzőleg is élénken támadta a nemzetgyűlés több tagja az udvart. Huszonhat ezer török font volt a kalifa addigi havi civillistája. A kérelem tehát, bármilyen szerényen és udvariasan fogalmazta is meg Abdul Medzsid, nem tett jó hatást.

- Udvariasságokért és zsolozsmákért nem lehet a köztársaság intézményét gyöngíteni - mondta idegesen a beteg Kemál, saját bevallása szerint, ekkor Izmet pasának.

A válaszsürgöny tehát nem tartalmaz semmi örvendetést sem Abdul Medzsidre nézve. „A civillistát nem emelik fel; a kalifa takarékoskodjék - különben is felügyelet alá fogják helyezni a háztartását. A közéletől is lehetőleg vonuljon vissza, ne tárgyaljon külföldi politikusokkal, mert ez rossz hatást tesz a népre; maradjon meg egyházfőnek, és ne kívánjon többet, mint amit a köztársaság önként adott neki”.

A sürgöny tehát, ahelyett, hogy több jogot szerzett volna küldőjének, siettetta az ellenkező végkifejlést. II. Abdul Medzsid - amint ez érthető is - nem látta tisztán sem az események, sem az azokban szereplő férfiak valódi képét. Az ő előkelő zárkózottságban nevelt, kissé mindig egy eszményi világban élő hercegi és művészmentalitása nem foghatta fel a maguk teljességében a közeledő új világ kíméletlenül gyors és zordon fordulatait. Az új emberek pedig olyan idegenek maradtak számára, mint amilyenek a Föld fiának lennének a marslakók: igen, haladottabbak; igen, magasabb rendűek - de hát: igazán nem olyan emberek alapján véve, mint mi magunk?

Ebben tévedett a galamblelkű, kék szemű kalifa.

Az a másik, kék szemű, de kevésbé galamblelkű férfiú, ott Csankajában, a nagyravágyó Latifé Hanum oldalán más jövőt tervelt ki az Oszmán-háznak, mint a sztambuli kalifa.

...1924. március harmadikán Halil Hulki effendi, a szeráti kerület kormánypárti képviselője és más ötven képviselő - ennyit ír elő minimumként az alkotmány törvényjavaslat előterjesztésére - törvényjavaslatot nyújtott be az angórai parlamentben. A javaslat így hangzik:

„Mondja ki a nemzet a parlament útján, hogy a vallásügyi minisztérium, a kegyes alapítványok minisztériuma és a katonai vezérkar megszűnik.”

Vaszif bej, a saruchani kerület kormánypárti képviselője és ötven társa ugyanakkor ezt a törvényjavaslatot terjeszti be:

„Mondja ki a nemzet a parlament útján az eddig egyházi kézben lévő közoktatás államosítását.”

És végül Sejk Savfet effendi, szintén többségpárti képviselő ötven társával beterjeszti „A KALIFÁTUS MEGSZÜNTETÉSÉRŐL” szóló törvényjavaslatot.

Ezzel a törvényjavaslattal lett teljes a hatos szám. A reformista, nemzeti, népi, etatista, köztársasági, világi Törökország megszületett.

A képviselőház elnöke most kimondja mind a három javaslatra a sürgősséget, és megkezdi letárgyalásukat.

Mindhárom javaslatot szavazás alá bocsátják. A szavazás kézfelemeléssel történik. A nemzetgyűlés elfogadja valamennyit.

A nagy tank, az idő, ismét keresztülgázolt néhány akadályon. A tank harci eszköz, és sohasem válogatja, mi kerül mindent lehengerlő óriás talpai alá. Lom, rög, gaz vagy évszázadok óta művelt vetés: mindegy. Háború van a nagyvilágban, örök háború. És a nagy tank százkilométeres sebességgel rohan.

1924. március negyedikén érkezett meg, drámai körülmények közt, éjjel, hivatalosan a Dolma-Bagcse palotába a 429-431. sz. nemzetgyűlési határozat híre.

Aznap éjfél után két óra felé - hányszor megisméltődött ez a jelenet az utolsó negyedszázad alatt a Dolme-Bagcse palotában - kopogtattak a kalifa hálósobájának ajtaján. Az eseményeket e sorok írója magától a száműzetésben élő kalifától tudja. A kopogtatás megisméltődött. A rázúduló eseményektől és a heves vitatkozásoktól kimerült kalifa nem ébredt fel azonnal. Félálomban szól ki:

- Ki az? Mit akar?

Szalih Keramet effendi, a kalifa régi, hű személyi titkára lépett be. Lihegett és szinte elfelejtette a szokásos üdvözlést:

- Felség... a palota...

A kalifa kérdőn, összevont szemöldökkel nézett rá.

Keramet nagy lélegzetet vett és most már tudott összefüggően beszélni:

- A palotát katonaság veszi körül.

A kalifa kiugrott ágyából, selyem hálóköntöst kerített magára.

Az ablakon át nem látni semmit. Vak, sötét, tél végi éjszaka van odakint. De a park útjain lódobogás hangzik és csörtető, dobbanó menetelés.

- A túlsó oldalon, Felség - lihegte Keramet. - Már mindenki ébren van. Errefelé jól látni, hogy...

Ebben a pillanatban feltépték az ajtót. Barna egyenruhás, vörös fezes alakok jelentek meg az óriási fehér ajtókeretben.

Abadul Medzsid azonnal megismerte az első belépőt: Hajdar bej, Konstantinápoly polgári kormányzója. Hajdar mellett Saadeddin állott, a rendőrminiszter.

A kormányzó mélyen meghajol. Kezét szertartásosan homlokához és ajkához illeszti. Sietősen fejezi be az üdvözlő gesztust, hogy megszólalhasson, mielőtt a kalifa szóra nyithatná a száját:

- Felség, kénytelen voltam éjjel jelentkezni a palotában. Ez itt - fehér papírlapot tartott a kezében - a kormány sürgönye. Angórából érkezett. A nemzetgyűlés ma éjjel megszüntette a kalifa méltóságát. Az Oszmán-ház valamennyi tagjának el kell hagynia az országot. Parancsom van, hogy hajnali öt óráig ürítsem ki a palotát.

...Hajnali öt órakor már indulásra készen is állt a kalifa család. II. Abdul Medzsid, két felesége, fia, Ömer Faruk herceg és leánya a kis, kék szemű, szőke Sehvár hercegnő, aki később a haiderabadi trónörökös felesége lett. A szolgák közül összesen öten állnak készen.

Abdul Medzsid leánykájának fején tartja a kezét. A kis Sehvár hercegnő didereg a szürkületben. Nagy, kérdő szeme hol az édesapja, hol az anyja arcát keresi. Azután mintha egyszerre mindent megértett volna, gyöngéd és vigasztaló mozdulattal simul apjához.

Az európai gondolkozású művészherceg, hirtelen megöszült, selymes szakállával, átlátszó, kék szemével olyan ebben a pillanatban remegő családjá körében, mint az ótestamentum valamelyik tiszteletet ébresztő pátriárkája.

Mindenki csak egyetlen kis utazóbőröndöt vihet magával: ez a rendelkezés. Már egészen világos van, amikor megindul a hajnali menet.

II. Abdul Medzsid nem törődik most ilyen külsőségekkel. A fényűzést kedvelő, szép életformák után vágyódó arisztokrata, az örökké szépért rajongó, ambiciózus művész eltűnt ebben a pillanatban. Az, aki a palota márványos kapuboltja alól visszafordul: Allah embere, a muszlin világ legfőbb papja, egy majdnem másfél évezredes egyházi méltóság hordozója.

Csend támad. A kormányzó és a rendőrminiszter lehajtott fővel áll, amíg a kalifa a palota felé fordulva imádkozik.

Az autók már várakoznak a főbejárat előtt. II. Abdul Medzsid beül a legelsőbe: szembe vele foglal helyett Hajdar és Saadeddin. A rendőrfőnök óvatosan emeli kardját, hogy ne csörömpölgjön, amikor a felhágóra lép.

Elöl is, hátul is lovaskatonák sora fogja közre a kocsit. Amikor a park aranyrácsos kapujához ér az autósor, a palotaőrség utolsót tiszteleg. A dobpergés és a kürtszó még sokáig rezeg a levegőben a távozók után...

- Kék szeme van a kalifának - írja Noëlle Roger, egy fiatal, bájos, svájci újságíró -, hosszú, hófehér szakállá, erős sasorra, feltűnően fiatalos, jóságos arca. Kezében kis rózsafüzért tart, amelyet egy percre sem tesz le. Néhány barátságos szót szól hozzám a bemutatás után. Dicsérte a svájciakat, szép országunkat, jóságunkat, őszinteségünket, vallásosságunkat, de különösen vendégszeretetünket, amellyel országunkat otthonossá tudjuk tenni az otthontól elszakadt idegen számára. Búcsúzóul mondott még valamit a kalifa: „A török nép jólelkű. Jó és szeretetre méltó. Imádkozzék értük, Mademoiselle.”

...Így fejezte be a trónfosztás után pár nappal a svájci Territetben a kalifa élete utolsó interjúját. Vele az Oszmán-ház, a tiszteletre méltó török tradíciók, a szemlélődő, filozofáló török ember típusa tűnt el Törökországban - talán örökre. Ki tudja?...

Csankájában, odalenn Kis-Ázsia szívében pedig ezalatt az újdonsült köztársasági elnök mégsem tud annak örülni, hogy vetélytárs nélkül ura lett az országnak.

A nagy dicsőség napjaiban hozta ugyanis hírül számára a táviró: édesanyja meghalt. És azt is megtudta rövidesen, hogy akiben nemrég még élete gyámolát látta oldala mellett állni, nem szereti többé... A fiatal lány, Latifé Hanum, nem szereti már az ötven felé közelgő férfit. Latifé csak a *hatalmat* szereti. Talán nem is szerette Kemált sohasem. *Ezért történt* tehát minden, ez volt a szmirnai felkínálkozás és a nagy ragaszkodás nyitja. Milyen csúf, ha valaki ennyire isteníti a hatalmat és ennek rendel mindent alá - gondolhatja most magában Musztafa Kemál. A gházi máról holnapra jött rá kétségtelen bizonyítékokból Latifé valóságos érzelmeire. És amilyen gyors volt az elhatározása a leánykéréskor, éppoly gyors ellenkező elhatározása is.

Rövidesen tehát benyújtja Kemál a válópert felesége ellen. A török hatóságok napok alatt lebonyolítják a nép atyjának válóperét.

Latifé Hanum pár nap múlva el is hagyja már Csankaját.

A fiatal asszony az elfeledettségbe fog váratlanul meghalni. A gházi pedig bámulatosan rövid idő alatt el is felejtí.

Így ér véget tehát egyidőben a dolma-bagcsei és a csankajai álom. Talán a mindent kiegyenlítő sors rendelte ezt a csodálatos tragikus párhuzamosságot.

XXII. Egyedül

Itt ül most tehát Angora mellett, csankajai, hirtelen épített, modern palotájában, Törökország egyedüli és bátran mondhatni, szuverén ura: Gházi Musztafa Kemál pasa, tábornok, a török köztársaság elnöke. Negyvennégy éves csak - és máris mindent elért, amit ember csak álmodhat magának. Hihetetlen, hogy az utolsó esztendőik változatai micsoda magas csúcsokra emeltek az egykori szaloniki polgárfiút! Mindaz, amit évszázadok tradíciója épített megtörhetetlennek látszó boltozatként a törökök feje fölé, eltűnt Kemál útjából.

Mindenki, aki útjában állt, eltűnt az idők forгатagában. Régi, gyermekkori ellenségei, mint Hafiz tanár, Feti bej és Izmail pasa, a hadtesttábornok - Isten tudja merre, szanaszét élnek az országban. Egyáltalán kérdés, élnek-e még? Kemál nem is gondolt rájuk. Életének nagy harcait megvívta, és negyvennégy éves korában odáig jutott, ahová egy-egy Julius Caesar, vagy Napóleon emelkedett. Musztafa Kemál első nagy harca a „vörös szultánnal” már oly rég volt, szinte el is felejtette. A „vörös szultán” azóta ott porlad valamelyik konstantinápolyi szultáni türbében. A második nagy ellenfél, Enver pasa, valahol a bokharai homokpuszták alatt alussza örök álmát. Ha a csankajai palota gazdája elgondolja, hogy micsoda hátrányos helyzetben harcolt a „vörös szultánnal” és Enverrel, akkor méltán foghatja el a büszkeség és hit emberfölötti képességeiben. Hiszen való igaz, hogy II. Abdul Hamid a muzulmánok kalifája volt, ő, Kemál pedig huszonegy éves, jelentéktelen vezérkari százados, és mégis ő győzedelmeskedett. És az is igaz, hogy Enver pasa, a vicegeneralisszimusz, dinasztiaát akart alapítani: és mégis az ismeretlen vezérkari őrnagy győzte le a hadügyminiszter-hadistent. Azután jöttek a további nagy harcok. VI. Mohamed, az utolsó uralkodó szultán végeredményben még mindig egy európai birodalomnak volt szuverénje. Mégis ez a sárgaképű, szomorú arcú úr menekült el a brit csatahajón, és Musztafa Kemál költözött be a csankajai palotába. Azután itt volt az az ártatlan, de háromszáz millió mohamedán fölött vallási hatalmat gyakorló II. Abdul Medzsid. A kék szemű kalifa. Amikor VI. Mohamed elmenekült, ez még csak török belügy volt. Amikor azonban II. Abdul Medzsid, a kalifa hagyta ott ama sötét éjjelen a konstantinápolyi Dolma-Bagcse palotát - nos ez már a világ háromszáz millió mohamedánjával volt ujjhúzás. Mégis sikerült Musztafa Kemálnak ezt a hihetetlen újítást és változást kierőszakolnia. Most itt maradt - úgy érzi: *egyedül*.

A csankajai palota ura, a török köztársaság elnöke, egyedül élvezi élete nagy diadalát. Az egyetlen, ami hüen kitart mellette fiatal kora óta: reumája és vesehomokja. Se felesége, se gyermeke, se anyja, se apja - jóformán senkije sincs. Egyetlen igazi barátja Izmet pasa, az inönüi hős. Az a kis nagyothalló okos és jóindulatú ember, akivel Musztafa Kemál üres óráit megosztja. Kemál azonban nagy vendégeskedéseket is rendez most már otthonában. Ezekbe menekül válása után. Ilyenkor csillognak, villognak a csankajai palota szikrázó kristály-

ablakai. Musztafa Kemál talán éppen egyedülléte miatt menekült ezekbe a nagy, hangos, táncos, zenés, társas összejövetelekbe. Lelkileg egyedül van. Érti, hogy mindent elért - és mégsem ért el semmit. Az, amiért úgy látszik élete elrendeltetett, csak ezután fog elkövetkezni. Eddig csak harcok voltak a hatalomért. A hatalomért, ami végeredményben csak arra jó, hogy végre azt tehesse, amit helyesnek és megvalósíthatónak lát, - ami a török népet felemelheti. *Emiatt* verekedett talán a „vörös szultánnal”, Enverrel, görögökkel, kalifákkal. Most, hogy itt áll végre mint szuverén államfő, érkezett el talán az ideje, hogy azt tegye, ami élete komoly tartalmát megadhatná.

Nem véletlen az, hogy Musztafa Kemál utóbb, amidőn a családi nevek felvételét elrendelte, épen az „Atatürk” - „a török atya” nevet választotta. Valóban *ez* lett most életének célja: gyermeke, családja nem volt, és így az egész török nemzetet tekintette gyermekének.

Lehet, hogy a sors ezt akarta elérni, és ezért kellett egyedül maradnia Musztafa Kemálnak, élete nagy sikereinek kellős közepén. Az *egész* török nép érdekében rendelte talán mindezt így a sors.

A Kizmet akarta, hogy a török nép annyi évszázados, emberhez nem méltó élet után végre egy győztes, de magányos ember lelke melegétől felemelkedjék.

Kétségtelen azonban, hogy most, a győzelem tetőpontján is úgy látszott, hogy Musztafa Kemál még mindig nem valósíthatja meg nagy célkitűzéseit. Még akkor is, amikor már a köztársaság elnöke, két nagy összeesküvéssel kellett megküzdenie, amelyek komolyan veszélyeztethették pozícióját. Most már azonban nem szultán vagy kalifa, Enver vagy külső ellenség, hanem saját baráti körének legbelsőbb tagjai voltak azok, akik a hatalmat el akarták venni tőle.

A történész tárgyilagos szemével - de az összes külföldi szakírókkal együttesen is - meg kell állapítanunk, hogy Kemál életútjában kétségtelenül szükség volt az ellenzék vezérférfiainak elhallgattatására. Törökország vesztébe rohant volna, ha Kemál erős kézzel nem fogja ekkor a gyeplőt.

Musztafa Kemálnak minden sikerült eddig. Érdekes, hogy mennél jobban haladt Kemál a csúcs felé, annál sürgősebb volt neki életútja - talán érezte is, hogy nem sokáig fog élni, és sietnie kell.

Első harca igazán nemes és létjogosult volt. Az Abdul Hamid megtestesítette világnézet és hatalmi eszközök szükségképpen arra vezettek, hogy megsemmisítsék őket. A „vörös szultán” és emberei elleni harcban nincs az az európai gondolkodású ember, aki Abdul Hamid mellé állna. És amikor annyi millió ember élet- és vagyonbiztonságáról van szó, még csak emberi motívumokkal sem lehet igazolni Abdul Hamid eljárását. Musztafa Kemál ez alkalommal vitathatatlanul jó harcot vívott.

Kemál második nagy küzdelme Enver pasával esett. Kétségtelenül Musztafa Kemál mellett szól ekkor is a legtöbb érv, hiszen Enver jelentette a német katonai szövetséget és a világháborúba való beavatkozást is Törökország számára. Már pedig Törökországnak - ezt ma már nem vitatja senki - a világháborúra semmi, de semmi szüksége nem volt. Még csak hatalmi vagy területi indokok se motiválhatták részvételét. Törökország, mint azt ma minden iskolás gyerek fújja Törökországban, a világháborúban „rossz lóra tett”; és a török nép milliói nemcsak amputált lábokban és átlőtt hashártyákban, de gazdaságilag és anyagilag is borzasztó veszteségeken mentek át. A háborús nemzedék elrontott éveit pedig sem az ifjútörök kormányzat, de még maga Musztafa Kemál sem tudja visszaadni. Hiszen még 1924-25-ben is rengeteg anyagi bajjal küzd az állam, de minden egyes török polgár is. A pénz értéke romlott - és orosz kölcsönre vadászik a török pénzügyi kormányzat.

Kemálnak ez a második harca tehát, Enver ellen - ezt a krónikás bátorságával merjük mondani - szintén jó és igaz ügy volt.

Kemál ezután következő harcai, amelyek a szultánság és kalifátus eltörlésével végződtek, már más jellegű cselekmények. VI. Mohamed egy veszített háború után éppen úgy nem tehetett semmiről, mint a többi vesztes uralkodó, aki a háború vége felé került trónra, mint akár IV. Károly magyar király. Ha Konstantinápolyt az antant megszállja, a szultántól hadseregét elveszik, vajon szeretné a történész látni: mit tehetett volna akár maga Musztafa Kemál akkor, ha padisahnak és sztambuli kalifának születik, és az egyesült angol-francia-olasz flotta horgonyzik ablakai alatt?

Kemál mellett azonban kétségtelenül erős és igaz ellenérvék is vannak. Létjogosult volt Musztafa Kemál harca azzal a VI. Mohameddel, aki őt és az általa megalkotandó új Törökországot egyszerűen - hatalomféltésből - nem engedte megszületni. Ilyen értelemben indokolt volt Musztafa Kemál harca VI. Mohamed ellen. A szultán különben saját személyében sem képviselt olyan népi politikát és olyan erkölcsi piedesztálon álló világnézetet, amely Kemállal szemben őt tette volna meg az emberi rokonszenv tárgyává.

Musztafa Kemál vetélkedése és győzelmes harca II. Abdul Medzsiddel, a kalifával, következett ezután. Kétségtelen ugyan, hogy a kalifa méltósága, és az a körülmény, hogy ezt a tisztiséget a volt török trónörökös tölti be, bizonyos konzervatív elemek Kemál-ellenes és köztársasággellenes reményeinek adhatott tápot, mégis vitán felül áll, hogy magának II. Abdul Medzsidnek távolról sem állott szándékában Musztafa Kemált kitűrni helyéből, vagy ellene egyáltalán fellépni. Musztafa Kemál maga is leszögezte, hogy „majd, ha szükség lesz rá, Törökország ismét visszaállíthatja kalifátusi intézményét és új kalifát is választhat”. Kemál - hiszen tárgyilagos ember volt - még azt is elismerte, hogy II. Abdul Medzsid *személye* ellen nincs semmi kifogása. Sőt, Kemálnak még a régi világháborús időkben és a görög harcok esztendeiből talán rokonszenves is volt II. Abdul Medzsid modern és az ótörökökkel szembeeszegülő alakja. Kemál más megfontolásokból határozta el, hogy egymás után két sziámi ikret is szétoperáljon: először az évszázadok óta egyként élő kalifátust és szultánságot, azután Abdul Medzsidet és az általa betöltött méltóságot. Kemál azt mondta: Abdul Medzsid derék ember, de a kalifátust meg kell szüntetni. Így kergette II. Abdul Medzsidet, az egyébként rokonszenves embert Kemál élete egyik utolsó belpolitikai harcában a száműzetésbe.

Ha így végigtekintünk Kemál harcain, látnunk kell, hogy az Abdul Medzsiddel való küzdelem után, a híres nagy összeesküvés alkalmával Musztafa Kemál egyenes vonalban tovább követte erős és határozott életútját. Egyetlen és igen nyomós ellenérv erre a megállapításra csak az lehet: Kemál most már egyszerűen féltette az eddig elért reformokat az esetleges államfordulattól. Jól tudta, hogy ha a hatalmat kicsavarják a kezéből, ezzel nemcsak ő tűnik el a történelem süllyesztőjében, hanem Törökország maga is véres belpolitikai harcok, köztársasági és monarchikus pártok vetélkedésének, sőt polgárháborúnak is színhelye lehet. Arról nem is beszélve, hogy bizonyára a szomszédos hatalmak sem hagynák kiaknázatlanul az esetleges török belpolitikai zavarokat.

Ez pedig nyomós ok, amely Kemál eljárását legjobb barátaival és hatalomra segítőivel szemben indokolja. Azokkal a barátaival szemben, akiket a „nagy összeesküvés” - ő maga így nevezte ellenségeit - a halálba és börtönbe küldött. Véleményünk szerint ez az egyetlen érv, méltó súlyra mindannak, amivel Kemált ezeknek az éveknek az eseményeivel kapcsolatban vádolták.

Most pedig mondjuk el, milyen is volt az a belső „forradalom”, amelyet Musztafa Kemál szokatlanul véres, summás eszközökkel nyomott el.

XXIII.

Az ellenzék pusztulása

Ne bonyolítsuk feleslegesen az eseményeket. Törökországban egész egyszerűen az történt, hogy az államfő politikájával szemben álló ellenzéki párt alakult. Az most már lényegében mindegy, hogy ez a párt tevékenységét részleteiben menően hogyan folytatta le.

A dolgok túl simán, egységesen és sikeresen fejlődtek Musztafa Kemál számára. Így azután érthetően megszületett az ellenzék és irigység is.

Eleinte csak a hadseregben ütötték fel ellenzéki hangok a fejüket. A török hadsereg mindig is politizált. Musztafa Kemál akkor, amikor ő volt a hadsereg tagja, és ő kívánta a kormányt megdönteni, jogosultnak tartotta a hadsereg politizálását. Ő maga volt legjobban felháborodva, amikor Abdul Hamid az ellenzéki politizáló századost becsukatta.

Azóta azonban a világ sokat változott, változtak a nézetek, szabadságjogok is világszerte. Most már azonban egészen más véleménye volt Musztafa Kemálnak a politizáló hadseregről. Egykori barátai, mint Kjazim Karabekir és Ali Fuad pasa hadseregtábornokok nyíltan kifejezést adtak elégedetlenségüknek afelett, hogy Musztafa Kemál most már úgy rendez mindent Törökországban, ahogy neki jólesik. Ellenzékieskedésük következménye az lett, hogy le kellett mondani rangjukról; de képviselői minőségüket megtarthatták. Így, érthető módon, még élesebb ellenzékbe jutottak Kemállal. Kemál kezdte észrevenni, hogy valami nincs rendben az ország közvéleményében.

- Mindenki, az egész világ tudja meg, hogy számomra nem létezhetik politikai közömbösség. De az az elképzelés sem, hogy a pártok felett állok. A köztársaság híve vagyok, és ez az én köztársasági néppártom legfelsőbb elve. Ez a párt az előharcosa a szellemi és társadalmi előrehaladásnak. Nem tudom elképzelni, hogy akadna egyetlen török is, aki ebben az alapvető kérdésben másképp gondolkozna! Ezért nem is lehetnek konkurens pártok. A néppárt az egész nemzetet öleli fel: a néppárt programja, az egész nép programja. Kifejezetten kijelentem, hogy számomra becsület kérdése, hogy nemcsak államfő, hanem ugyanakkor ennek a pártnak a vezére is maradjak - mondotta Kemál nemsokára egyik híres parlamenti beszédében.

Sokaknak nem tetszett ez az önérzetes színvallás. Nemcsak Kjazim Karabekir, Ali Fuad és más tábornokok, hanem az elűzött kalifa emberei - hogy csak Refet pasát, dr. Adnan bejt és barátait említsük - elégedetlenkedtek ezzel a nyílt színvallással. Ők nem úgy képzelték, és nem azért támogatták Kemált harcainak elején, hogy Törökországban a vezér most egyeduralmat létesítsen. Az ellenzék férfi a nyugati eszmék megvalósításáért szálltak harcba, és úgy képzelték, hogy a császárság és a kalifátus azért szűnt meg, hogy Törökországban a nép akarata és alkotmányos élet legyen úrrá. Ezek az elképzelések ideálisak és igen szépek is voltak. Azonban egy ponton tévedtek, ahol viszont Kemálnak volt igaza. A tapasztalat ugyanis egész rövid idő alatt megmutatta, hogy a török politikai élet még nem érett meg az „ellenzék-kormánypárt” egyensúlyjátékára. A török képviselők revolverrel jártak el a parlamentbe, és rövidesen tettelegességek és revolverdörrenések zaja veri fel az angórai parlamentet. Az új főváros képviselőházában a képviselők nem alkotmányos, hanem drasztikus eszközökkel kívántak igazuknak nyomatékot adni.

Ezek után történt, hogy az ellenzék vezetői összefogtak és akcióba akartak lépni. Konstantinápoly, a rangjától megfosztott egykori főváros volt a gyűlhelő az ellenzék megmozdulásának. Ez az ellenzék valóságos Noé bárkája volt. Kalifátushívók, ortodox monarchisták, radikális köztársaságpártiak és szélsőséges baloldaliak fogtak össze, hogy az államhajó menetébe ellen-szelet fogjanak be. A konstantinápolyi sajtó, amely sokkal liberálisabb és ellenzéki volt, mint az angórai, híven tükrözte a volt főváros politikusainak felfogását. Új párt alakult,

amelynek neve „köztársasági haladópart” lett. Egyik vezetője Dzsavid bej, ugyanaz a volt török pénzügyminiszter, aki a háború kitörésekor leköszönt rangjáról és négy éven át nem volt hajlandó semmi szerepet vállalni. Ez a Dzsavid bej volt különben az a férfiú, akit a legyőzött Törökország fegyverszüneti kérésekor magányából előhívott és arra kért, eszközölje ki - mint a háborúban nem szerepelt férfiú -, hogy hazája kedvező feltételeket kapjon. Ez a szikár, magasgalléros, csiptetős úr egyébként is igen különös ember volt. A zsidó vallást követte, azonban származására nézve nem volt „judeai vér” benne. Az úgynevezett „dönmék” éppen Szalonikiben, Musztafa Kemál hazájában vették fel egy időben a szombatos zsidó vallást. Valami Szabbatáj Szévi nevű álpróféta alapította ezt a „dönmé”-hitet és vette rá a jámbor szaloniki muzulmánokat, hogy a zsidó rítust felvegyék. Dzsavid bej, a dönmék egyik kései leszármazottja, amikor a háborúban Enver belesodorta Törökországot, arab, örmény és a többi kisebbségi származású miniszter társaival még aznap leköszönt. Nem is tudta a háború semmilyen eseménye ezeket a minisztereket előrangatni passzív ellenállásukból.

Dzsavid most azt hitte, hogy pártja elvei megvalósítására itt a kedvező pillanat. Dzsavid és Európát járt társai voltak a szellemi vezérei az újonnan született köztársasági haladó pártnak. Magas rangú tábornokok, mint Kjazim Karabekir, akik ellen Kemállal való cimborázás miatt VI. Mohamed még annak idején elfogató parancsot és halálos ítéletet is írt alá, voltak ennek a köztársasági haladó pártnak többi főtámaszai. Itt mindjárt előrebocsátjuk, hogy Kemál utóda, Izmet İnönü államfő e férfiak még életben lévő részét rehabilitálta és újra magas méltóságba helyezte. Ezt az előrenyúlást az eseményekbe azért tartjuk szükségesnek megemlíteni, hogy rámutassunk, a hivatalos török felfogás ma már más ebben a kérdésben, mint volt Musztafa Kemál idejében.

Egyelőre azonban még csak ott tartunk, hogy a konstantinápolyi köztársasági haladópart a „Tanin”-ban, ebben a nagy konstantinápolyi lapban, állandó cikkeket tesz közzé a valódi demokráciáról. Ugyanakkor az angórai képviselőházban is szervezkedik a köztársasági haladópart. Már jó tucatnyi képviselő tartozik a táborukba. Kemál nem egy híve szegül most már ellen a gházi államvezetésének. Nem egy képviselő hagyta ott nyíltan, vagy kevésbé nyíltan a „köztársasági néppártot”, Kemál kormányzópartját.

Kemál, amikor látta, hogy az ellenzék mind határozottabban szervezkedik ellene, egyelőre taktikai okokból jónak látta visszavonulót fújni. Mégsem lehet, hogy szinte hetente lépjen ki egy-egy híve a köztársasági néppártból. Kemál végül is elejtette miniszterelnökét. Az ellenzék azonban ezzel nemhogy meggyöngült volna, hanem éppen megerősödött Kemállal szemben.

Kemál azonban ugyanakkor ellenhúzásra készülődött. Megválasztotta egyik legbensőbb hívét képviselőházi elnöknek, ha már miniszterelnökétől meg kellett válnia. Ez még csak olaj volt a tűzre.

A török képviselőházban úgy az ellenzékiek, mint a kormánypártiak hallatlan jeleneteket provokáltak. Botrányos állapotok lettek úrrá az angórai kis, emeletes országgyűlési épületben.

A képviselők karddal és revolverrel jelentek meg az üléseken, a folyosók pedig nem egyszer ordítóasztól és sértegetéstől, de gyakran verekedéstől is visszhangzottak. Ezek a botrányok igazolták azt a tényt, amit Kemál mindig hangsúlyozott, és amiben teljesen igaza is volt: a nagy szabadság és alkotmányosdi túl hirtelen érkezett el az akkor még parlamentárisan iskolázatlan török nép számára. Egy nemzet vezető rétege, amely évtizedek óta állandóan szultánokat csapott el és összeesküvéseket szőtt ott Kis-Ázsiában, még a Balkánnál is lejjebb, máról holnapra nem válhat olyan magas színvonalú gyülekezetté, mint a nagy nyugati demokráciák.

Sok eseményre még ma sem derült világosság. Mindaz, amit ezeknek az éveknek kulisszák mögötti eseményeiről tudunk, csak kis részlete annak, ami valóban történt. Példákat lehet csak felsorolni. Az egyik képviselőt például, Halid bej ezredest - Envernek egyik közeli rokonát - a parlamenti folyosókon egyszerűen agyonlőtték ellenfelei. Holtteste ott maradt a vörös szőnyegen, és az ő vére volt az első, amely a török képviselőház épületében kiömlött.

Más gyilkosság is történt. Az egyik ellenzéki képviselőt meghívta Dzsopál Ozmán bej, Musztafa Kemál testőrségének túlbuzgó parancsnoka ebédre. Kemál minderről persze nem tudott. A barátságos meghívásra a képviselő el is látogatott a testőrségi palotába. A kapuban álló házország feszesen tisztelgett, azután a házigazda elősietett a vendég fogadására, és néhány óra múlva a meggyilkolt ellenzéki képviselő holttestét lökték ki Dzsopál Ozmánék valami eldugott, félreeső kamrába. Amikor azután Musztafa Kemál az elkövetett tett miatt heves szemrehányásokat tett ezredesének, ez a vad férfiú újabb erőszakoskodásra ragadtatta magát. Összeszedte a lázisztáni hegyek között született vakmerő testőrlegényeit és szabályos ostromot intézett Musztafa Kemál csankajai palotája ellen! Valóságos tűzharc fejlődött ki, Dzsopál Ozmán pedig holtan maradt a palota küszöbén.

Egy másik ellenzéki képviselőt nagy beszéde után egész egyszerűen az angorai utcán háza előtt lőtték le. Hogy ki, arra soha nem derült világosság.

Kemál természetesen szíve mélyéből elítélte ezeket a brutális eszközöket. Még soká lehetne folytatni az események elvadulásának leírását.

De egészen más irányból is elindult a tragikus események sorozata.

1926-ban merényletet kíséreltek meg az államfő ellen Szmirnában. Musztafa Kemál nagy ünnepélyességgel vonult be a városba mint államfő és mint köztársasági elnök. A rendőrség természetesen az előző napokban alaposan „átfésülte” a várost. Általános meglepetésre megjelent a rendőrségen ekkor egy öreg hajós, aki előadta, milyen gyanús szolgálatra kérték fel. Azt mondta az öreg, hogy Szmirnától nem messze, a tengeren szokott esténként halászgatni. Ismeretlen emberek felkeresték és fel akarták bérelni, hogy legyen egy bizonyos órában a kikötő egyik pontján; vigye át őket Chiosz szigetére, amely már görög fennhatóság alá tartozik. Így jutott a rendőrség nyomára egy összeesküvő társaságnak, akiknél bombákat is találtak. A kihallgatás során bevallották a merénylők, hogy e bombákat az egyik szmirnai ház emeleti ablakából szándékozták Musztafa Kemál elé dobni. Miután azonban a rendőrség órák alatt felgöngyölítette az egész merénylő frontot, Kemál a bevonulás alkalmával minden incidens nélkül vonulhatott át ezen a veszélyes útszakaszon is.

A rendőrség azonban tovább nyomozott. A rendőrségi nyomozás eredménye a köztársasági haladó párt képviselőihez vezetett. Az egyik ellenzéki képviselő, Zia Hursid bej végül is beismerő vallomást tesz a rendőrség előtt. Azt vallotta, hogy ő szervezte az egész merényletet. Zia Hursid bej vallomása alapján most már egész ellenzéki titkos bizottságot leplezett le a rendőrség. Állítólag az volt a „bizottság” célja, hogy Musztafa Kemált eltegye láb alól, utána pedig átvegye a hatalmat. Mintegy száz embert, „véletlenül” éppen az egész ellenzék, letartóztatott erre a rendőrség.

Az ellenzék most letartóztatott vezetőiről pedig történelmi tény - minden köztársasági irányú török szakmunkában is feltalálható adat -, hogy ezek a férfiak jó ideig Kemál legodaadóbb és legbátrabb segítőitársai voltak. Azonban azt is meg kell adni, hogy a letartóztatott ellenzéki vezérek sem voltak angyalok, még kevésbé altruista emberek.

Az ellenzék vezetőit most elérte a nemezis. Majdnem valamennyien börtönbe kerültek. Lakásukon detektívek jelentek meg és katonai fedezet alatt szállították valamennyiüket a különböző fogházakba.

Közbevetőleg meg kell emlékezni arról is, hogy még egy közbeeső megmozdulás is fellángolt a Kemál-uralom ellen. Ez az esemény a *kurdok* felkelése volt. A kurdok egészen más okból lázadtak fel, mint az ellenzék liberális és demokrata vezetői.

A kurdok fanatikus, műveletlen, de bátor és vakmerő hegyi népe egyszerűen ördögöt látott a modernizáló köztársasági államfőben. Vannak olyan verziók is, hogy a rég elhalt II. Abdul Hamid szultán egyik fia, Szelim herceg - ugyanaz, akiről már egyszer szó esett - szította a kurdok lázadását. Ez a Szelim herceg lett volna a kurdok kalifajelöltje. Mert a kurdok célja nemcsak Kemál elűzése, de a teljes ómohamedán régi rend visszaállítása is volt - visszakanyarodva a sötét középkorba. Kemálnak ezek ellen való harcát az egész művelt világ rokonszenvvel kísérte.

A kurdokkal való háborúskodás sokáig tartott. Az angórai kormány csapatai nem tudtak az égiséig hegyek között gyors sikereket elérni.

A belső forradalomhoz tehát még szabályos népfelkelés is járult. Musztafa Kemál erélyes eljárása igazolására szolgál, hogy a legutóbbi hónapok eseményei valóban vaskezet követeltek. Ha ez így megy tovább, Kemál nagy munkája veszendőbe megy. Törökország ismét az anarchiába süllyed.

De hát aztán most neki is állt Musztafa Kemál a rendcsinálásnak, és olyan rendet teremtett Törökországban, amilyenről sem az Abdul Hamid-i, de még az Enver-idők emberei sem álmodozhattak. A *kurdok* ellen tett katonai intézkedések, a csapatok szaporítása, több ágyúval és repülőgéppel való felszerelése és a lagymatag parancsnokok felcserélése után most már elkövetkeztek a nagy török politikai perek is.

Pár hónap múlva csak úgy röpködtek a halálos ítéletek, életfogytiglani börtönök és száműzetések. Az ellenzék vezetői egy kis részének sikerült csak külföldre menekülnie.

Kemál először is felfüggesztette az alkotmányt. Kivételes állapotokat léptetett életbe. Katonák, szuronyok és detektívek jelentek meg mindenütt.

Husszein Dzsahid, a „Tanin” nevű nagy ellenzéki lap szerkesztője volt az első elítélt. Életfogytiglani száműzetésre ítélték. Az újságok jórésztét betiltották vagy cenzúra alá vették. Rauf bej elmenekült. Dr. Adnan bej és felesége, Halide Edib Hanum író, a régi török szüfrazsetharcok előharcosa, Kemál elveinek vakmerő hirdetője, szintén külföldre menekült. Ez az asszony a Kemál-háborút a gházi oldalán férfiruhában végig harcolta Musztafa Kemálért való lelkesedésből, amiért VI. Mohamed halálra is ítélte. Véletlenül éppen aznap, amikor Musztafa Kemál ellen adta ki az elfogatóparancsot. Mindez nem titok, még a hivatalos Kemál-életrajzok is megemlékeznek minderről.

A szmirnai összeesküvéssel elindult nagy per kemény ítéleteket vont maga után. Kjazim Karabekir és Ali Fuad tábornokok, azok a férfiak, akik elsőnek álltak mint hatalmas generálisok az akkor még lázadó Kemál életveszélyes oldalára, szintén odakerültek szuronyos börtönörök sorfala között a szmirnai különbíróóság vádlottjainak padjára.

Váratlan fordulat következett azonban be az ő esetükben.

A bíróság felmentette mindkettőjüket a „felségárulás” vádjáról. A teremben lévő hallgatóság pedig dörgő tapsviharban tört ki. Kemál örült, hogy a független török bíróság felmentette egykori barátait.

A törvényszék tizenöt ellenzéki vezetőt ítelt halálra, akiket azzal vádoltak, hogy részt vettek a Kemál elleni összeesküvésben. A vád felségárulás volt ellenük is.

Az ítéleteket végrehajtották. Halálos ítéletet mondtak ki három volt miniszterre, egy pasára, több képviselőre és az összeesküvésben részt vett Zia Hursid bejre és Arid bej ezredesre is.

Most már mindenki menekült, amerre látott, és aki tehetett. Musztafa Kemál nem állt meg félúton. Dr. Nazim bejt, régi barátját, aki még az Abdul Hamid-ellenes forradalom idejében exponálta magát, szintén halálra ítélték. De úgy Nazim bejen, mint a már említett két politikuson, Rauf bejen és dr. Adnan bejen, nem tudták a halálos ítéletet végrehajtani. Ezek a férfiak már előzőleg elmenekültek Nyugatra.

Viszont Dzsavid bej, az egykori pénzügyminiszter nem volt hajlandó menekülni. Hidegvérrel várta meg sorsa beteljesedését. Hiába figyelmeztették barátai: meneküljön velük. Dzsavid bej úgy hitte: igaza van, és ennek tudatában bátran állt bírái elé.

Halálra ítélték az idős férfit. Fehér inges holtteste nemsokára ott csüngött a véstörvényszék udvarán felállított alacsony, durván ácsolt akasztófán.

Az összeesküvők nem voltak többé.

Így fejeződött be a török összeesküvők első megmozdulása. Az új köztársasági elnök nem tűrte - talán nem is tűrhette -, hogy az ellenzék, terveit és programját keresztezze.

Kétségtelen, hogy a nagy reformátor, Musztafa Kemál fanatikusan hitt saját küldetésében. Féltette életművét, és ez volt rugója radikális cselekedeteinek. Ha nem is egyezett eljárása a szabadságról és alkotmányosságról vallott elveivel, Musztafa Kemál mégsem járt el jogtalanul ezekben az eseményekben. Az ország jövője szempontjából - ezt az azóta eltelt évek eseményei megmutatták -, valóban Kemál uralma jelentette a felemelkedést. Musztafa Kemál ennek bizonyosságáról teljes szubjektivitásával meg volt győződve. Ez igen valószínű, sőt bizonyos is. Ez mentheti talán eljárásának keménységét.

Más kérdés az, hogy szükség volt-e ilyen drasztikus eszközökre? Erre a kérdésre „igen” kell felelnünk. Az bizonyos, hogy a harc ilyen éles kifejlődésének stádiumában szó sem lehetett már békés, közvetítő megoldásokról. Ha az ellenzék vezetői nem mennek, Musztafa Kemálnak kellett volna mennie, eltűnnie. Élethalálharcnál nincs félmegoldás.

XXIV.

Belső újjáépítés

Ennek az úgynevezett „nagy összeesküvésnek” leküzdésével le is zárultak azok a nagy harcok, amelyek Musztafa Kemál végső egyeduralmát biztosították. Most, amikor a köztársaság belső hatalmi háborúi véget értek: végre elkövetkezhetett az az időszak, amely miatt tulajdonképpen a sok előcsatározás folyt. Eljött az apoteózis: Kemál alkotásának időszaka.

1926-tól 1938-ig, Musztafa Kemál haláláig, tizenkét hosszú esztendő telt el. Ez a tizenkét esztendő a török nemzet történetében az az időszak, amelyre méltán büszke lehet. Nemzeti fejlődés tekintetében ez a tizenkét év megfelel sok száz év előrehaladásának. A hirtelen változások természetesen még némi ellenhatással jártak; hiszen ezért volt szüksége eddig is Kemálnak arra a rengeteg belső harcra és erélyre, hogy a céljai elérése elé tornyosuló akadályokat elhárítsa. De nagy harcok ezután már nem következtek.

Úgy hisszük, legcélszerűbb képét adjuk ennek a tizenkét békeesztendőnek akkor, ha összefüggően felsoroljuk, mik is azok az újítások és változások, amelyekkel Musztafa Kemál, *most már* a hatalom végleges birtokában, megajándékozta nemzetét. A reformok ismertetését időrendi sorrendtől függetlenül, az *okozati* összefüggések láncolatán belül kíséreljük meg visszaadni. Mi történt az alkotás tizenkét éve alatt?

Első dolga volt Kemálnak, a török alkotmányt és az államigazgatást teljesen modernizálni. Az új alkotmányt 1924. április 20-án hirdették ki. Ezt a híres török köztársasági kartát 1928. május 20-án módosították.

Az ország teljesen a demokrácia, egyenlő honpolgári jogok és kötelezettségek alapján áll. Minden 21. életévet betöltött férfi és nő gyakorolhatja a választásoknál választási jogát. Az ország akarátának megnyilvánulási szerve az ún. „Nagy Nemzetgyűlés”. Ennek 429 tagja van, akik 4 éven át teljesítik képviselői hivatásukat. Az állam feje a köztársaság elnöke, akit elvileg a képviselők választanak saját soraikból. Az elnök mandátuma 4 évig tart. Az államfő az országgyűlés akaratóból tehát a nép vezetője; ő a legfőbb katonai parancsnok is, és általában minden végrehajtó hatalom gyakorlója. Jogai közé tartozik, hogy a miniszterelnököt és a kormány tagjait kinevezze, az országgyűlést összehívja és feloszlassa - de mindezt csak miniszteri ellenjegyzés mellett teheti.

Régebben, amikor Kemál még nem volt hatalma teljes birtokában, a köztársasági elnök hatalmának még némi korlátai voltak. Ezek azonban, éppúgy, mint maga az ellenzék, idővel teljesen eltűntek. Erre szolgált a II-dik, módosított alkotmány.

Ez volt a keret.

A valóságban azonban az volt a helyzet, hogy volt ugyan demokrácia és népképviselő - azonban, miután csak egy pártot engedélyezett az államhatalom, mégsem érvényesülhetett más álláspont, mint Kemálé. A Köztársasági Néppárt az egyetlen és egyúttal kormánypárt, feltétlen engedelmisséggel tartozott a párt vezetőjének, aki a köztársaság mindenkor elnöke.

A pártfegyelem igen erős. Az államhatalom ilyen módon lassan átszállott az országgyűlésről a köztársaság látható fejére.

Természetes, hogy az alkotmány tulajdonképpen akkor kezdett tartalommal megtelni, amikor Kemál élete utolsó éveiben megengedte a biztonsági szelepet az által, hogy ha ellenzék nem is, de legalább párton kívüli képviselőket engedett beválasztani a képviselőházba. Így önálló hangok is szóhoz jutottak. Számuk azonban igen csekély volt, és ezek az urak is voltaképpen a kormány jóvoltából kerülhettek a választási listára.

Az országban minden címet és kitüntetést eltiltottak. Mindenki „úr” és „úrnő” lett. Az állami megszólítás: „polgártárs” lett. Kitüntetések Kemál nem adományoz. Az egyetlen létező török kitüntetés: a felszabadító háborús emlékérmé, egy ovális éremdarab színes szalagon, amelyet azonban csak egész ünnepélyes alkalmakkor, esküvőkor, államfői kihallgatásnál és - temetésen szabad nyilvánosan kitenni. A régi császári Törökország érdemrendjei: az Ozmánije, a Medzsidije, Liakat-rendek és a német Vaskereszt mintájára még a világháborúban rendszeresített Török Vaszféldhold-kitüntetések is eltűnnek.

A törvény előtt mindenki egyenlő. A bíróságok többfokúak és függetlenek. Mindenkinek jogában áll vallását és foglalkozását tetszése szerint megválasztani - a szólásszabadság és gondolat szabadság, ugyanígy a sajtószabadság is, már erős béklyó alá esik. Ez az évek során fokozatos enyhülésen ment keresztül.

Az állam végül is 63 ún. „vilajetre”, kerületre oszlik, amelyek vezetői végső fokon az államminisztériumnak és az államfőnek felelősek.

Musztafa Kemál azonban azt is nagyon jól tudta, hogy Törökország csakis *gazdasági fellendülése útján* polgárosodhatott. Ezért minden erejével azon volt, hogy egészséges iparos- és kereskedőréteget hozzon létre. Ezen túlmenően azonban arra is gondja volt, hogy ne csak a jogrendet változtassa meg bölcs törvénykönyvekkel, előírja azt, hogy mit szabad és mit nem szabad tenniük az embereknek - hanem arra is gondja volt, hogy az ország vagyónállaga is fellendüljön. A gyárak csak úgy bújtak elő pár év alatt a föld alól. Legelőször a vasút fejlesztése került sorra. Eleinte a németek és franciák építkeztek Anatóliában és Kis-Ázsiában. Musztafa Kemál hamarosan látta, hogy ennek csak idegenek látják hasznát. Államosította a vasútépítést, és rövidesen háromezer kilométer új vasútvonal épült, jóformán tisztán török pénzből. Több mint kétszáznegyven millió török fontot irányzott erre elő. (Kemál előtt az egész török vasúti hálózat kétezer-ötszáz kilométert tett ki.) Ma már a nyolcezredik kilométernél tart a török vasút. Ügyes pénzügyi tranzakciókkal, jó gazdasági tanácsadókra hallgatva, úgy intézte a kormánnyal a dolgokat, hogy ott ahol pénzügyileg elakadt volt a török vasút-építés és külföldi tőkéhez kellett fordulniuk, a részvények utóbb mégis csak átmentek valahogy a török állam kezébe. Ma pedig minden török vasút az állam tulajdona. Ez azért is volt nehéz dió, mert - ne felejtjük el - Franciaországban, amely a török vasútépítést vezette, csak a legutóbbi időben ment át a vasút az állam tulajdonába, addig magánkézben volt. Ennek a rendszernek a mintájára pedig Törökország vasutait is úgy kívánta segíteni a francia tőke, hogy az ne legyen állami tulajdon. A Kemál-féle kormányzat azonban valóságos pénzügyi csodát művelt, miután ezernyi kilométer készen állott.

- Gazdaságilag elmaradt és mezőgazdasági foglalkozású népünket elsősorban is az új gazdasági rend és átszervezés alakíthatják át *magasabb kultúrájú néppé!* - mondotta egy alkalommal Kemál gazdasági reformjairól.

Az ipari fellendítésre tehát Musztafa Kemál különösen nagy gondot fordított. Elrendelte, hogy a nagyobb ipari vállalkozások nagy állami kedvezményekben, vám-, adómentességben, sőt prémiumos készpénzjutalmakban is részesüljenek. De csak akkor, ha hajlandók Musztafa Kemál négyéves tervének szolgálatába szegődni. Az első három évben mindössze három és félszáz, a későbbi években pedig már mintegy kétezer gyárat állíthatott így Musztafa Kemál négyéves tervének szolgálatába...

Új bankok is alakultak. Bányamérnökök, geológusok kutatják át állami megbízásból az országot, hogy felkutassák a földben rejlő kincseket és sok nagy értékű bányát tárnak fel. Felfedezték a Demir-hegységben Törökország, de az egész világ egyik leggazdagabb vaslelőhelyét. Mintegy hetven százalékos vasérc van ebben a kisázsiai hegységben. A török gyáripar nyersanyagellátása most már jórészt hazai földről egészítődik ki. Szén, olaj, petróleum vándorol a török gyárakba, és az új gyárak egész tömege létesül. Musztafa Kemál uralma teremtette meg a gyáripart, és érkezett el Törökország oda, hogy papír, textil, vegyészeti, gépi, cellulóz, üveg, acél és hadigyártása eddig elérhetetlennek látszó magaslatokba lendült. Gabonában, dohányban, cukorban és szövöttárukban rövidesen Törökország teljesen önálló lesz. Micsoda haladás ez ahhoz képest, hogy nemrégiben még Törökországban csupán apró kiskereskedők és kisiparosok voltak.

A dohányon és gyapjún kívül jóformán egyetlen török iparcikk sem volt olyan, ami a világpiacon egyenrangú helyet biztosított volna a számára. Még a déligyümölcs exportja is kicsiny volt.

A bazárrendszer, az utcai árusok, piszkos, rendetlen utcai kiföldék, halárusok, cukrászok és üstfoltozók iparos társadalma jóformán eltűnt a rendezett városok területéről. Még a koldusokat is kitiltotta az utcáról Musztafa Kemál. Addig szabadon terjedtek a ragályok és betegségek. Lepra is nem egy helyen ütötte fel a fejét.

A régi török gazdasági életet annak idején a kezdetleges földművelés jellemezte. Mindezt azonban Kemál lényegesen megváltoztatta akkor, amikor az 1937. évi ún. „négyéves tervvel” a mezőgazdaságot gyökeresen megreformálták. Hiszen végeredményben a mezőgazdaság Törökország fő megélhetési forrása. Belterjes gyapot- és dohánytermelés jött létre; öntözést és általában a termelés állami irányítását vezette be Kemál. Törökország lakosságának 81,6 százaléka élt földművelésből 1937-ben; Törökország területéből 12,2 százalék az erdő, 10,1 százalék a szántóföld, 1,7 százalék a kert és szőlő, 76 százalék egyéb és terméketlen talaj. Ez a kedvezőbb arányszám azonban már a kemáli államvezetés érdeme.

Lássuk csak, mit termelnek ezen a földterületen. 1000 mázsákban így alakul a termelés: búza 46 079, rozs 4263, árpa 22 952, zab 2954, kukorica 7141, burgonya 1686, cukorrépa 2476, dohány 565, len és gyapot 663, selyemgubó 2348. Ezenkívül mák, hüvelyesek, olajbogyók, szezám, déligyümölcsök teremnek nagyobb mennyiségben, melyek közül egyedül fügeből 1 161 000 mázsa termett egy évben. Édesgyökér, dió, mandula, mogyoró, szőlő és mazsola terem még ezenkívül nagy mennyiségben Kemál Törökországában.

1938-ban, Kemál utolsó évében Törökország állatállománya a következő volt: szarvasmarha 5 896 000, ló 651 000, öszvér és szamár 1 160 000 juh 16 449 000, kecske 14 804 000, bivaly 586 000, teve 95 000.

Természetes, hogy ilyen módon az ország gyapjú, állati bőr, angóra- és kecskeszörtermelése is igen számottevő.

Az ország gazdag bányákban és ásványokban. 1937-ben 1000 mázsákban a következő mennyiségeket bányászták ki Törökországban ásványi kincsekből: barnaszén 1164, kőszén 23 061, az igen fontos és főképp Törökországban fellelhető krómérc 920, ezüst 80, cink 161, mangán 5, antimon 13, borax 47, tajték 6, magnezit 14, higany 5, arzén 4, kén 28.

Kemál működésének utolsó évében egyébként Törökország behozatala összesen 149 millió török fontot tett ki. Behozatali tárgyai főképpen fémek, acél, gépek, vas- és textiláru. Mindezt elsősorban Nagy-Britanniából, Németországból, Észak-Amerikából és Olaszországból importálta Törökország. A kivitel, 145 millió török font értékben főképpen dohányból, mogyoróból, mazsolából, fügeből, angóraprémből, gyapotból és gyapjúból állott. A kivitel szintén azokba az országokba irányul, ahonnan a behozatal történik; ezenkívül azonban Törökország *Oroszországba* is igen sokat exportál. A török font, amely 100 piaszterből áll, Kemál alatt egyike lett a legstabilabb valutáknak. Még a török filléregység, a „gurus” is vásárlóképes aprópénz a török falvakban. Az ország lakosainak életstandardja kimutathatóan megnőtt, úgy, hogy a török ember életszükségleteit, sőt, a városi lakosok luxusigényeiket is jobban ki tudják elégíteni, mint nem egy nyugat-európai nemzet fiai.

Törökország lakossága meglehetősen egységes szociális rétegezettségű. Az államvallás, a mohamedán hit híveinek aránya 97,4 százalék. Az 1,8 százalék keresztény túlnyomó részében ortodox görögkeleti vallású. A városok lakossága egyébként nem növekszik olyan mértékben, mint az európai országokban. A lakosság szívesen megmarad a falvakban. A partvidék sűrűn lakott, ellenben az ország belseje, különösen a kisázsiai pusztaságok, meglehetősen néptelenek. Nem is egészséges és termékeny vidék ez. Egy négyzetkilométerre elosztva Törökország átlagos népsűrűsége 23,3 fő. Huszonöt ezernél nagyobb lakószámú városokban az ország lakosságának mindössze 12 százaléka él, összesen 2 200 000 ember. Igen jellemző a sajátja-

gos török állapotokra, hogy az ország két legnagyobb városa között nem szerepel az ország fővárosa. Mert legnagyobb város Konstantinápoly, amelynek körülbelül 700 000 lakosa van; ez a város, mióta nem fővárosa az országnak sokat veszített jelentőségében. Ezután jön Szmirna, 180 000 lakossal és csak ezután a főváros, Ankara, Kemál „gyermeke”, amelyről később külön szólunk majd.

A török lakosság kultúrszintjének emelésén sokat fáradozott Musztafa Kemál. Az iskolákban, amelyek mind átmentek az állam tulajdonába, már 1933-ban is 15 064 tanító működött, akik közül 4624 volt nő. 6733 elemi iskola volt ebben az évben Törökországban, 62 líceum, 18 tanítóképző, 12 főiskola. Ezekben az utóbbiakban már 1933-ban is 6000-nél több hallgató van.

A tankötelezettség a 12. életévig terjed. Ezalatt az 5 éves ún. népiskolát kell elvégeznie a török gyermeknek. Ezután mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi szakiskolákra lehet beiratkozni; ezek átlagban 3 vagy 4 évfolyamból állnak. A török ifjú vagy a török leány azonban a 3-tól 5 évig tartó tanítóképző iskolában és a 6 évig tartó líceumba is beiratkozhatik, ami után még az öt fakultásos egyetemet is elvégezheti. Természetes, hogy a török fiatalság, amely már az új köztársaságban nőtt fel, műveltség tekintetében messze elhagyta maga mögött apáik színvonalát, és így legfőbb támasza Musztafa Kemál újíto szellemének.

Egészségügyi szempontból is óriási a haladás Kemál Törökországában. Ma a török kórházak és szanatóriumok mintaszerűek. Ideggyógyintézetek, pszichoterápiás és modern gépekkel felszerelt röntgen- és más intézetek gyógyítják az arra rászoruló törököket. Régente - útleírók írják - az örülteket például legfőljebb összefogták, akárcsak a leprásokat is, és bár szent embe- reknek tekintették őket, mégis orvosi „gyógykezelésük” abból állt, hogy ha dühöngeni kezdtek, hát egyszerűen megkorbácsolták őket. A ráolvasás, kuruzslás és jóslás még a szultáni udvarban is majdnem a legutolsó időkig el volt terjedve. Aki nevesebb török orvos volt, mint Maurogeni vagy gyógyszerész, mint Bonkowski pasa - nem volt török, hanem idegen. Görögök, lengyelek, örmények kezében voltak az európai tudományok. A török tömegek, földművesek, kisiparosok és katonák voltak.

Ezeken az állapotokon segített Musztafa Kemál akkor, amikor népének az európai fejlődés lehetőségét megadta. Ma a török polgár átlagos kultúrszintje semmivel sem marad el európai polgártársa mögött.

XXV.

A török hétköznapi átalakulása

Kemálnak azonban mindezeket a reformokat mélyen alulról kellett kezdenie. A régi épület lebontása után az építész útja a legalsó fundamentumnak teljes újjáépítésén át vezet a modern épület felépítéséhez. Ezt a munkát végezte el Kemál akkor, amikor a török ember, a török hétköznapiok képét formálta újra.

Régen a török nép messze a világtól, teljes elmaradottságában élte hétköznapijait. Szomorú tény, hogy a lakosság közel kilencvenhat százaléka analfabéta volt. Még 1927-ben is a tizenöt milliós népből mindössze hétszáz ezer tudott csak írni-olvasni!

Musztafa Kemál feladata volt, hogy ezen a vonalon rendet teremtsen. Híres volt a konstantinápolyi Dolma Bagcse palotában való első bemutatkozása, amikor is az ott rendezett nagy ünnepélyen fekete nagy iskolai táblát és írószereket hozatott: aztán maga mutatta meg a

résztevőknek, mennyivel egyszerűbb a latin ábécé, mint a török. Ekkor rendelte el Musztafa Kemál, hogy át kell térni az arab írásjelekről a latin írásjelre. Mégiscsak lehetetlen, mondta, hogy a fiatal török nemzedék hosszú éveket töltsön *csak* azzal, hogy írni tanul. Ennyi idő alatt sok hasznos tudományt lehetne elsajátítani.

Ez a merész változás óriási megdöbbenést váltott ki a konzervatívabb vezetőrétegekben. Kétségtelen azonban, hogy a török ábécé eltűnése óriási léptekkel vitte előre a törökséget a művelődés útján. Hosszú, bonyolult törvény írta elő ezentúl, hol mindenütt kényszeríti rá az államhatalom apránként az írni-olvasni tudást, valamint a latin ábécé megtanulását a törökökre. Így például külön rendelet szól arról is, hogy „börtönviselt” ember csak akkor szabadulhat ki a fogházból, ha előzőleg a fogházban megtanulta a latin ábécé-t. A török közhivatalnokoknak pedig azonnal neki kellett feküdniük a latin ábécé-t tanulni. Megjegyzendő, hogy az ábécé átírásakor Musztafa Kemál egy magyar tudós javaslatára a hasonló magyar fonetikus jeleket vette át a török hangok kifejezésére.

Most nekiállt Musztafa Kemál a dervisrendek és egyházi birtokok államosításának is. Akár csak a *cári Oroszországban*, Törökországban is óriási erkölcsi és anyagi hatalmat képviselt a papság. Természetes, hogy Musztafa Kemál egyik első dolga volt ezeket az óriási papi birtokokat részben felosztani, részben államosítani. Az új főváros képe is megváltozott. Angórában - amelyet most Ankarának neveznek, és az ország végleges fővárosa - német és francia tanárok, karmesterek, igazgatásával zeneakadémiák, operatársulatok alakultak. Színházak, mozik és képzőművészeti iskolák nyílnak meg mintegy varázsütésre, szinte máról holnapra a kisázsiai pusztaságban. Az újonnan létesített rajziskolában a török közvélemény megdöbbenésére női aktokat is lehetett rajzolni. Azonban ugyanekkor Musztafa Kemál azt is elrendelte, hogy a gyermekek nem látogathatják a mozielőadásokat. Az ifjú munkások és munkásnők éjjel nem dolgozhatnak, és általában mindenki csak a korlátozottan megszabott munkaidő alatt dolgozhat.

Új törvénykönyvek sorozatát lépteti életbe Musztafa Kemál. Kereskedelmi jogból a német törvénykönyvet vette mintául. Büntetőjogból az olasz törvényeket, polgári jogból a svájci magánjogi törvénykönyvet. A rengeteg mindenre kiterjedő új törvényből felemlítjük például, hogy külön törvény rendelkezik arról, hogy az utcán törpéket és nyomorékokat nem szabad megmosolyogni és, hogy a házasulandók számára elrendelték a kötelező orvosi vizsgálatot. A próféta Koránját, amelyet eddig csak arabul volt szabad a hívők kezébe adni, lefordították végre modern török nyelvre; így kellett ezután a templomban is imádkozni. Előírta a törvény ezentúl azt is, hogy a török gyárakban és vállalatoknál hány százalék külföldit szabad alkalmazni. Nem szabad ezentúl a török hivatalokban a látogatókat megvártni; udvariasan kell fogadni őket, de az aktákat sem szabad ezután bürokratikus módon hevertetni. Sőt az ősi szokást is megtiltotta Musztafa Kemál, hogy tudniillik feketekávéval kínálgatták a feleket, nemcsak a minisztériumokban, de a legegyszerűbb fűszeresnél is. A munkamenet üteme mindenben meggyorsult. Musztafa Kemálnak még arra is volt gondja, hogy a régi török üdvözléseket és hajlongásokat megtiltsa. Eddig ugyanis a török ember a „tennemával” köszönt, amely a következőkből állott: lábfejét összerakta, sarkát kissé széjjeltartotta - akárcsak a kínaiaknál, ez volt az önkéntes alázat jele -, azután begömbített ujjaival homlokát, száját és mellét érintette a török ember. Ha nagy úrral állott szemben, akkor nemcsak egyszer, hanem többször végezte ezt a műveletet gyors egymásutánban, mély hajlongások közepette. Musztafa Kemál ezt az ősi köszönési módot is megszüntette. Időrabló és idejét múlta szokás volt ez szerinte. Az új miniszteri rendelet még azt is előírta, hogy a kalapot - mert ez lépett a régi fezhelyébe - pontosan hány arasznyira kellett megemlíni, ha utcán köszöntünk valakit.

A feztiltása váltotta ki a legnagyobb ellenhatást. Talán éppen ez volt az a rendelet, amely ellen a legtöbb török ember felháborodottan tiltakozott. Musztafa Kemál azonban maga is jó példával járt elől. Véletlenségből sem engedett ki a török propagandaminisztérium olyan fényképet, amely az államfőt nem hajadonfővel ábrázolta. A feztrendelet néhány erélyes büntetőszabály foganatosítása után végül is „meghallgatásra” talált Törökországban.

Egy másik mindennapos baj megszüntetéséről is gondoskodott Kemál. Törökországban az időszámítás nagyon zavaros probléma volt. Eddig - nem tréfa - az volt a helyzet, hogy Konstantinápolyban a Levante Herald szerkesztőségi órája után igazodott egész Törökország. Ha ennek az újságnak szerkesztőségi órája rosszul járt, Konstantinápoly egész európai világa a legnagyobb bajban volt; lekésett a hajóról és vasútról, de általában mindenhol, ahol a török időrendszer szerint igazodtak. A Levante Herald közölte ugyanis a török időt. A vasúti menetrend és a hajójáratok mind az úgynevezett „à-la Turca” időszámítás szerint voltak megszerkesztve. Ha az európai azt látja, hogy az egyik hajó például tizenegy órakor indul, előbb meg kellett nézni a Levante Herald utolsó oldalát, hogy mit jelent ez az európai utas óráján? Ha az egyik nap - teszem - délután hat órát mutatott, másnap már biztos nem volt annyi, mert a török nap hosszúsága és rövidege *nem állandó*, hanem mindennap változik a nap nyugta szerint! A török ember Musztafa Kemál reformjáig, ha európai órát hordott, kénytelen volt azt mindennap újra megigazítani. A török időszámítás ugyanis, mint a régi görögöknél - valószínűleg Bizáncból vették át -, a nap nyugta szerint alakult. A nap tizenkettőkor nyugszik le a török elméletben. Így szól a török időszámítási szabály. Természetesen az európai időszámítás, a valóságos napnyugta időpontja mindig változik. Így azután például, amikor hét órára esik az európai dél, Törökországban fél öt van. A következő héten természetesen már másképp alakul a különbség. Viszont olyan órát, amely a nap nyugtát éber figyelemmel kísérfje, még nem teremtett a jó Isten. Így nemcsak a Törökországban élő európaiak, de a törökök sem tudták, hogy is állnak tulajdonképpen az idővel.

Ennek a látszólag felületen mozgó furcsaságnak azután volt egy igen súlyos erkölcsi visszahatása. A török ember megszokta, hogy a pontosság nem fontos, hisz úgysem lehet vita nélkül számonkérni valakitől a török számítás szerint, ha valaki elkésett.

A török, ha elvégezte a napi munkáját, lemegy az Aranyszarvra, hogy áthajózzon Szkutáriba vagy Haidar pasába, ha ugyan itt lakik. Ráül a hajóra, és mit sem törődik azzal, hogy a hajó mindjárt indul-e vagy csak egy óra múlva? Úgyis elindul egyszer a hajó, és addig a régi török ember valami gondolat nélküli, érzéketlen, boldog állapotban vár, élvez. Nyugodtan nézi a napsütést, mintha otthon vagy a hivatalában volna. Ezt nevezi a török „kef”-nek, ezt a tétlen nyugodt állapotot. Csodálatos dolgot sikerült ezzel a régi török embernek megvalósítani! Mintegy leállította agya működését, ennek a folyton motolláló, örökmozgó gépnek ugrálását, amit annyi túlfűtött fejű ember kívánna legalább félórakra leállítani, de ami még éjjel sem sikerül. Mit számított a régi török embernek az idő? Allah éppen olyan hosszúra teremtette a napot, hogy mindenre kijusson az időből! Ezen változtatni úgysem lehet - hát mit gondolkozzék rajta a török ember mindennap újra és újra! Természetesen európai embernek, aki azt szereti, ha beül a vasúti kocsiba vagy hajóra száll, akkor az mindjárt induljon is - nos, az európai embernek igen furcsa volt ez a lehetetlen török időszámítás, és az azzal összefüggő török nemtörődömség is.

Ezt a lehetetlen időszámítást szüntette meg Musztafa Kemál, aki nemcsak az európai óraszámítást vezette be, hanem ugyanakkor méterrendszert és az európai keresztény kalendárium használatát is.

Mert nemcsak a napszámítással, az űrmértékkel és hosszsmértékkel, hanem a naptári számítás-sal is rengeteg baj volt. Az európai időszámítás a Gergely-féle naptár szerint megy. A levantei keresztény világ túlnyomó része görög lévén, ők viszont Julián-naptár szerint számítják az időt. A két naptár között tizenhárom nap különbség van.

Ezenkívül általánosan használatos volt a mohamedán időszámítás is. Csakhogy ez is kettő van: egyházi és polgári. Az egyházi kalendárium a közkeletű és a törökökön kívül az arabok is ezt használták. Ez az időszámítás a holdév szerint megy. Újholdkor van a hónap eleje. A hónapban huszonkilenc-harminc nap van és az egész év háromszáz-ötvennégy napból áll. Tehát tizenegy nappal kevesebből, mint az európai év. Ennek az a különös következménye, hogy például a mára eső török ünnep csak harminchárom év múlva fog megint *ugyanarra* a napra esni - addig pedig az év minden szakát megjárja. Ez olyan, mintha például a mi pünkösdünk néhány év múlva télen tíz fok hidegben esnék meg, a karácsony pedig nyárra, kánikulára maradna... Ez a Kemál előtti török naptár Mohamednek Mekkából Medinába futásától számítja az éveket, ami Krisztus után 584-ben történt. Így a török 1908-ban például 1319-et írt. Csakhogy ezt a naptárt sem használja a török mindenütt, mert például okiratokon, hivatalokban, a polgári, az úgynevezett pénzügyi török naptár szerint számolta az időt. Ennek a napi dátuma összeesik ugyan a görög napi dátummal, de a hónapokat törökül nevezi meg, és így az évet március tizenegyedikétől kezdi. Ez azt jelentette, hogy az előbbi példában 1908-ban ez a polgári naptár például 1317-et írt, tehát kettővel kevesebbet, mint a török egyházi kalendárium.

Hogy a bonyodalom még teljesebb legyen. A törökországi üzleti életben igen elterjedt volt a zsidó naptár használata is. Ugyanis a törökországi kereskedelem túlnyomó részét keresztények és zsidók bonyolították le, török ember nem igen nyúlt üzlethez, sokszáz éves háborúk szoktatták le őket erről. Sokkal egyszerűbb volt egy országot janicsárokkal meghódítani és kifosztani, mint árukalkuláción és áruszállítások nehézségein törni a fejüket. Ezért is volt Musztafa Kemál előtt az egész török hitelélet megbénulva és jóformán kivéve a törökök kezéből. Kisebbségeik, a görögök és örmények látták ennek hasznát. De természetesen a legtöbb pályáról kiszorított zsidók is nagy részt vettek benne. Ezeknek a zsidóknak ugyancsak külön naptáruk volt. Éppen Szalonikiben, ahol Musztafa Kemál is született, az ifjú Musztafa még saját szemével is láthatta, hogy az itt óriási tömegben élő zsidók naptára mennyire elterjedt. A zsidó év hasonlatos ugyan a török egyházi évhez, mert ez is holdév, de ennek szökő-évei is vannak. Nevezetesen minden tizenkilenc évre hét szökőév esik, ami annyiból fontos, mert ilyenkor, egy hónappal többet számítanak. Az izraeliták naptára ezenkívül a világ teremtésétől kezdi az időszámítást, és már jóval az ötezer-hatszáz után tart.

Az örmény, ez a másik nagy kereskedőréteg, szintén két különböző naptárt használ. Egyik része a Gregoriánus, másik a Juliánus-féle naptárt használja. Aszerint, hogy melyik örmény - gregoriánus és melyik egyesültkatolikus hitű.

Ebből a lehetetlen összevisszaságból következett, hogy minden török újságon és okiraton három-négy dátumot is írtak, de jóformán senki sem tudta, hogy a *másik* mit ért valamely kitűzött terminus alatt.

Ugyanígy volt az űrmértékkel és hosszsmértékkel is. Nem akarjuk ennek a leírásával a szót gyarapítani. Gondolhatni, micsoda visszamaradottság volt ott, ahol az elemi előfeltételei is hiányoznak a polgári és kereskedelmi forgalom szabályosságának.

Ezeket a lehetetlen állapotokat szüntette meg Musztafa Kemál, amikor a métert és az egységes Gergely-féle naptárt tette kötelezővé mindenki számára. Elrendelte ezenkívül azt is, hogy ezentúl csak a péntek lehet ünnepnap. Azelőtt úgy volt, hogy a keresztények a vasárnapot

ülték meg, a mohamedánok a pénteket, a zsidók meg a szombatot. Valóságos listát kellett tehát vezetni minden vásárló török polgárnak arról, hogy *melyik* kereskedőhöz *melyik* nap teheti be a lábát.

Kemál előtt a török ember - már mint az átlagos kispolgár - nem is nagyon érdeklődött még az írás és olvasás tudománya iránt. Még kevésbé az irodalmi török nyelv iránt, amely arab és perzsa elemekből állott jórésztben. Ezt a művelt nyelvet a török kispolgár nem is értette. A háromféle török írásjel közül is csak a legegyszerűbbet tudta az átlagos írástudó ember - ha ugyan tudta - valahogyan elolvasni. Mert írásmód is háromféle volt. Ha török iparosnak azelőtt írnia kellett, hát ott voltak a nyilvános íródeákok a piacon, a bazárban, a templomok környékén. Ott ültek akár egy sor cipőtisztító, apró ládával maguk előtt. Ültek és várták az ügyes-bajos, levél- vagy szerződésíró ügyfeleket. A török ember nem is asztalon szokott írni, hanem tenyerére terített papíron, és pedig lúdtollal. Kemál mindezt az ázsiai visszamaradottságot megszüntette, amikor az iskolareform kapcsán elrendelte az általános tankötelezettséget, és mindenkinek meg kellett tanulni európai módon írni, olvasni és számolni. Ma már egy szemünk láttára felnőtt török nemzedék áldja ezért a „vakmerő” újítót. Hétszáz év alatt nem merte senki ezt az átmenetet vállalni.

Külön meg kell emlékeznünk Kemál egyik nagy jelentőségű társadalmi reformjáról: a nők egyenjogúsításáról is. Ez a reform is szinte teljesen megváltoztatta török élet képét. Köztudomású, hogy milyen alárendelt, középkori helyzete volt addig Törökországban a nőknek. Hiszen csak nemrég történt, hogy egy török nőt majdnem meglincseltek, mert az utcán hosszú férfipantallóban merészkedett végigmenni. Musztafa Kemál strandfürdőket nyitott, közös társas összejöveteleket, bálokat rendezett.

Európai számára szinte hihetetlen, hogy milyen szeméremérzettel takarták el például a török nők addig még a hajukat is. Már az is erkölcstelen volt, ha valaki egy török nő arcát megláthatta. Nos ez is radikálisan megszűnt. A török nő ma éppúgy sportol, strandol, lovagol és úszik, mint akár nálunk, Európában. Mozdulatművészeti iskolák, színiakadémiák és balettiskolák művelik ki a nemzedékeken át heveréshez és cukorrágcsáláshoz szokott háremhölgyek, bizony még ma is - ezt általánosan észre lehet venni - kissé vastag csípőjű unokáit.

A házassági jogrendszer is gyökeresen megváltozott Musztafa Kemál alatt. A többnejűség megszűnt. A fiatalok nemi felvilágosítása, a venereás betegségek gyógyítása, nemkülönben a nem kívánt gyermekáldással összefüggő egyéni tragédiáknak, a fiatalok felvilágosítása által elérhető megelőzése tekintetében rengeteg történt. Megdöbbentő, hogy ez ideig micsoda elmaradott körülmények között élte le a török nő esküvője napjától nagyanya koráig életét. Dzsavidan Hanum, egyébként magyar születésű grófnő, aki az egyiptomi alkirálynak, II. Abbas Hilminek volt felesége, és utóbb II. Abdul Hamid alatt sokáig élt Törökországban, majd Musztafa Kemállal is ismeretségben állott, írja le, hogy még a XX. század elején a legelőkelőbb körökben milyen körülmények közt éltek a keleti nők férjük mellett. Az ember szinte elcsodálkozik, hogy nem a középkorban történik mindez. Csak el kell olvasni egy ilyen előkelő keleti esküvőnek a leírását, amelyen Dzsavidan Hanum - magyar néven Török Margit grófnő - személyesen is részt vett. A fiatal menyasszony ott áll a pasa palotájának legbelső termében. Mozdulatlanul ül egy párnán, arcát fátyollal takarták le. Homlokára valami műanyaggal óriási csupasz gyémántokat és smaragdokat ragasztottak. A lány meg sem mozdul, mint valami bálvány. Azután jön a vőlegény. A fiatal pár elvonul, a lakodalmas népség együtt marad, és az előkelő kegyelmes urakhoz és kegyelmes asszonyokhoz percek múlva kiront a menyasszony öreg dajkája, és büszkén végiglobogtatja valamennyi termen - a véres lepedőt. Az előkelő közönség pedig tapsol - és semmi furcsát nem talál mindebben. Viszont, ha a

menyasszony arcfátyla az elébb leesett volna, valószínű, hogy a jelenlévő előkelőségek ijedtükben idegsokkot kaptak volna.

Az álszeméremnek és elmaradottságnak ilyen különös vegyülete volt Musztafa Kemál felléptéig a törökök álláspontja a nemi kérdésben. Már pedig a nemi kérdés determinál, és végigkíséri az embert élete hosszú, talán leghosszabb időszakán. Ez a fontos társadalmi probléma egy megújítandó társadalom keretén belül semmiképpen sem hanyagolható el. Kemál tudta ezt és aszerint cselekedett. Az előkelő gazdag ember úgy nősült régebben Törökországban, mint ahogy az ember egy szép lovat vagy bútortárgyat megvesz. Azután, ha már megunta, nyugodtan szerzett magának egy másikat. Csupán az egyszerű, több asszonyt eltartani nem tudó, szegény török ember élt tisztességes, monogám életközösségben. Kemál jól látta meg, hogy a nyugati családi forma és a nők egyenjogúsága a jövő boldogulásának egyetlen helyes útja. A fiatal török nő tehát Kemál alatt nemcsak miniszteri titkár lehetett, hanem gyermekorvosnő vagy operaénekesnő, vagy akár ejtőernyős katona, pilóta vagy tengerésziszt is.

A török hétköznapi népe Musztafa Kemál alatt teljesen megváltozott. Ha történetesen csoda történik, és II. Abdul Hamid, a „vörös szultán”, vagy akár az egy nemzedékkel később élt Enver pasa hirtelen feltámadt és betévedt volna valamelyik ankarai vagy konstantinápolyi utcára: azt hitte volna bizonyára, hogy nem is jár Törökország földjén. Annyira más lett az ember és más lett a török mindennapi élet rövid pár esztendő alatt...

XXVI.

Kemál külpolitikája

Musztafa Kemál belső reformjainak ismertetése után illő, hogy néhány szót szóljunk külső politikájának eseményeiről is.

Az a veszedelmes politikai tétel, hogy a háború a külpolitika folytatása épp annyira idegen volt Kemáltól, mint minden más tisztességesen dolgozó embertől. A háború nem a külpolitika folytatása. A háború egészen más valami. Háborút előidézhetnek adott kényszerhelyzetek; azonban a háborút már eleve elkönyvelni, mint a külpolitika létjogosult folytatását - nem, ezt Musztafa Kemál sohasem vallotta. Jól tudta, hogy ügyes külpolitikával éppen *el lehet kerülni* a háborút - nemhogy a kettő egymásnak szükségszerű folytatása lenne. A török külpolitika Kemál alatt ezen alapszik: békében, tisztázott problémák között, barátságban és kultúrközeledésben élni szomszédaival. Úgy Bulgáriával, mint Görögországgal és főképp *Oroszországgal*. Ezzel a hatalmas szomszéddal azonnal megegyezett Musztafa Kemál. De sok hasznát is látta az oroszokkal kötött szerződésnek Törökország. Az orosz kölcsönök és gépszállítások igen hasznosak voltak az országra nézve. Törökország előnyös külföldi összeköttetéseinek pénzügyi és gazdasági haszna mutatkozott. Törökországba addig is sok nyersanyag, áru és pénzkölcsön érkezett. Ez már szinte török tradíció volt. Enverék alatt nagy árat is kellett fizetniük azért, amit külföldről áruban és pénzben kaptak. De ettől az egy esettől eltekintve a helyzet mégis csak az volt, hogy Törökország állandóan csak *kapott*. Régebben a neki udvarló régi Franciaországtól. Azután Enver alatt Németországtól; Musztafa Kemál alatt pedig Oroszországtól. Amikor pedig Kemál élete vége felé járt, az angol, ezután pedig az amerikai szállítások és kölcsönök lendítették fel Törökország jómódját.

Kemál egyik legfontosabb külpolitikai sikere az általa kezdeményezett szaadabadi szerződés, amely Afganisztántól Irakig egyesítette a muzulmán népeket egy gazdasági és politikai tömbben. Ez is olyasmi volt, amihez foghatót nem tudtak volna létrehozni a régebbi török

politikusok. A síita és szunnita országok állandó rivalizálásban, gyűlölködésben és határvillongásokban éltek azelőtt egymással. Musztafa Kemálnak azonban ez is sikerült. Ellátogatott a török államelnökhöz ezenkívül nemcsak a transzjordániai uralkodó, hanem Reza sah, az új Perzsia, Irán császára is. Sőt, Konstantinápolyba látogatott - ez először fordult elő a világtörténelemben - VIII. Edward angol király is.

A balkáni országokkal való barátságos kapcsolatait, az ún. „Balkán Blokkhoz” való csatlakozásával erősítette meg. Ezek a szemmel látható megpecsételései a nagy külföldi barátságoknak jelentősen biztosították a török politika állandóságát, szilárdságát és az elnök egyéni tekintélyét is saját hazájában. Kemál, a sok külpolitikai siker közepette, úgy állott rövidesen az ifjú nemzedék előtt, mint a haza atyja.

Nem ismertethetjük azonban Kemál külpolitikáját anélkül, hogy részletesen rá ne világítsunk Kemál ún. Dardanella-politikájára is.

Törökország külpolitikai helyzetének ugyanis bizonyos állandóságot adott az, hogy a történelem utolsó évszázadaiban Törökország volt a nagy tengersizorsók, az Ázsiából Európa felé vezető átjáró öre. Ezt a geopolitikai adottságot Kemál sem hagyhatta figyelmen kívül. Az ő külpolitikájának is alapvezető tétele volt: megővni és függetlenséget biztosítani a szorosoknak. Tudjuk, hogy az 1871. évi londoni megállapodáson azt határozták el, hogy csak Oroszország és Törökország tarthat hadihajókat a Fekete-tengeren. Más hadihajóknak egyszerűen megtiltották, hogy átkeljenek a szorosokon. Ez volt az az állapot, amelyet Kemál, mintegy örökségül, átvett. 1918-ig nem volt szabad más nemzetiségű hadihajóknak átkelniük a szorosokon. A sèvres-i békeszerződés megszüntette ezt az állapotot. A Dardanellák és a Boszporusz 1921-ben megnyílt. Ismeretes, hogy a békekonferenciák bizonyos víziutakat, így a Dunát is, nemzetközi területnek nyilvánították. Ez az elv volt irányadó a török tengersizorsók kérdésében is. Amikor aztán 1924-ben a lausannei tanácskozások alkalmával a törökök, Kemál kezdeményezésére, megkísérelték, hogy visszaszerezze főhatóságukat a szorosok felett, egyelőre még csúfosan megbuktak e tervvel. Továbbra is nemzetközi terület maradt a híres víziút. Ez volt az állapot egész 1936-ig, amikor is végre, a montreuxi megállapodásban, Törökország visszakapta a szorosok feletti felségjogát. Kemál külpolitikájának nagy sikere volt ez.

Egy ország külpolitikai vezetésének ismertetésénél természetesen szemügyre kell venni az ország földrajzi helyzetét, de főleg szomszédait is. Végső elemzésben ez a földrajzi helyzet határozza meg egy ország külpolitikai problémáinak legnagyobb részét.

Törökország szomszédai Kemál idejében ezek voltak: Európa felé: Bulgária, Ázsia felé: Oroszország, Irán, Irak, Szíria. Valamikor az Ottomán Császári Birodalom, több mint háromszor annyi szomszédot tarthatott számon. Hiszen még VI. Mohamed Törökországa is három földrész területén feküdt. Kemál Törökországa már csak Kis-Ázsiát foglalta magában, egyetlen kisebb európai földdarabbal együtt. Partjait a Márvány-tenger, Fekete-tenger, Égei-tenger, Földközi-tenger mossa. 768 736 négyzetkilométer területen fekszik az új Törökország. Az európai földön fekvő török terület ebből mindössze 23 975 négyzetkilométer. Ekkora ugyanis Kelet-Trákia, Törökország megmaradt európai része.

Törökország fekvésénél fogva tehát oly exponált helyzetben van, hogy a legtöbb világesemény érdekeit súrolja. Oroszország felől, Európa balkáni része felől, de a Földközi-tengeri hatalmak, Nagy-Britannia, Olaszország felől is érdekelve van. Ami pedig Ázsiában történik, abban Törökország iraki, iráni és szíriai határa révén eshet a világtörténelmi események forgó-

szelébe. Itt, Szíria felől, külön bekapcsolódnak még a francia érdekek is Törökország érdektérségébe.

Felmerül a kérdés: vajon milyenek, védhetők-e adott esetben Törökország határai ennyi irányban?

Azt kell válaszolnunk, hogy nehezen. Az Ottomán Birodalom küzdött annak idején ugyanezekkel a bajokkal. Persze, nagyobb mértékben.

A mai tulajdonképpeni török terület közepén száraz és magas hegyvonul vonul végig. Ez a magas fennsík, amelyet a hegyek körülölelnek, mintegy 1000 méter magas. Kapcsolódnak hozzá még kétszer-háromszor olyan magas hegyek; ezek a Balkán hegyláncainak folytatásai. Ugyanígy hegyvidék vonul az orosz határ felé is és az örmény lakta országrész irányában. Kétségtelen, hogy ezek a határok aránylag kis erővel védhetők. A járhatatlan hegyi utak amúgy is nehezé teszik az előnyomulást. Ebben az irányban a határvédelem távolról sem alkot olyan gondot és nehézséget, mint a tengerparti részek és az Európa felé eső határ. A tengerpart szaggatott, vize csendes, és a történelem során nem egyszer próbálkoztak itt már partra szállni Törökországot támadó, idegen csapatok. Irak és Irán irányában Törökország és szomszédainak földje szinte észrevétlenül folyik egymásba; Irán földjére a kurd lázadás idejében be is nyomultak török csapatok. Ezek a határok már kevésbé alkalmasak arra, hogy kisebb csapattal ellenséges benyomulást fel lehessen tartani. - Az európai határon ott vannak ugyan a tengerszorosok, amelynek Törökország ma feltétlen ura, azonban amíg a tengerpartot védő ún. Csataldza-vonalig eljut a háború, addig Törökország európai része már régen prédául szolgálhatna az esetleges túlnyomó erőknek. Kemál gondja volt, hogy ezt a határt is mesterségesen megerősítse. Bulgária irányában ma már Konstantinápoly elővédje nemcsak a Csataldza-vonal, hanem, azon innen, még Drinápoly, a mai Edirne is. Itt ma már jelentős török helyőrség állomásozik jól kiépített erődökben.

Kemál gondoskodott arról, hogy az ország minden határán először is barátságos szomszédok álljanak, azonban arról is, hogy ha e barátság valamilyen világpolitikai esemény következtében felborulna, a török határok jól védhetők legyenek.

Természetes, hogy mindehhez Kemálnak újjá kellett teremtenie a görög háborúban meglehetősen elvérzett török hadsereget is.

A hadsereg reformálása is egyike volt Musztafa Kemál gyökeres újításának. Musztafa Kemál ugyan leköszönt tábornok rangjáról, letéve ezzel a „pasa” címét is; azonban neveltetéséből kifolyóan valahogy mégiscsak megmaradt vezérkari tisztnek. Mint volt vezérkari tiszt, jól látta, hogy Törökországnak erős hadseregére van szüksége. Azonban jól tudta ugyanakkor azt is, hogy sem az államháztartás, sem a polgárság rovására nem szabad mindent alárendelnie hadserege megszervezésének. Fevszi tábornagy, utóbb Csakmak marsall és főképpen Izmet pasa, az inönüi hős vezetésével sikerült is egységes, jól fegyelmezett hadsereget felállítania.

Kemál egyébként a keresztény kisebbséghez tartozó törökországi lakosokat áttelepítette külföldre. Ezek helyébe önként hazatért Kemál alatt nagyszámú görögországi török. Így azután a Görögországgal és Bulgáriával fennálló ősi török ellentétek gyújtópontja önmagától kialudt.

Ez az akkor még oly vakmerő kezdeményezés igen hasznosnak bizonyult utóbb Törökország számára. A Kemál-féle lakosságcsere simán bonyolódott le. Azóta nemzetiségi ellentét Törökország és szomszédai között nincs. Megszűnt végre, annyi száz év után az az állapot, hogy egy bizonyos földterületet részben török, részben nem török lakosság lakja. Így a hatalmi viszonyoktól függően, hol az egyik fél volt az ura ennek a földterületnek; ugyanakkor a másik felkészült a bosszúra. Ha Kemál bölcs államfői cselekedetei közül talán csak ezt az egyet említjük: ez már maga olyan magaslatokra emeli, amellyel korát és Európát jóval megelőzte.

A lakosságcserevel biztosította török nemzedékek békéjét hosszú évszázadokra, mert valószínű, hogy nemzetiségi okok miatt Törökország nem fog többé fegyvert fogni. Természetesen más eset, ha Törökország határait veszélyeztetné ellenség. Kemál felismerte, hogy az ő idejében Törökországban a lelkek pacifikálása még nem fejlődött odáig, hogy - talán Svájc mintájára - békésen együtt tudna élni ilyen vegyes lakosság. Kemál tehát élete egyik főművét alkotta meg, amikor a lakosságcsere - nem erőszakosan - végrehajtotta. Mindenki vihette magával azt, amit akart, azonban ugyanezt megkövetelte a Törökországba visszatért honfitársak felett rendelkező külföldi kormányoktól is. Az akció teljes sikerrel járt.

Így tehát feles óvatosság volt Kemál részéről, amikor az ország határait védő erődöket is megerősítette. A híres tengerszorosok most erősebbek lettek, mint valaha. Ezekre nem sajnálta Musztafa Kemál a pénzt. Modern erődrendszer, föld alatti kazamaták védik az ország érzékeny pontjait. A török hadsereg békelétszáma húszezer tiszt, tízezer altiszt és százhatvan ezer főnyi legénység, de Törökország szükség esetén másfél milliós hadsereget tud felállítani. Törökország békén alhatott. Kemál alatt megerősített határai mögött. De még békésebben alhat Törökország a mögött a büszkén hirdetett elvének védőbástyája mögött, amely így szól:

- Törökország nem adja oda a magát, *de a másét sem akarja!*

A hadsereg azonban, ismételjük, csak biztonsági szelep az ország külpolitikai vezetésében. Kemál megteremtette Törökország belső egységét is. Kisebbsége Törökországnak ma már alig van. És amíg a régi Török Birodalomban a törökség felét sem tette az ország egész lakosságának, azalatt Kemál idején 86,4 százalék török lakja a köztársaság területét. Kisebbség egyedül a *kurd* volt; 9,2 százalék a számuk 1935-ben. Jórészüket Kemál azóta áttelepítette az ország különböző helyeire. Törvényhozás biztosította ennek a telepítési akciónak lebonyolítását is. Álljon itt végül még azoknak a már említett áttelepítetteknek a száma is, akik 1921 és 1927 között Görögországból jöttek vissza hazájukba, Törökországba. Ezeknek száma összesen 434,079; de már előzőleg is vándoroltak vissza nagy számban török családok. Így érthető, hogy az 1935. évi népszámlálási statisztika szerint Törökország lakosainak 6 százaléka, 962,159 fő, külföldön született. Közülük 367,801 görögországi születésű. Fel kell még azt is jegyezni, hogy Kemál nem zárkózott el népének idegenből jövő kiegészítése elől. Az asszimiláció Törökországban nem probléma: Musztafa Kemál vezette be azt a hivatalos török álláspontot: „*török az, aki törökül érez és magát töröknek vallja*”. Ami csekély örmény, görög, kurd és más kisebbség elenyésző számban az országban található, az is épp oly jó török, mint bármelyik oszmán utód.

Kemál jól tudta, hogy ha népét a béke országútján akarja vezetni, fel kell készülnie katonailag is minden eshetőségre. Meg is tette, és sokirányú békemunkája eredményét a mai Törökország békés nemzetközi nyugalmi helyzetében látjuk azt legjobban igazolva.

XXVII.

Török-magyar kapcsolatok

Külön fejezethez értünk. Szóljon ez a fejezet a kemáli külpolitika során Törökország és Magyarország baráti kapcsolatairól. Illő ezekről a kapcsolatokról - talán első alkalommal - összefüggően is megemlékeznünk. Mert éppen Musztafa Kemál, a török állam újjáépítője volt az, aki a Magyarország irányában érzett török rokonszenvet először váltotta külpolitikai programmá.

Talán helytelen kifejezést használtunk, amidőn Törökország és Magyarország „kapcsolatairól” szóltunk. Sokkal jobban fedné a valóságot az, ha ehelyett egyszerűen a *török-magyar barátságról* beszélénk.

Törökország és Magyarország újabkori kapcsolatainak lényege a legjobb, teljesen ellentétmentes barátság. Miután Törökország imperialisztikus korszaka lezáródott és többé hódítani nem akart - sőt a régi hódításokat sem akarta többé visszaszerezni - a legbékésebb, egyenes vonalú baráti kapcsolat fejlődött ki a két rokon: a török és magyar nemzet között.

Földrajzilag ma már távol esik Magyarország Törökországtól. A közelmúltban azonban, nagyapáink idejében, egészen a múlt század második felének közepéig, Magyarország határos volt a török felségterülettel. Ezért is történt, hogy üldözött magyar emigránsok, honvédek, politikusok, annyiszor vették útjukat Törökország felé. Hiszen egyszerűen csak az ország déli határán, az Al-Dunán kellett átmenekülniük.

Érdekes szemügyre venni, hogy éppen Musztafa Kemál idejében hogyan fejlődött a török közfelfogás barátilag Magyarország irányában? Vajon milyen érzésvilágban nőtt fel maga Musztafa Kemál a magyarok iránt, változtak-e ezek az érzelmei a későbbi idők folyamán, és vajon mit is gondolt, hogyan is érzett Törökország újjáalkotója a magyar rokonnemzet irányában? Kérdések, amelyekre azonban csak a török-magyar kapcsolatok fejlődésének rövid áttekintése után lehet válaszolni.

Vitán felül áll, hogy a török-magyar rokonszenvnek régi, néprajzi s vérségi alapja van. Hisz éppen Kemál idejében tértek vissza Törökországba a régi turáni időkhöz: Kemál azt hirdette, hivatalos tankönyveibe is felvétette, hogy a törökök turáni ősi törzse egyike volt a világ első, nagy kultúrnemzetének. Természetes, hogy a szintén turáni eredetű magyarság iránt is határozott rokonszenv alakult ki a török közvéleményben.

Ez a nemzeti és faji rokonsági öntudat talán éppen a Kemál életét közvetlenül megelőző időkben lángolt fel. Kemál már neveltetése során jót és szépet hallhatott Magyarországról. Az előző évszázadban ugyanis nem beszélhettünk - a néprokonság ellenére sem - török-magyar baráti kapcsolatokról. Egészen a XVIII. századig, ameddig a török-magyar területi kérdések végleges elintézését nem nyertek, legyünk őszinték: Törökország és Magyarország között évszázadokon át háború volt, a szó Zrinyi Miklósi értelmében. Megegett ugyan, hogy elrabolt keresztény magyar ifjak, besorozva a janicsárseregbe, Törökországban magas hivatalokhoz jutottak: azonban ezeknek a mohamedán vallásban nevelt ifjoknak vajmi kevés közük volt a magyarság tudatához. Például Szokoli Musztafa, a legendás hírű török hadvezér is állítólag egy Szokol helységből származó keresztény magyar ifjú volt. De a történelemben semmi nyomát sem látjuk annak, hogy Szokoli Musztafa - éppen ezekben a barbár időkben - bármi jelét is adta volna annak, hogy közösséget érez a magyarsággal.

De azért megállapíthatjuk azt is, hogy ez a XVI-XVIII. században szinte állandósult török-magyar hadiállapot, valahogy mégsem volt elmérgesedett gyűlölködés. Ha Evlia Cselebinek, a Magyarországon is járt és Magyarországot leíró egykori török utazónak hihetünk, a Magyarország déli részeit igazgató pasák és tartományi válik, valami megmagyarázhatatlan, talán be sem vallott rokonszenvet éreztek az igazgatásukra bízott magyarsággal szemben. Szinte mondhatni, hogy Magyarországon ezek az urak, valahogyan otthonosan érezték magukat. Hiszen nagyon is valószínű, hogy az akkor még bizonyára élénkebben Keletről hozott tradícióiban élő magyarság földjén, a konstantinápolyi pasák otthonosabban érezhették magukat, mint például valamely meghódított, német ajkú lakosság lakta területen.

Amikor azután az Európát előntő török hullám megtorpan, sőt kezdett visszahúzódni medrébe, már tényleg fel is csillantak a török-magyar megbékélésnek első jelei. Ha Erdély megfizette adóját, önálló fejedelmeit Konstantinápoly nemcsak hogy megtúrta, de erősítette és támogatta is Béccsel szemben. A modern magyar történetkutatás már kezdi átértékelni az évszázados török-magyar háborúskodásokról belénk gyökerezett, talán egyoldalú és talán más, politikai érdekből régebben hivatalosan is istápoltt felfogást. Van abban kétségtelenül valami, hogy a törökök, nemhogy Caraffákat és Armpruszttereket hoztak volna a nyakunkra, hanem ellenkezőleg, magyar törvényeket, Gyulafehérváron meg éppen európai udvart túrtak meg. Nem bántották a keresztény vallást, és sehol sem akartak erőszakkal bárkit is a mohamedán vallás felvételére kényszeríteni. Talán, - persze az akkori kor szintjére leszállítva - a modern angol gyarmatosítás elveihez hasonló némileg az, ahogyan a hivatalos török felfogás akkoriban a katonailag meghódított magyar területen a nyugati életfelfogással és a magyar hétköznapokkal szemben állott.

Thököly és Zrínyi Ilona már tényleg Törökországban talál menekvést Magyarország erőszakos nyugati urainak németesítő törekvéseivel szemben. II. Rákóczi Ferencz egész udvarával, Bercsényivel, Csákyval, Mikes Kelemennel, Tóth Andrással Rodostóban éli élete utolsó éveit. Rákóczi fia, I. Rákóczi József is török segítséggel tör Magyarország irányába. És ha Csernavodánál nem szólítja el az utolsó Rákóczit a váratlan halál, ki tudja, ma nem egy Rákóczi-dinasztia ülne-e - éppen a törökök jóvoltából - a magyar királyság trónusán?

Azonban magában Törökországban is sok maradandót alkot ekkoriban az odatelepedett magyar kéz. Mikes levelei az akkori török viszonyoknak török irodalomtörténeti beccsel is bíró megörökítése. Egy másik magyar kuruc emigránsnak fia, Tóth Ferenc, a Dardanellákat erősíti meg, úgy, hogy a „Madzsar Káleszi, a „Magyar Torony” ma is hirdeti a magyar munkás kezét Törökország legfontosabb nemzeti védőövezetében.

A török hatalom ekkoriban azonban már hanyatlásnak indul. Az európai államreformátorok és szervezők most már tág területet látnak Törökországban politikai ötleteik megvalósítására. Magyarországról is számos terv indul meg a már romlásnak induló Törökország megreformálására. Magyar fejből pattant ki az akkor még Törökország birtokában levő Szuez átvágásának gondolata is. Ha megvalósítják, Törökországnak mérhetetlen hatalmat és vagyont jelent a csatorna megszületése. Báró Kerekesházi Kerekes Károly pedig, egy Mária Terézia-rendes magyar generális tehetséges fia, nemsokára útnak is indul Törökországba: a szultánnak viszd gondosan kidolgozott, pénzügyi terveket, amelyekkel a folyton romló piaszter értékét lehetne stabilizálni. A bécsi kéz azonban Bukarestben, ekkor török területen, - konzulja révén - elfogatja a magyar tudóst és keresztülhúzza számításait. Pedig Kerekesházi Kerekes Károly báró értékes és komoly terveket vitt magával. Tudományos munkáinak egy része, máskülönben a nagyszombati jezsuiták nyomdáiban könyv alakban jelent meg.

A közeledés Magyarország és Törökország közt ekkoriban még csak szporádikus. Hol volt ekkor még Európa attól, hogy kulturbizottságok kicseréléséről, államilag megszervezett kultúrattaséi szolgálatról álmodhattak volna a nemzetközi közeledésért lelkesedő férfiak! Annál nagyobb azonban az érdem, hogy mégis akadtak úttörők, akik a két nemzet közötti kapcsolatokat időnként felélénkítették. Dombay, Karacsay, Forray, Koháry, végül a fiatal Széchenyi keleti utazásai teremtették meg az első alapokat ahhoz, hogy Keleten bennünket jobban megismerjenek.

A török-magyar közeledés igazi nagy fellendülését azonban a negyvennyolcas idők utáni tömeges magyar menekülés adja meg. Kossuthot szeretettel és rokonszenvvel fogadja be I. Abdul Medzsid, a nagy újító szultán. Talán maga is érzi: ősi nyomdokokon jár ebben a

tettében. Ahogy most Kossuth Kjutahiába, úgy egykor Rákóczi Rodostóban és Thököly még Keletebbre élvezhette a török nyújtotta vendégjogot.

Kossuthal megindult a leverett magyar szabadságharcosok szomorú áradata Törökország felé. Tudjuk, a törökök milyen hősiességgel védték meg Ausztriával szemben magyar vendégeiket.

De ezen túlmenően nemcsak megvédték vendégeiket Schwarzenberggel és Bachhal szemben, de sok negyvennyolcas emigránsnak munkát, magas állást adtak a török állami szervezetben. Kmetty György, a híres Izmail pasa, Karsz várának védője és az ostrom megörökítője, Farkas Adolf, török nevén: Ozmán pasa, Bem apó: Murád pasa, Guyon: Kursid pasa, báró Stein tábornok: Ferhát pasa - és így lehetne sokáig felsorolni a török hadsereg Magyarországból emigrált vezéreit. Hiszen csak magában Alepróban két Magyarországról menekült török pasa is kormányzott. A kisebb rangú, magyar születésű török katonatisztek egész serege harcolt még az 1877. évi *orosz-török* háborúban is. Balogh János, Lógody, Lévyay, Alberti ezredek, Baróthy László és Nemejey volt honvédőrnagyok török katonatisztek lettek.

A szultán udvarában is voltak magyarok. I. Abdul Medzsid utóda Abdul Aziz - az első török padisah, aki otthonról kimozdul - ismeri a magyarok földjét. Első európai útja alkalmával már Magyarország felé veszi útját. Kisfiával és unokaöcsével, a fiatal Abdul Hamiddal, a későbbi szultánnal, megjelenik Budán és meglátogatja Gül Baba sírját. Ezüst urnában földet ajándékoznak is neki Budapesten, a legendás török szent sírjáról. Amikor II. Abdul Hamid trónra kerül, bizalmas embere lesz Vámbéry, a világszerte híres magyar Ázsia-kutató. Vámbéry emlékirataiban számos érdekes részletet is rögzít le az akkori török politika kulisszatitkairól. A san stefanoi béke és a berlini kongresszus gróf Andrássy Gyulának ad alkalmat arra, hogy meghálálja a törökök vendégbarátságát, amelyet azok vele szemben még régi, konstantinápolyi tartózkodása alkalmával tanúsítottak. Farkas Adolffal, az egykori 48-as honvédtiszttel, ekkor már Ozmán pasával és hadosztály tábornokkal May Károly, az utazó találkozik Hillehben, ahol a lázongó kurdokat fékezi meg a tábornok. Ozmán pasa egyébként nemsokára a konstantinápolyi katonatiszti akadémia parancsnoka is lesz. Ugyancsak magyar emberre bízzák a modern, több nyelvű török hivatalos napilap szerkesztését is. Széchenyi Ödön pasa pedig, a legnagyobb magyar fia, az annyiszor leégett faházakkal tele Konstantinápoly tűzoltómentőangyala lesz. Ő szervezi meg az azóta világhírűvé vált török tűzoltóságot. Kunos Ignác, a Keleti Akadémia későbbi igazgatója, a régi török népmesék egyik világhíres gyűjtője Sztambulban. Kunos tanítja egyébként török nyelvre az ott időző külföldi, az úgynevezett „reformpasákat” is, így a Törökország katonaságát újjászervező német von der Goltz pasát is. Thaly Kálmán és Fraknoi Vilmos püspök és kísérei a török állami levéltárak és a Corvinák felkutatása s rendezése tekintetében szereznek halhatatlan érdemeket. És ahogy a magyar egyetemi ifjúság Midhát pasának, a török nagyvezérnek ajánl fel díszkardot, úgy viszont nemsokára a corvinák és már magyar emlékek vándorolnak vissza török földről Magyarországra. A két nemzet barátsága valóságos reneszánszát éli.

Az újjászülető török irodalom egyik nagy alakja Nigjár Hanum, a Námik Kemállal, a török Petőfivel egy időben feltűnt új török költő. Ez a merész hangú író egy Magyarországról Törökországba menekült és ott is házasodott egykori magyar honvédtiszt lánya. A török iskolás gyermekek nemsokára az ő verseit tanulják és Konstantinápolyban utcát is neveznek el róla. Megjelennek a török lapokban és könyvkereskedésekben Shakespeare, Zola és Dumas regényeinek friss fordításaival együtt a legismertebb magyar írók munkáinak fordításai is. Magyarországon pedig török nyelvtanok, a török történelmet ismertető könyvek jelennek meg, és a magyar katonatisztek - így véletlenül e sorok írójának édesatyja is - az orosz-török háború török hőseinek tetteiből vizsgáznak a vezérkari tanfolyamokon. A török császári ház tagjai

pedig ugyanekkor magyar művészekről vesznek különórát; Abdul Aziz, az elhalt szultán egyik fia Hegyitől, Liszt Ferenc egyik tanítványától tanul Sztambulban zongorázni. Magyar művészek adnak hangversenyeket az ún. Petit Champson, Konstantinápoly szívében. Nem-sokára Dzselaeddin, Rumi, Hakk Abdul Hamid, Námik Kemál és mások alkotásai jelennek meg magyar fordításban. Güzelek, hősei eposzok és szerelmes versek magyar átültetéseit olvashatja a magyar közönség a budapesti folyóiratokban.

Rudolf magyar trónörökös is ellátogatott feleségével, Stefánia főhercegnővel, Konstantinápolyba. Magyar tábornoki nagydíszes alakja mindenütt feltűnést keltett. Díszhintaja, amelyet a padisahnak ajándékozott, még évtizedekig ott szerepel a szultán nyilvános sztambuli ünnepeiben.

Ez a török-magyar levegő, amelybe Musztafa Kemál már beleszületik. Ahogy a 48-as érzelmű magyar úriosztály, de a magyar köznép is jól emlékezett és szívébe véste a magyar menekültek iránt tanúsított török vendégbarátságot, ugyanúgy Törökországban is tudták a műveltebb rétegek: nem messze tőlük, az ő Fekete-tengerükbe torkoló Duna mentén, ott él a rokon magyar nemzet - az egyetlen európai nép, amelynek nyelvén sok szó ugyanazt jelenti, mint az ő nyelvükön.

Nincs adatunk arra nézve, hogy Kemál mit tudott fiatal korában a magyarságról. De abból, hogy később, hatalomra jutása után, milyen mély rokonszenvet mutatott a magyarság iránt, attól világosan feltehető, hogy Kemál sem volt mentes a fiatalkorában Törökországban általánosságban elterjedt magyarbarát érzelmektől. Ahogy mi, magyarok is meglehetősen egyedül érezzük magunkat fajilag Európában, úgy a törököknek is joggal lehettek hasonló nosztalgiái a távoli fajrokonok iránt. Miután pedig földrajzi vagy más érdekellentétek ekkor már régen nem rontották a két nemzet érintkezését, ez a ritka faji összetartozás adottsága a természetes összekötő kapocs a török-magyar barátság történetében.

Magyar férfiakkal Musztafa Kemál férfikora elején ismerkedett meg. Ezek pedig a világháború török szövetségesei: a magyar katonák voltak. Itt láthatott először Musztafa Kemál széles-arccsontú, ázsiai megjelenésű, zömök növésű fajmagyarokat. Nagyon érdekes, ha elolvassuk a Konstantinápolyban oly sokáig állomásozott osztrák-magyar katonai attasénak, a lengyel Pomiankowski altábornagynak visszaemlékezéseit arról, milyen is volt a viszony a törökök és a magyarok között.

A központi hatalmaknál nagy probléma volt a Törökországgal való együttműködés háborús adminisztrálása. Konstantinápolyban hatalmas német, osztrák és magyar katonai missziók állomásoztak, és hiteles adatok vannak arra is, hogy a törökök ezek közül egyes-egyedül a magyarokkal éreztek szívből jövő rokonszenvet. Igaz, hogy a konstantinápolyi magyar tisztek az első pillanattól kezdve nem győzték magyarázni a török szövetségesnek, hogy a messziről jött, csukaszürke ruhás katonák között más a szláv, más az osztrák, de legfőképpen: más a magyar. Soha nem is esett súrlódás magyarok és törökök között, amikor ezt az igazságot az ottani magyar tisztek megfelelőképpen elterjesztették. Osztrákok, de főként németek és törökök között azonban mindvégig igen sokszor fordult elő vetélkedés. Magyar tisztek és magyar bakák hathatósan segítettek is Törökországot világháborús erőfeszítéseiben; hadianyag-szállítással, főként azonban mozsárágyúkkal és tüzérséggel. Damaszkuszig, Aleppóig és Divar-bekirig meneteltek a magyar katonák a török csapatok oldalán a végeláthatatlan poros országutakon. Ezek közül a magyarok közül nem egy játszott később idehaza vezető szerepet a magyar politika irányításában, így Rákóczy Imre, a későbbi magyar sajtófőnök és vitéz Nánássy-Megay Ernő altábornagy, Budapest későbbi városparancsnoka is. Germanus Gyula egyetemi tanár a világháborúban összekötőtiszt Törökország és Magyarország között.

Magával Enver pasával és V. Mohamed szultánnal is sűrű, személyes összeköttetésben állott. Germanus intézte a Magyarországból irányuló török hadfelszerelési szállítmányok ügyeit. Mezey István, később szintén egyetemi tanár, Wirthtel együtt, élénk propagálója Konstantinápolyban, a török-magyar közeledésnek. Palóczy Edgár, a Vörös Félhold támogatására alakult magyar bizottság propagandájaként megírja egyik Törökországban kultúrmissziót betöltött honfitárs életét.

Feltűnő, hogy az osztrák-magyar monarchia diplomáciai képviselői is túlnyomó részben magyarok ebben az időben Konstantinápolyban. Maga a világháborús osztrák-magyar nagykövet, Pallavicini János őrgróf, olasz neve ellenére is, magyar mágnás. Gerliczy báró és Szilassy követségi tanácsos közkedvelt és ismert alakjai a konstantinápolyi befolyásos köröknek. Magának a szultánnak is feltűnik egy alkalommal a díszmagyarok sokasága és szépsége; meg is mondja nyilvánosan, mennyire hasonló ez az ősi török viselethez.

IV. Károly király és Zita királyné is megfordult Konstantinápolyban. Előzőleg már a török uralkodóház több tagja, így Izeddin és Vahideddin hercegek is járnak már Magyarországon. Enver is többször tárgyal Budapesten. Mohamed szultánról pedig Budapesten körutat neveznek el. Ilyen előzmények után érkezik meg Konstantinápolyba IV. Károly magyar király vörös attilás, magyar tábornoki díszben. A pompát kedvelő Konstantinápoly bámul a király túlnyomórészt magyar kíséretének pompáján is. Hunyady gróf és Burián külügyminiszter, magyar katonatisztek és mágnások serege kíséri az uralkodópárt. Az ezeregyéjszakai napokat ötezer személyes ünnepség fejezi be a konstantinápolyi császári palotában. Ez volt talán a régi idők monarchikus török-magyar állambarátságának az utolsó, nagy, demonstratív megnyilatkozása.

Kemál, mint az a történelemből eléggé ismeretes, nem szerzett jó tapasztalatokat a nyugati szövetségesekkel való együttműködése során. A németekkel és osztrákokkal sok súrlódása van. Azonban a magyarokkal mindvégig megtartotta rokonszenvét. Ez a rokonszenv érvényesült akkor, amikor Kemál a nagy görög-török háború után uralomra jutott, és módja volt most már realisabb alapra is helyezni a török-magyar baráti összeköttetést. Jóllehet az új törvények szerint Törökországban alkalmazható idegenek numerus claususa őt is kötötte, a magyarokkal majdnem mindig kivételt tett. Környezetében ott volt Mészáros Gyula, a híres magyar orientalista, aki tagja volt annak a tizenkét tagú, szűkebb bizottságnak, amely a török nyelv megtisztítását volt hivatva végrehajtani Kemál megbízásából. Az elnök és a magyar tudós szinte naponta érintkeztek egymással. A török helyesírás és a latin betűkre való áttérés során azután valóban igen sokszor magyar minta után mentek a törökök. Ankarában az új egyetemen magyar tanszék nyílt és külön Magyar Intézet is létesült. Vezetője egyik ismert orientalista, Rásony László professzor lett, akit Kemál is kitüntetett barátságával. Ugyanakkor Nyárády és Karácsonyi Géza professzorok a Kemáli Törökország mezőgazdaságának neves újjászervezői lettek. De más téren is, főképp gazdasági téren, kitűntek a legújabb időkben Törökországban a magyarok. Ullein-Reviczky Antal, Tahy László és később Máriássy Zoltán személyében elsőrangú magyar szervezői akadtak a két ország hivatalos összeköttetéseknek. Magyarország kereskedelmi kivitele is egyre jobban fellendült. A magyar gyáripar gépeket, mezőgazdasági cikkeket szállított, a magyar agrártermelés pedig a török állattenyésztés szolgálatában állt. Csiky Ferenc a magyar lovaknak Törökországban való elhelyezése terén szerzett a helyszínen kiváló érdemeket. A török tehenészet is sok magyar kéznek adott munkát, a legújabb időkben. Természetesen, hogy Magyarország fejlett gazdasági ipara Törökországban is tág területet talált termelvényeinek elhelyezésére. Magyar vegyiparak, a műtrágyától a gyógyszerekig, szerepet kaptak a fellendülőfélben lévő török ipar kibővítésében. Amidőn Gömbös Gyula Ankarában személyes látogatásával megpecsételte az akkor már virágzó török-magyar gazdasági kapcsolatokat, Ankarában valóságos kis magyar kolónia fogadta. Ebben a

városban, ahová azelőtt magyar ember, csak mint merész kisázsiai utazó tette be a lábát, Kemál alatt rövidesen magyarok százai találtak elhelyezkedést. Közöttük számos egyszerű iparos is. Magyar asztalosok, technikusok és gépészek egészen a török-perzsa határig, de még azontúl is elhelyezkedtek. A török hatóságok, ahol csak lehetett, támogatták a magyar munkát Törökországban.

Végezetül álljon a török-magyar árucere-forgalomra vonatkozólag néhány hivatalos adat: mit is szállított Magyarország az utolsó években Törökországnak?

Előrebocsáthatjuk, hogy már 1936-ban a behozatal összege 1,957.000 pengő értékű volt, viszont a kivitel értéke ugyanabban az évben 1,861.000 pengő. A magyar kivitel értéke a következő évben felszökött 3,651.000 pengő értékre! A Törökországból Magyarországra szállított termékek mennyisége Kemál államvezetésének utolsó évében csak egy félévben a következő fontosabb tételekből állott: kendermag (90 q), mazsolaszőlő (2127 q), füge (1918 q), dió (344 q), mogyoró (2736 q), dohány (2129 q), méhviasz (51 q).

Érdekes megtekinteni, hogy ugyanennyi idő alatt mit szállítottunk mi magyarok Törökországnak ellenértékké? Ezek a tételek a következők: cement (827 q), kályha (58 q), villamoskészülékek (123 q), neoncsövek (28 q), kaucsuk játékszerek (9 q), rézárú (149 q), porszívó gépek (48 q), parkettkefélő gépek (108 q), vasedények (2706 q), forrasztólámpák (225 q), Diesel-motorok (284 q), villamos számlálógépek (57 q), enyv (20 q), pirotechnikai készítmények (11 q), játéktárgyak (120 q), jutaszövet (1133 q), tisztított hamuzsír (2128 q), gyógyszer (20 q), hajtósíj (75 q), lámpaüveg (122 q), samott téglá (6457 q), porcelánszigetelő (112 q), pamutszalag (16 q) stb. ezenkívül díszcserjék és erdősítésre szolgáló növények. Úgy hisszük, ez a kiragadott példa is elégségesen mutatja, Magyarország milyen aktívan járult hozzá Törökország termelésének és ipari teljesítményének felfokozásához.

...Mindezt el kellett mondanunk azért, hogy összefüggésben lássuk: miért is lendült fel *soha nem remélt magasságokba* a gyümölcsöző török-magyar barátság éppen Musztafa Kemál alatt. El kellett mindezt mondanunk, hogy lássuk, miért gyökerezik olyan mélyen mind a két nép lelkében az egymás iránti rokonszenv is. A két független ország hivatalos vezetői is átlátták idejekorán ennek a barátságnak feltétlen politikai és gazdasági szükségességét. De ezen túlmenően is minden török és magyar ember meggyőződése, hogy ez a barátság még csak a jövőben fogja igazi hasznos, nagy gyümölcseit meghozni mindkét nemzet számára.

XXVIII.

Kemál és környezete

Térjünk azonban most már vissza magának az elnöknek személyére.

Hogyan is él maga Musztafa Kemál ezekben az időkben, hatalma tetőpontján? Vegyük csak szemügyre egyszer közelebbről ezt a kérdést is.

...Konstantinápoly legszebb partján, ott, ahol a szem, messze, messze ellát a tengerre, hatalmas bronzszobor áll. Álló férfit ábrázol, aki egyszerű polgári ruhában, minden dísz és sallang nélkül maga elé tekint.

Ez a férfi Musztafa Kemál, a török köztársaság megteremtője. Alakját minden Konstantinápolyba utazó európai úgy látja meg elsőnek, amikor a hajó az Aranyszarvba bekanyarodik, mint az Amerikába érkező ember a New York-i Szabadság-szobrot.

Ez a szobor több, mint jelkép. Egy élet munkájának eredménye. Ott, ahol egykor egy lázadó vezérkari tisztet a császár bérencei lefoglaltak, ma, ugyanennek a lázadónak ércalakja fogadja az európai utast.

Konstantinápoly és Ankara - ez a két város vallja sajátjának Kemált, bár egyik városban sem született, hanem a távoli, nem török őslakosságú Balkánon. Mégis valahogy Konstantinápoly és Ankara is fiának fogadta Musztafa Kemált. Mindkét városban népszerű, körülrajongott az új elnök: a rangjától megfosztott fővárosban talán még jobban, mint az új városkirálynő területén, Ankarában.

A flóriai strandon ezernyi fürdőruhás török nő és férfi. Ünnepnap van, óriási a tömeg.

Adjuk át a szót a nyugat-európai szemtanúnak:

- A sima tengeren rengeteg csónak, jacht, vitorla, regatta, messze benn a vízben piciny fürdősapkás emberfejek. Az izzó forró homokon is barnára sült testek fekszenek. Fehér vitorlák húznak el lassan a tengeren. Fenn a vitorlarúdon az Elnök kicsiny lobogója! Ezer torokból hangzik egy kiáltás, mintha a tengerből jönne - a kiáltás most elárasztja az egész strandot és tengerpartot. Valamennyi kabin, kicsiny weekend ház viszonozza:

- Az Elnök! Az Elnök!

Magam is, vizes fürdőruhában, az egyik csónakba ugrom. Ismerőseim már vonszolnak is magukkal. Gyorsan oda kell eveznünk a hajóhoz. Mindig volt valami aggodalom bennem, ha csónakba szálltam; ez most szinte percek alatt tovatűnt. Nekem is látnom kell „őt” - ezernyi embernek most ugyanez a kívánsága. Minden arc ragyog, az alakok megnyúlnak - az ember hirtelen lelki izmait érzi. Mind közelebb jutunk a hajóhoz.

Aztán meglátom az Elnököt. A hajó korlátján ül, fehér teniszíngben. Kísérete két oldalt tőle a fedélzeten áll. Csónakunk most közvetlenül az Elnök hajója elé kerül. Lassan fordítja felénk fejét az Elnök; izgatott várakozással fogom fel pillantását. Egy másodperc és ezalatt már érzem is ezeknek a kék szemeknek hipnotikus hatalmát. Érzem ennek az embernek veszélyes életrevalóságát, akaratát.

Kísérőim a csónakban tapsolni kezdenek. Alig ismerek rá nyugodt, óvatoskodó barátaimra. Ugyanezek az emberek volnának ezek, akikkel máskor órák hosszat beszélgetünk nehéz, elvont pszichoanalitikai kérdésekről?

A csónakot sodorja a tengerár. A lapátok mozdulatlanul hintáznak a vízen. Most másra, okosabbra kell a kéz: tapsolni kell!

Már nem érzem a nedves fürdőruha hideg ölelését. Nem is gondolok már arra, mibe is öltöztem, hol is vagyok: egész érzésvilágom a felzúgó tapsorkánra és kiáltásokra összpontosul. Az Elnök pedig mosolyog, felkel, meghajtja magát felénk nagyon kedves, emberi mozdulattal, aztán hirtelen, úgy érezzük valamennyien, mintha valaki megajándékozott volna. Hogy egy semmitmondó udvariasság a mai világban még ajándékképpen hathat, mutatja, hogy miféle hatalom lakik ebben a rendkívüli egyéniségben. Itt körülöttünk mindenki tudja, hogy az Elnök mit és milyen gigantikus tetteket hajtott végre.

Ha azonban fürdőruhában, nedvesen és fázósan egy imbolygó csónakban ülünk, akkor a beállítottságunk ugyan nem képes nagy tettek kellő értékelésére. Még a nedves, primitív fürdőruha is odatolakszik a felfogóképesség és a kapott benyomások közé. Csak a tisztán ösztönös, elsődleges impressziók maradnak fenn. Az, amit az Elnök most egyetlen pillantásával mondott számunkra, nos, az maguknak az elemi erőknek birodalmát idézi fel előttünk. Itt nincs helye óvatos mérlegelésnek, visszaemlékezésnek, értékelésnek. *Itt az ösztön beszél.*

A parton most az orosz emigránsok zenekara, teljes számban, a tengerpartra szalad. Beleugranak, mint békák a csónakba és az alábukkanó nap árnyékában felcsendül a Volga dal. Emigránsok, akik most hazájuk dalát éneklük. Talán még vágyódóbban hangzanak az akkorok, mint máskor, mert hisz az, akinek tiszteletére a dalt éneklük, az az ember a siker és szabadság megszemélyesítője. Az elveszett haza, az elveszett honi föld, az elhagyott szülőváros pedig mind mind, csak áldozatot jelentettek az emigránsok számára azért, hogy a hitet és bizalmat megtarthassák az örök emberi tényekben, a szabadságban.

Most itt idegen országban olyan valaki tiszteletére emelik dalukat, aki a szabadság iránti szent hitében nem csalódott.

A Márvány-tenger most Velencésen megváltozik. Az orosz énekesbárkák közepén, köröskörül, csónakok hadseregén hirtelen áttör egy fiatal lány kis csónakjával. Törökül felkiált az Elnöknek: szívesen látná maga mellett. Természetes jókedvvel és szívesen tesz eleget az Elnök az egyszerű fiatal lány óhajának. Lemegy a kicsiny, fehérre lakkozott hajólépcsőn. Egyik szárnysegédje követi. Néhány adjutánsának még mindig ott kell lennie az Elnök körül - talán csak azért, mert az államfő tekintélye ezt valahogy mégis megkívánja.

De három ember számára már nem elég a kisportolt fiatal lány karizma. Egy ismeretlen férfi hűz a vízen. Kiszáll csónakjából, átszáll a leány járművébe. Kéretlenül megragadja az egyik evezőt. És így siklik most már tova, ebben a rögtönzött összeállításban, a török köztársaság elnökének csónakja. Végigeveznek szép, lassú tempóban az egész hosszú flóriai strandon fűrdőruhás, félmeztelen emberek hosszú, tömött, zárt, orkánszerű éljenző, barna sorfala előtt...

Kemál, a népszerű elnök, igazi otthona azonban nem a mesés Konstantinápolyban volt, hanem az ő saját, külön kis városában, Ankarában. Ez az ő igazi birodalma; itt semmi sem emlékeztetheti élete keserű pillanataira, átmeneti balsikereire. Itt, Ankarában minden kő, minden szeglet az elnök dicsőségéről beszél. Itt érzi jól magát igazában a köztársasági elnök. Ezt a világot, ahogy most áll, valósággal ő teremtette.

Ankara azelőtt nem volt szép város. Sőt, némi túlzással azt is mondhatni: egyáltalán nem volt „város”. Valami számottevőbb, nagyobb falunak illett be inkább a szó európai értelmében. „Európai” értelmében, mert hiszen ne felejtjük el, mégiscsak Ázsiában vagyunk Ankarában.

Az új főváros Kemál állandó székhelye. A kisázsiai medence belsejében fekszik, az Engüri Szu mellett. Szép dombos vidék ez, 870 méterre a tenger színe felett. Ankarában régi még a szeldzsuk időből eredő ősi várrom áll; a hatalmas, még ép várfalak közé épült a régi Angóra, az óváros. Sziklák, meredek tetején épült itt a házak nagy része.

A modern Ankara, az újaváros már sokkal közelebb fekszik a tenger színéhez. Kemál sok mocsarat csapoltatott le, hogy a hihetetlenül terjeszkedő új főváros házainak helyet csináljon.

A Szkutari-izmid ankarai gyorsvonat szinte naponta hozza az új települőket. A város lakosainak száma 1922-ben még csak 38.000 fő, 1930 körül már 75.000 lakosa van. Paloták, modern bérházak, minisztériumok, bankok tűnnek elő szinte gomba módra a földből. Mindezt Kemál személyes jelenléte varázsolta elő a kopár kisázsiai városból. A régi „Engüri”-ből Angóra, ebből Ankara és a török köztársaság fővárosa lett.

A várostól mintegy félóránnyira áll Musztafa Kemál szűkebb otthona, a csankajai palota. A „palota” szót nem kell nagyon komolyan venni: közepes nagyságú villában lakik az elnök.

Ott, ahol az országút Sivas felé vezet, elég kopár vidéken, magányos dombon áll a „palota”. Így nevezik hivatalosan az állandó rezidenciát. A domb sem valami magas, mégis remek kilátás nyílik a messze kisázsiai síkságra. Lépcsőzetes terraszok, rengeteg színes virágággal

vezetnek le a rácsos parkkapuhoz. Az idők folyamán számos kis pavilonszerű ház épült a nagy parkban. Az elnök segédszemélyzete, titkárok, alkalmazottak, kertészek, szakácsok laknak itt. Itt van a köztársasági elnök testőrségének lakhelye is. Remek növésű, fekete, kozákruhás lazisztáni legények strázsálnak a különböző bejáratoknál; később felváltották ezt a testőrséget barna egyenruhás, dísztelen, lapos amerikai katonasapkás sorkatonasággal. Ezek a testőrök állnak most a parkkapuban és az épületbejáratnál. Nem sokan vannak. Az a néhány katona, aki itt teljesít szolgálatot, az is inkább láthatatlan, mintsem, hogy a semleges szemlélő számára azt mutassa: az elnököt nagyon kell védeni.

Az épület maga a park közepén áll. Szép, jól ápolt kerti út vezet fel a domb tetejére. A palota egyetlen díszje a magas, tornyos kiugró az egyik oldalon; egyébként sima, modern falak fogadják a látogatót.

A méretek egyáltalán nem nagyok. A földszintet például mindössze két nagyobb helyiség foglalja el. Az egyik a fogadószoba, itt fogadja az államfő vendégeit, itt zajlanak le a híres kastélyi esti fogadások és megbeszélések. A fogadóterem közepén márvány szökőkút ontja a jó, hűvös vizet az ázsiai forráságból.

Innen nyílik közvetlenül az elnök dolgozószobája. A szoba igen világos; vékony napsütést átengedő, modern függönyök függenek az ablakok előtt. A két középső ablak közti falrész előtt áll, háttal a világosságnak, az elnök dolgozóasztala. Az íróasztal nagy és impozáns építésű. Akta, könyv nem sok van rajta; ellenben hihetetlenül sok és szép virág, mesés perzsa virágvázákban. Az egyszerű karosszék mögött, a keskeny falrészen, polcon néhány könyv. Bútor alig látható e szobában. Az íróasztal mellett szék a látogatók részére - bár általában állni kell az elnök jelenlétében, méghozzá: „vigyázz” állásban. A szoba sarkaiban is néhány szép, fehér aranyfestésű pompás karosszék. Kép is alig van a falakon.

Itt szokott délelőttönként dolgozni az elnök. Különbözik igen egyszerűen él. Ma is a közepes módban élő polgár életmódját követi. Felkelésének időpontja változó, mert sokat éjjelezik. Megmosdik, felöltözik, reggelizik, utána jön a délelőtti munka. Miniszterek, referensek, katonatisztek jönnek aktákkal a hónap alatt. A titkár sorba jelenti be őket. Az elnök gyorsan dolgozik; temperamentumos, gyors megjegyzései rákerülnek az ügyiratokra, az elintézés már a végrehajtó hatalom dolga. Az elnök halkán beszél. Hangja csendes, mondatai hosszúak, elgondolásai és logikája alapos felépítésű; szeretet analízis, vitatkozni és érvekkel meggyőzni. A délelőtti munka átnyúlik a délutánba, utána jólesik az étkezés és egy kis pihenés.

A délután is munkában telik el. Igaz, hogy a könnyebb fajta munka marad délutánra. Az elnök igazi „magántulajdona” azonban tulajdonképpen csak az estéje: ezt úgy rendezi be, ahogy akarja. Nagy uzsonnák, iddogálások, vendégség: ezek a híres Kemáli esték; az „akcsendzsilik” mindennapos menetrendje.

A barátok és munkatársak érkeznek sorra, Izmet, Kemáleddin, Számi, régebben Fethi és Kjazim. Csakmak tábornok is bizalmas embere az elnöknek. A vendégek a fal mellett álló kényelmes ülőhelyeken helyezkednek el. Az elnök minden bejelentés nélkül hirtelen belép; vendégei felállással üdvözlözik. Aztán a jó hangulat, finom török bor elmosza a merevséget; a barátok közvetlenül, meleg hangon beszélni kezdenek a napi eseményekről. Politikai és világesemények, egyéni emlékek kerülnek szőnyegre. A pohárba újabb ital kerül: az esti összejövetelek gyakran az éjjelbe, sőt a világos hajnalba is elnyúlnak.

Kemál néha „házi bálakat” is rendez. A török férfiak még húzódnak a tánctól, és megint csak külön verődnek a nők és külön a férfiak; az elnök személyesen lép oda a bálteremben a férfiakhoz és viszi őket a lányokhoz táncolni. Ha pedig valamelyik konzervatív török nővendég túlságosan szemérmes öltözetben jelenik meg, az elnök néhány udvarias szó kíséretében

sajátkezüleg veszi le róla a haját eltakaró fátlyat, a vállukat takaró belépőt. A zene most megszólal, és az elnök elsőnek áll a parkettre foxtrottozni és tangózni.

Odafenn az emeleten, a hálósobák falai még látták azt, aki mindezt teljes erejéből ellenezte és akinek ellenvéleményét - szokásától eltérően - Kemál itt-ott meg is hallgatta. A csankajai palota legelső éveiben el-el látogatott ide Kemál azóta már rég elhalt édesanyja is. A földre terített vánkosokon üldögélve „szidta” fiát: ne éjszakázzon, ne könnyelműsködjék és vigyázzon jobban egészségére. A hatalmas növésű, fehér ruhás, félig vak öregasszony különösen neheztelt Fikrije Hanumra, Kemál egy távoli nő rokonára, akihez az elnököt - mint Csankajában ez már köztudomású - gyengéd szálak fűzik. Fikrije egyébként éppen az ellenkezője Latifé Hanemnek: szerény, hangtalan, akarattalan asszony. Kényelmes, egyszerű teremtés: olyan, amilyen Kemálnak éppen kedvére való. Ez a szerelem sem lesz azonban tartós: Fikrije éppúgy nem igazi élettárs Kemál számára, mint Latifé és az utolsó évek Gökcenje sem.

Az elnök azonban valóban nem vigyáz magára, egészségére és pihenésére.

Egészségi állapota többször ad okot aggodalomra. A forradalom és a görög-török háború izgalmi, a fizikai megerőltetések sorozata, a sok idegizgalom alaposan megváltoztatták az elnök külsejét. Az egykori fiatal katonatiszt lenszőke haja kihullott. Fejébúbján egyetlen szál haja sincsen. Ezáltal koponyája boltozatosabb, szélesebb benyomást kelt. Szemöldöke azonban bozontosabb, mint valaha, két külső vége egyre jobban felfelé ível. Alakja, amely a görög-háborúk idején erősen megfogyott, mostanában újra megtelt. Járása lassú, ritkán mosolyog. Arcbőrét megcserizte az anatóliai száraz napsütés. Mozgásában már vigyáz az államfő kimértségére és méltóságára. Öltözete ünnepélyes alkalmakkor fekete zsakett, gyakran délelőtt is frakk, cylinder, fehér kikeményített ingmellel. Rendjeleket nem hord, katonaruhában alig látni. A hétköznapi öltözete sportruha; angolos szabás, kockás vagy csíkos oxfordi mintákkal. Feltűnően sokszor hordja az elnök a már kissé régimódinak ható felálló, visszahajtott sarkú, szimpla, kemény álló gallért. Sporthoz, autótúrákhoz is mindig sportszerűen öltözik. Fürödni, strandra is gyakran és szívesen jár. Kis fürdőnadrágjában gyakran lefényképezik a nemzetközi lapok élelmes riporterei. Alakja - ilyenkor látni - már nem oly telt és nem oly izmos, mint régebben. Vállai csapzottak, nyaka elpuhult. De a régi izmok nyomait még ma is fel lehet ismerni.

A csankajai életmód valóban hajszolt és túlzott. A túlhajtott munka, fárasztó idegélet, éjszakázások, a hirtelen utazgatások, intézmények, iskolák, gyárak állandó látogatása, tárgyalások, általában, a mindenben való részvétel, erősen megviselte ezt a magát nem kímélő embert.

Amit Kemál az utolsó tíz esztendőben alkotott, tíz nemzedéknek is elégséges lett volna. Nem csoda, hogy a csankajai - immár nem fiatal - férfi egyre megviseltebb képet mutat.

XXIX. „A törökök atyja”

Musztafa Kemál egyik sajtósági törvénye a következő: Elrendelte, hogy minden török köteles családi nevet felvenni.

A törököknek addig egyszerűen nem volt nevük. Hiszen így lett „Musztafa” kadett is annak idején „Kemál”. Azután, amikor a hivatalos ranglétrán tábornoki rangra emelkedett, Musztafa Kemál „pasa”, végül „Gházi” Musztafa Kemál pasa, amikor „győző” lett a görögök fölött - végül most, az új törvény megalkotásánál Musztafa Kemál újra megváltoztatta nevét.

Az új törvény megalkotásakor a török országgyűlés Musztafa Kemálnak az „Atatürk”, a „Törökök Atyja” nevet adományozta.

A nagy mű befejeződött. A koronát feltették a gigantikus embermunkára.

Így is volt az rendjén. Musztafa Kemál most már valóban a török nép apja. Most, amikor a biztos hatalom birtokában él, valóban nem más, mint atya. Egész népének atya. Bár még utolsó éveiben is kellett küzdenie mindazért, amiért eddig küzdött. Hiszen még 1930-ban is, amikor pedig már réges-régen az egész ország elismerte a török nép jótevőjének, lázadás ütötte fel fejét ellene. Valami vándor, vallásos próféta hirdette, a távoli hegyekből jöve, a régi eltemetett világ igazát. Az egyik ilyen szónoklata alkalmával egy kemálista török katonatiszt el akarta távolítani a fanatikus sejket az emelvényről, de nem sikerült. Sőt a vándorpróféta néhány lelkes hívével a török katonatisztet kardjával, ízekre vagdalta - ott, a kisázsiai tömeg szemeláttára.

Ez az esemény adta meg a jelet egy újabb lázadásra. Ez volt Kemál Atatürk utolsó, igaz, hogy kisebbfajta erőpróbája. A lázadás azonban sikertelen maradt. Újra egy sor fej hullott a porba - és most már Törökországban még az elégedetlenség és reakció szele is elnémult. A kísértetek mehetek vissza kriptáikba. Most már mindenki látta, hiszen eleget élvezhették a kemáli reformok áldásait az utóbbi évek alatt, hogy nem a hatalom birtoklása az, amiért Kemál Atatürk alárendel mindent politikája megvalósításának. Az utolsó rezgések is elmúltak Törökország vizein. Kemál Atatürk még valamit megkísérelt: a képviselőházban ellenzékét akart angol mintára létrehozni. Az ellenzéki felszólalások azonban kormánypárti részről olyan botrányokba fulladtak, hogy végül is félig nevetve, félig bosszankodva, így kiáltott fel Atatürk:

- Törökországban ma még nem működhet ellenzék!

Igaza is volt. Törökországban akkor még valóban nem lehetett másképp kormányozni, mint Atatürk személyével és eszközeivel. A reformokat ma, az 1930-as években mindenki dicséri - pár éve még meg akarták érte kövezni Atatürköket.

Most már minden simán ment. Az országgyűlés jól olajozottan teljesítette azt a feladatát, amely miatt azt Kemál életre hívta. Természetes, hogy a csecsemőkort élő török parlament nem funkcionálhat mindjárt úgy, mint a nagy múltú, politikai hagyományokkal bíró európai parlamentek. Hiszen az előfeltételek hiányoztak ehhez. A parlament még ekkor nem lehetett a vélemény és ellenvélemény gondos kicserélésének színhelye - de lehetett legalább szűrő és oly kikristályosodási pont, ami a magasabb és tisztultabb jövő útját egyengeti majd. Haladás volt-e azonban már ez is a múlthoz képest? Haladás volt. Kétségtelen, hogy ez a parlament még mindig jobb volt és hasonlíthatatlanul modernebb annál, amit Abdul Hamid, majd Enver neveztek alkotmánynak. Többre, ebben is igaza volt Atatürknek, az ország akkor még nem volt elég érett.

Csankajai palotájában most már élete munkája delén, világszerte tiszteletben, elismerten éli napjait az elnök. Egymagában él itt, családjá, barátai, de ellenségei is lassan elmaradtak mellőle. Sem feleség, sem édesanya, sem édesapa baráti melegsége nem adatott meg számára. Egyikük sincs már az élők sorában. Gyermekkel sem áldotta meg az Isten. Egyedülletének egyedüli enyhítői azok az extravertálódó szórakozások, amelyekbe szabad óráiban fejjel veti bele magát. Kétségtelen, hogy sokaknak, legfőképpen orvosainak szemet szúr ez az életmód, ahogy Kemál Atatürk élete utolsó éveiben Csankajában él. Akkor, amikor hatalmas bronzszobrai már Sztambultól Ankaráig ott büszkélkednek a város legkiemelkedőbb helyein. Kemál Atatürk nem vigyáz egészségére. Éjszakázik, virraszt, iszik és naponta hajnalba kerül ágyba,

vidám társaságból. Erős természete ilyen életmód mellett egyre gyöngül. Emberileg viszont érthető, hogy Atatürk most már igyekszik kihasználni agyonhajszolt élete utolsó lehetőségeit. Jól tudja, hogy súlyosan beteg és nem fog már soká élni. Mégsem hallgat orvosaira, barátaira.

Az egész ember nem több, mint ötvenhét éves. Még sok esztendő lehetne hátra számára. Azonban a sors könyvében másképp írták meg Kemál Atatürk kizmetjét. Azt a kizmetet, amelyet még Kemál, a nagy elnök sem tudott megváltoztatni.

Atatürk utolsó hónapjait a fiatalság örök forrásával kívánja enyhíteni. Élete utolsó percéig ott voltak mellette fogadott leányai. Ezek közül Szahib Gökcen, a pilótanő Atatürk kedvence most már évek óta. Nagy tisztelettel bánik ez a Latifére hasonlító fiatal lány örökbefogadó atyjával. Nyilvánosság előtt mindig kezet csókol neki; még ilyen fényképek is készülnek a nyilvánosság számára. Szahib Gökcen ott él Csankajában, ahol Atatürk háztartása egyre jobban a nagy államfő udvartartásának jellegét ölti fel. Kemál Atatürk még élete legutolsó napjaiban is sokat dolgozik. Még mindig tele van ezernyi tervvel, teendővel. De talán már tudja, hogy minderre nem lesz idő. A legnagyobb aggódással azonban az tölti el, hogy tudja, hiszen naphosszat tárgyal a külföldi és saját diplomataival, hogy a világhelyzet ma, 1938-ban már egyre jobban romlik. Jól tudja Atatürk azt is (eleget látott az életből és a történelemből), hogy a Harmadik Birodalom és az angolszász államszövetség között az összeütközés most már alig kerülhető el. Törökországot ebben a kérdésben főképp Oroszország álláspontja aggasztja. Törökország Kemál Atatürk alatt mindig jó barátságban állott ezzel a szomszédos hatalommal: Kemál Atatürk utolsó akarata, hogy Izmet İnönü - mert ezt a nevet vette fel az egykori in önüi hős -, Kemál barátja legyen az élő záloga annak, hogy Törökország ameddig teheti, *angol- és oroszbarát* politikát fog folytatni. Izmet személye elég biztosíték erre. Ez a politika természetes is, mert Törökország földrajzi szomszédságában nem a német fegyveres erő, de az orosz és angol hadsereg áll. Ettől azután független minden világnézeti kérdés is. Törökország rokonszenve is oda húz, ahol rokon szociális és államfilozófiai elveket vél felismerni. Lehet ítélni jobbra is, balra is Törökország politikai barátságai felett: az azonban kétségtelen, hogy Törökország Musztafa Kemál alatt már soha többé nem keveredett háborúba. És ebben kétségtelenül jó része volt az állandó szomorú világháborús tapasztalatoknak.

Törökországot Kemál Atatürk óvta meg attól, hogy újra elinduljon azon a meredek úton, ahonnét egykor Orkhán fejedelem indult el új földterületek és népek meghódítására. A kemáli Törökországnak nincsenek imperialisztikus céljai és vágyai. Sőt, ellenkezőleg, közömbösséget mutatott minden területgyarapítás iránt. Amikor tehát az alexandrettei szandzsákok, szabályos népszavazás útján, a Népszövetség Törökországnak ítélte oda, és a török csapatok Alexandrettébe bevonultak: ez ugyan jóleső érzés volt a török államvezetőnek, azonban különösebben egyetlen felelős minisztert vagy tábornokot sem érintett. Sokkal fontosabbnak tartotta a modern török politikus azt, hogy belső és tartós szociális reformokkal az eljövendő török nemzedéknek békés felemelkedést biztosítson. A jövő ennek az álláspontnak adott igazat.

1938 őszén már Európa megremegett. Területi változások, államok megszűnése puszkaporos szaggal töltötte meg az atmoszférát. Az európai fiatalság már tudhatta, hogy újra a világ különböző csatamezőin onthatja majd vérének. Ott bizsergett már mindenki szívének rejtekében az eljövendő apokaliptikus megpróbáltatások villamos veszélye.

Törökország azonban nem engedte be határain ezt a világrengést. Atatürk békekormányza újra vigyázott. A török nép atyja nem engedte országába a háborús politikázást elhatalmasodni. Mintha semmi sem történt volna 1938 őszén, békés parlamenti választásokra készült Törökország. Minden úgy ment, oly simán és zökkenőmentesen, mintha a legderültebb égbolt várná az európai jövőt.

... Ekkor történt, a parlamenti választások után röviddel, hogy Kemál Atatürk súlyosan megbetegedett. A csankajai palotán kívül senki sem tudta, hogy a törökök atyjának betegsége milyen súlyos. Az orvosok és palotabeliek azonban látták, hogy a helyzet katasztrofális. A máj és a még betegesebb vese működése nem tarthat már sokáig. De Atatürk előtt mégis titkolni kívánták a való helyzetet. Atatürk azonban nem hitte el az orvosok mesterkedését. Jól tudta, hogy az orvosok attól félnek, ha ő maga is megtudja, hogy menthetetlen: akkor még megmaradt lelkiereje és ellenállóképessége is elvész. Így tehát utolsó percig úgy tett Atatürk, mintha nem volna tisztában állapotja súlyosságával.

Csak Izmet İnönüvel, legbizalmasabb barátjával beszélt négy szemközt őszintén. Őt kívánta utódának.

...Az új török országgyűlés összeülése napján Kemál Atatürk még ágyában, halk hangon diktálva, üzenetet küldött az összeülő képviselőháznak. Amikor azután az ankarai parlamentben az elnök alacsony, durván ácsolt faemlékén felolvasta az államfő üzenetét, amely ismét békéről, szociális haladásról szólt - az európai zűrzavar kellős közepén -, a török képviselők helyükről felállva, egyhangú éljenzésbe törtek ki. Musztafa Kemálnak még megvitték népszerűségének ezt az újabb megnyilvánulását. Az újonnan megválasztott parlamentben ugyanis most az első alkalommal ültek a népi kisebbségek küldöttei. Így az új parlamentet Atatürk mintegy erőpróbanak tekintette arra nézve, igazolja-e a mai egész Törökország Atatürk cselekedeteit?

Kemál Atatürk halálos ágyán hallotta meg - ez volt talán az utolsó örömhír számára -, hogy az új, szabadabb összetételű parlament is lelkesen megtapsolta. A jó hír vétele után Atatürk mély álomba merült. Bizonyára megnyugodva álmódott arról, hogy érdemes volt élnie. Arcán, mint a körülállók mondják, hosszú álma alatt mindvégig mosoly és derű tükröződött.

Nem sokáig tartott az utolsó álom. Ez alatt történt, hogy fogadott leánya, a fiatal, Latifére emlékeztető Szahib Gökcen valahol, távolban, lezuhant repülőgéppel. Ez a fiatal, szívéhez nőtt, paraszti sorból Kemál mellé került leány a Balkánról repült haza saját maga vezette géppel. Motorhiba miatt lezuhant és szörnyethalt. Időben éppen akkor, amikor örökbefogadó atyja utolsó harcát vívta a halállal. A fiatal leány halálosan szerette az ötvennyolc éves Atatürköket.

- Nem fogom túlélni az ő halálát - mondogatta mindig Szahib Gökcen. A török nép közt is elterjedt az a hír, hogy a leány megölné magát, ha Atatürknek baja esnék.

Szahib Gökcennek nem kellett magát megölnie. A sors cselekedett helyette.

Amikor a csankajai nagybeteg ágyát körülállókhoz érkezett a hír, hogy Szahib Gökcen lezuhant, valamennyien némán összenéztek. A jóslat tehát bevált.

A gyászhirot a haldokló soha nem is tudta meg.

1938. november 9-én, reggeli kilenc óra öt perckor Kemál Atatürk, a török nép atyja meghalt. Életműve azonban tovább él. Szilárdan megalapozta és felépítette a Köztársasági Törökországot. Törökország előtte százötven éven át Európa közmondásos „beteg embere” volt. Legalább is a terjedelmében még mindig hatalmas, de szervezetileg, népileg korhadt és lassan széthulló szultáni Törökország. Kemál Atatürk támasztotta fel a haldoklót. Rövid tizenhat év alatt évszázadokkal vitte előre népét és évszázadok mulasztását hozta be.

Meggyógyította a már halálosan „beteg embert”. Ez a teljesítmény igazi csoda. A mai köztársasági Törökország egyedül Kemál csodája. Nemzete pedig szilárdan halad a Kemál megjelölt felemelkedés útján, és a békés országépítés tovább folyik az ő szellemében.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Kemál Atatürk életének óriási irodalma van. Ezen a helyen azonban, a felhasznált forrásmunkákon kívül szeretném még néhány kiváló orientalistának, tudósnak és közéleti férfiúnak külön is megköszönni azokat az adatokat, amelyeket könyvemben felhasználtam, és amelyek felkutatása az ő érdemük volt.

Ezek a férfiak a következők: Dr. Ullein-Reviczky Antal, Dr. Jékei Bálint Imre, akiknek főképp Szaloniki leírását és a török időszámítási adatokat köszönhetem. Dagobert von Mikusch (Berlin), Essad Bej, Prof. J. Gibb (Oxford), Dr. Germanus Gyula professzor, Prof. G. Jäschke (Berlin), Dr. Kertész Róbert, Dr. Hollósi Somogyi József, Dr. Mezey István professzor. Djavidan Hanum hercegnő (Bécs). Resat Akdur (Ankara).

Fogadják őszinte köszönetemet.

Kerekesházy József

CIKKEK

Függelék a második kiadáshoz

Tasnádi Edit fordításai

Prof. Ahmet Taner Kışlalı:
Atatürk és a Nyugat

Még alig volt vége a felszabadító háborúnak, és már megkezdődött a köztársaság alapjainak lerakása.

Edward herceg, a későbbi angol király látogatására indult Indiába, Anglia gyarmatára. Amikor partra szállt, ágyúörgés, dobpergés és a nagy csalódás fogadta. Alig egynéhány maharadzsa és helyi tisztviselő jött el a fogadásra. Szomorú levelet írt apjának, V. Györgynek:

„Vajon Ghandi rendezte meg ezt a tüntető megaláztatást?”

Az angol királytól érkező válasz bekerült a történelembe:

„Nem! Erre a kérdésre a választ a Musztafa Kemál által indított felszabadító háborúban kell keresni.”

A nyugati nagyhatalmak tisztában voltak azzal, hogy a kemalizmus veszélyes rájuk nézve. Azok, akik ma a Közel-Kelet idejemúlt királyságait és sejkéseit támogatják, akkor Vahdettint támogatták.

1922 februárjában Musztafa Kamál elhatározta, hogy delegációt küld Európába azzal a céllal, hogy megismertesse Rómával, Párizssal és Londenal a török álláspontot. A szultán ügynökei behatoltak a küldöttség egyik tagjának Kâtip Kemálnak a házába, és lefényképezték a titkos iratokat. 1922. március 6-án Vahdettin ezeket az iratokat titkárával átküldte az Angol Főképviselőre.

Armstrong százados egyik akkori jelentésében ezek a sorok olvashatók

„A szultán kedvében járni - ez volt számunkra a legcélravezetőbb. Kész volt minden utasításunkat végrehajtani.”

A Vahdettin vezette Iszlám Egyesület közleményében ez állt:

„A görög hadsereget a kalifa seregének kell tekinteni... Az igazi ellenségeink, azok, akiket el kell pusztítani, Ankarában vannak... Aki a nemzeti erővel együtt a görögök ellen harcolt, az az iszlám jog alapján hitetlennek tekintendő...”

Ali Rütünek, Vahdettin igazságügyminiszterének pedig az volt a véleménye, hogy „imádkozni kell a görög hadsereg győzelméért”.

„Egyetlen forradalmat nem fogadtak még akkora csodálkozással mint a kemalista török forradalmat” mondta Arnold Toynbee. A neves történész Toynbee többször is járt tanulmányúton Törökországban. Bár a feltételek még nem voltak mind adottak, forradalmi változások gyors megvalósulásának lehetett tanúja. Az elnyomott népek lélegzet-visszafojtva figyelték az ankarai eseményeket. Az egykori poros kisváros, Ankara, megelőzte Londont.

Atatürk soha nem utazott külföldre, a kor neves államférfiai, királyok, sahk, miniszterelnökök azonban előszobájában egymásnak adták a kilincset.

A Nyugat nem hitt abban, hogy a forradalom túl fogja élni Atatürköket.

Általános volt az a vélemény, hogy amint eltűnik „az egyetlen akadály”, a forradalom összeomlik, és „egyenként visszakapnak mindent, amit Lausanne-ban odaadtak”. A nyugat mindenekelőtt a törökországi „konzervatív erők”-höz fűzte reményeit. Vagyis abban bíztak, hogy Atatürköket - halála után - népe meg fogja tagadni!

A nyugatnak nem kellett Atatürk, mert keresztelte az ő érdekeiket. De végül is fejet kellett hajtani előtte. Az akkori brit miniszterelnök saját parlamentjében volt kénytelen elismerni:

„Ilyen lángész csak egyszer születik egy évszázadban, és azzal ez eggyel is épp nekünk kellett szembekerülni...”

Atatürk nem a nyugat támogatásával lépett a nyugatosodás útjára; épp ellenkezőleg, a kemalizmus „a nyugat ellenében való nyugatosodás”-t jelentett. Jól kell azonban látnunk, hogy mit jelent a nyugatosodás Atatürk számára. Már 1923-ban így fogalmazott:

„Mi nem azért vesszük át a nyugati civilizációt, hogy utánozzuk őket. Amit benne jónak találunk, azért, mert megfelel a mi sajátosságainknak, azt világszínvonalon fogjuk a magunkévá tenni. Az országok eltérnek egymástól, de civilizáció csak egy van, és nemzeti felemelkedés érdekében elkerülhetetlenül csatlakoznunk kell hozzá. Az Oszmán Birodalom megtorpanása is akkor kezdődött, amikor az Európa fölött aratott győzelmeikből fakadó elbizakodottságában elvágta az őt az európai népekhez kötő szálakat. Ez hiba volt, és mi nem esünk még egyszer ebbe a hibába... A török nép minden művelt nemzet barátja.”

Utánzata-e a török forradalom a francia forradalomnak? Atatürk erre így felel:

„A francia forradalom nyomán a szabadságeszme bejárta az egész világot. Azóta azonban az emberiség sokat fejlődött. A török demokrácia a francia forradalom által nyitott úton indult el, de a maga sajátos módján haladt előre. Mert minden nép a maga helyzete és a kora körülményei szerint valósítja meg forradalmát. Bármennyire is lehetséges és szükséges a népek és demokráciák összefogása, az együttműködés csak egyetlen cél, a béke irányában valósulhat meg és válhat hasznossá.”

A Neue Presse tudósítójának egyik kérdésére Atatürk így fogalmazta meg Európára vonatkozó álláspontját:

„Európa másodrendű szerepet szánt nekünk; sőt, ennyi sem volt elég, mindent megtett azért, hogy összeomlásunkat siettesse. Amikor két olyan ellentétes gondolkodásmódról van szó, mint a keleti és nyugati, ennek forrását Európában kereshetjük... Európában létezik egy olyan mentalitás, amely ellen mindig küzdöttünk. Mi szeretjük a népet, és nyitott szemmel járunk a világban. És egyre jobban figyelünk, hogy lássuk mindazt, ami az országon belül és kívül történik. Érdeklünk, hogy megkönnyítsük a kapcsolatokat népünk és a művelt népek között.”

Atatürk célja valójában nem a „nyugatosodás”, hanem a „civilizálódás” volt, de oly módon, hogy közben ne veszítsük el nemzeti sajátosságainkat. Atatürk indította el a török történelem vizsgálatát, ő járt élen a Közép-Ázsiáig és a hettitákig, Anatólia legrégebb múltjáig visszanyúló kutatások megindításában. Az ő műve, hogy az utánzáson alapuló szerájkultúrától az ezeréves anatóliai kulturális szintézis felé fordultunk.

Atatürk nem volt az idegen tőke ellensége, ahogy a más népekkel való együttműködése sem. De, mint mindenben, ezen a téren is elengedhetetlen előfeltételnek tartotta az egyenlőséget és a köz javát. Igent mondott a nemzetközi tőkére, de csak azzal a feltétellel, hogy az nem veszélyezteti a nemzeti érdekeket és a függetlenséget.

Érdemes megismételni: a kemalizmus, olyan modernizációs folyamat, amely nem a Nyugat támogatásával, hanem a Nyugat ellenében ment végbe.

Özgen Acar (a *Cumhvriyet* főszerkesztője): Törökország sorsközössége a Nyugattal

Törökország területének nagy része az ázsiai földrészre esik, lakosságának 99%-a muzulmán, ezért természetesnek kell vennünk, hogy általában keleti országgént tekintenek rá. Mégis, ha a Közel-Kelet politikai térképére pillantunk, azt látjuk, hogy Törökország a térség egyetlen demokratikus és szekularizált állama. Az a nyugati típusú életvitel, amelyet az ország népe választott, a Török Köztársaságot megalapító **Mustafa Kemal Atatürk** „felvilágosodás”-eszméjén alapszik. A Török Köztársaság ma - minden akadályoztatása ellenére - a nyugat útját követi.

Az okok megértéséhez a 19. század közepének Oszmán Birodalmáig kell visszanyúlnunk. Akkoriban vetették fel nyugaton a kérdést: „*Helyre lehet-e állítani Európa beteg emberének egészségét?*” Franciaország, miután érvényt szerzett az általa meghirdetett *egyenlőség*-eszménynek, hitt abban, hogy a „beteg ember” egészsége helyreállítható: az egyenlőség meg fogja teremteni az országban az egységet, ez pedig utat fog nyitni a fejlődésnek is. Anglia a nyugat beavatkozása nélkül nem látott reményt a birodalom széthullásának megakadályozására. Oroszország az Oszmán Birodalomban kitapintható föderatív jellegnek politikai faktummá való alakítását, a birodalomban élő népek számára autonómia biztosítását javasolta. Ausztria csak a további események függvényében kívánt lépni.

E négy különböző álláspont ellenére a Nyugat 1856-ban *reformjavaslatokkal* állt elő, s rákényszerítette az isztambuli kormányt ennek kihirdetésére. Bár a nyugat a „*civilizáció*” nevében kívánta ezeket a nyugatosodást célzó reformokat, valódi célja az volt, hogy jogot szerezzen a török belügyekbe való beavatkozásra.

Meglehetősen ellentmondásos dolog volt reformokat várni egy olyan országtól, amelyet megviseltek a kapitulációk, s ahol a fejlődésre irányuló szándékok és kezdeményezések zátonyra futottak, vagyis a nyugat reformvárakozásai igen távol álltak az őszinteségtől.

Az atatürki „felvilágosodás”

Az Oszmán Birodalom a nyugat fokozódó nyomásgyakorlása és beavatkozása következtében kénytelen volt aláírni a sèvres-i békét, s ezzel önnön felbomlását. Ekkor lépett színre Atatürk felszabadító háborút indítva a nyugat ellen. Első lépésként azt a célt tűzte ki, hogy Törökország területét felszabadítsa az idegen megszállás alól, és hogy helyreállítsa az ország területi egységét. Második lépésként az ország politikai egységét kívánta megvalósítani, harmadik lépésben pedig az országot - a nyugati kizsákmányolástól megszabadítva - a felemelkedés útjára kívánta állítani.

A frontokon még folytak a harcok, amikor Atatürk Ankarában életre hívta a Nagy Török Nemzetgyűlést, ezzel egyben előkészítette a talajt a második és a harmadik lépéshez is. A választott „*keletpárti*”, illetve „*nyugatpárti*” képviselők között heves viták folytak a nemzetgyűlésben arról, hogy a „*társadalmi egység*”-nek az oszmántörök hagyományokat folytatva „*az iszlám jogra támaszkodó rendszer*” alapján, avagy „*a legfejlettebb kulturális szintre ért Nyugat fényében*” kell-e megvalósulnia.

Atatürk világosan látta, hogy az egyház gyámsága alól kiszabadult európai felvilágosodás az ész uralmát jelenti, ez pedig alapfeltétele az emberi szabadságjogoknak és a fejlődés megvalósulásának. „*Nyugatiak vagyunk. Ha büszkéek vagyunk is világhódító múltunkra, láncait szét-törjük, és az elmúlt évszázad kultúrájának útján haladva, azon fáradozunk, hogy ennek szintjét meghaladjuk.*” - mondta.

Atatürk 1923-ban a fejlődés érdekében megtette a harmadik lépést: megalapította a Török Köztársaságot. A nemzeti felszabadító háború győzelme megvédte az országot attól, hogy a nyugati imperializmus félgyarmatává váljék, s elindította a külföld szemében talán ellentmondásosnak tűnő „nyugatosodás a Nyugat ellenében” folyamatát.

Atatürk, aki tudatában volt annak, hogy a fejlődés egyet jelent az iparosodással, a szabad gondolkodás a felvilágosodással és a modernizálódás a nyugatosodással, így fogalmazta meg az Oszmán Birodalom és a fiatal Törökország közötti különbséget: „*A nagy hódítók, kezükben karddal, a törökök élén országokat hódítottak meg. A meghódított országok népei, kihasználva lehetőségeiket és élve kiváltságaikkal, megragadták az eke szarvát és művelték földjeiket. Azok, akik karddal hódítottak, legyőzettek azok által, akik a földjeiket művelték, s kénytelenek voltak átadni helyüket emezeknek. Ez történt az oszmántörökökkel is. A bulgárok, szerbek, magyarok és románok megragadták az eke szarvát, megvédték tulajdonukat, és megerősödtek, a mi népünk pedig belefáradt a hódításokba, és végül vesztes lett.*”

Törökország, amely eredendően mezőgazdasági ország, 1923-ban, arra kényszerült, hogy az USA-ból, a SZU-ból, Romániából és Bulgáriából hozzon be kenyérgabonát. Ez a tény világosan mutatja a háborúban tönkrement török mezőgazdaság állapotát. Az akkori kapitalista világgazdaságban Törökország számára nem volt hely. A fiatal köztársaság valamennyi koncessziótulajdonosnak kifizette az oszmán korszakból ráhagyományozódott kártérítési összegeket. Súlyos teherként nehezedett rá az oszmán állam nyugati adóssága is - a török költségvetés 1956-ig nyögte ezek részleteit. Láthatjuk tehát, hogy a fiatal Törökország mezőgazdasága a külföldtől függött, és korlátozott jövedelmét is a külföldi adósságok törlesztésére kellett fordítania; érthető tehát, hogy fejlődése elmaradt a várakozásoktól.

Az iparosodást a múlt egy másik öröksége is nehezítette. Az ország ugyan elnyerte függetlenségét, de 1929-ig kénytelen volt a régi vámtarifákat alkalmazni. Minthogy ezek a tarifák igen alacsonyok voltak, a hazai termékek nem tudták fölvenni a versenyt az olcsó külföldi árukkal. Csak az 1929-es új vámrendszer életbelépése után tudott Törökország pozitív kereskedelmi mérleget felmutatni.

Atatürk a felvilágosodás eszméjének jegyében foganatosított egyedülálló reformjaival erőssé tette a Török Köztársaságot, és ablakot nyitott előtte nyugat felé politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális téren egyaránt. 1938-ban bekövetkezett halála idején már érlelődött a II. világháború, Törökország azonban nem tért el az atatürki „*béke a hazában, béke a világban*” elvtől.

Határozott lépések a nyugat irányában

Törökország a háború után újrarendeződő világpolitikai egyensúlyi viszonyai közepette is hű maradt Atatürk nyugati politikájához. 1945. február 24-én az elsők között írta alá az ENSZ alapítóokmányát, 1947. március 11-én pedig tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak (IMF) és a Világbanknak (WB); ebben egy zárt gazdaság erőltetése helyett a fejlődés irányát a világgazdaság felé nyitottságban látó politika nyilvánult meg.

A nevét a későbbiekben OECD-re változtató Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet okmányát 1948. április 16-án írta alá, ezzel is európai kötődését tanúsítva, és nem késlekedett akkor sem, amikor Nyugat-Európa politikai struktúrájának kialakításában kellett elfoglalnia az őt megillető helyet: 1949. április 8-án belépett az Európa Tanács tagjainak sorába.

A világ polarizációjának következményeképpen kirobbant koreai háborúban Törökország a nyugat politikai és katonai táborához csatlakozott, és 1950. július 25-én az ENSZ égisze alatt egy dandárt küldött Koreába. A világ békéjét beárnyékoló nemzetközi politikai fejlemények

hatására, azért, hogy bizonyítsa, helye a nyugat oldalán van, alig egy héttel a koreai háborúban való részvételéről hozott határozata után, 1950. augusztus 1-jén felvételét kérte a NATO-ba. 1952. február 18-án a szervezet tagja lett.

Bár területének jelentős része Ázsiában fekszik, a sem a keleti, sem a nyugati blokkhoz nem tartozó független ázsiai és afrikai államok 1955. április 17-én Bandungban tartott konferenciáján nem teljes jogú tagként vett részt, megelégedett megfigyelő küldésével. Ezzel a világ politikai és gazdasági térképén megint csak a Nyugat mellett jelölte ki saját helyét.

Elszántan az európai-uniós tagságért

Törökország az elsők között folyamodott azért, hogy a hat állam által alapított Közös Piac tagja lehessen. Az 1963. szeptember 12-én Ankarában aláírt szerződéssel az Európai Gazdasági Közösség társult tagja lett. A közös piaci tagságra való felkészülés jegyében egy sor gazdasági, politikai és társadalmi változást hajtott végre.

Az ezt követő években, az Európai Gazdasági Közösség átalakítása folyamán, számos akadályt gördítettek Törökország elé. Azt, hogy a nyugat ellenében is elszánta magát a nyugatosodásra, azzal fejezte ki, hogy 1987-ben a teljes jogú tagságért folyamodott. Ezt követően tizenkét esztendőn át folytatta egyedülálló küzdelmét a kirekesztésre törekedő nyugattal szemben.

Az Oszmán Birodalom belügyeibe beavatkozni kívánó nyugati reformtörekvésektől eltérve a Török Köztársaság saját elhatározásából lépett a nyugatosodás Atatürk szabta útjára. A török nép rendkívüli erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a Nyugat újabb és újabb akadályait legyőzve elérje célját. 1999 decemberében a helsinki csúcstalálkozón sikerült bekerülnie az Európai Unió tagjelöltjei sorába. Ez a folyamat Törökország számára az ataturki felvilágosodási eszméből következő, megkerülhetetlen szükségessége.

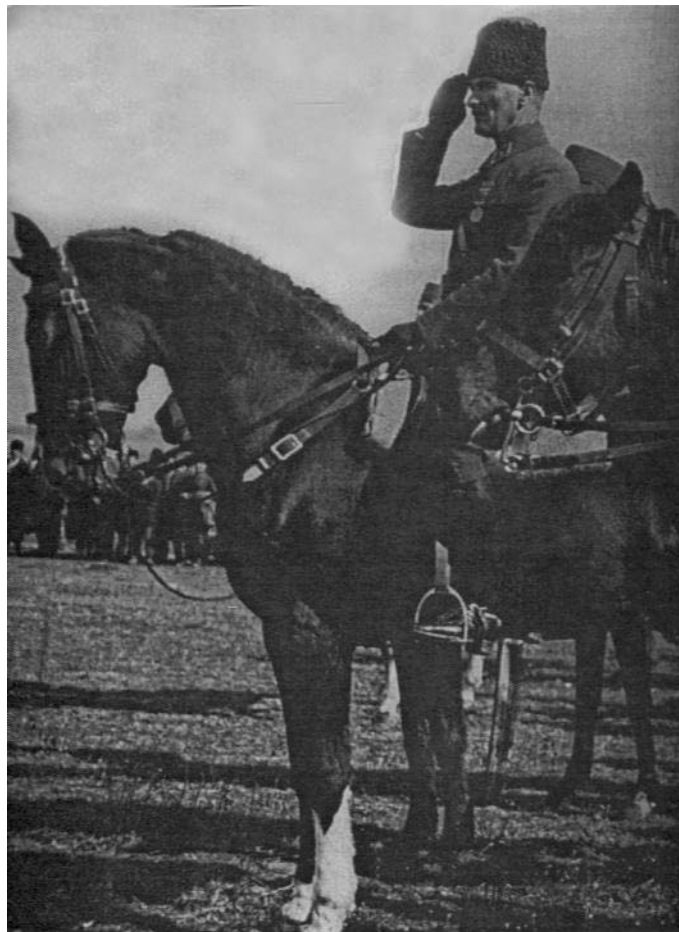
-&-

KÉPEK

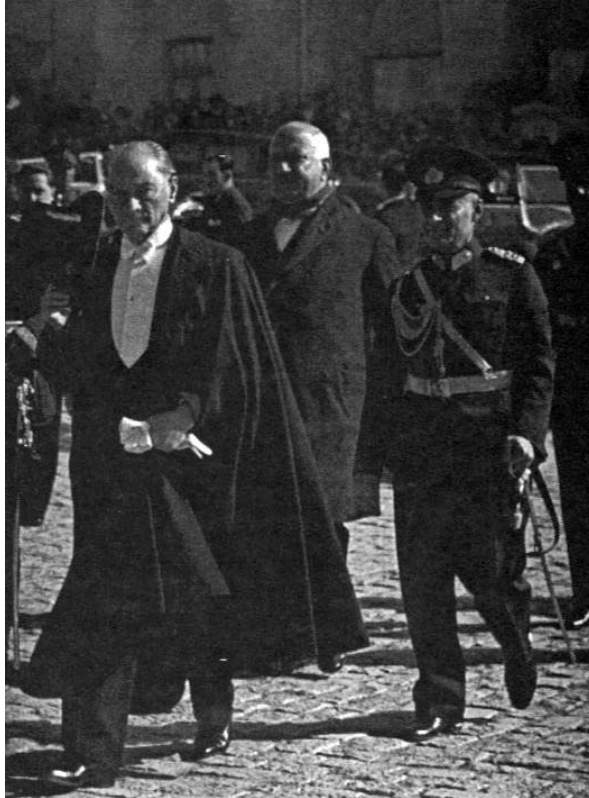
1920

Mustafa Kemal az ankarai pályaudvaron lévő főhadiszállás épülete előtt
Çerkez Ethem-mel és barátaikkal

1923. február

Mustafa Kemal főparancsnok az ankarai Ciftlik pályaudvar melletti hadgyakorlaton
(Fotó: Etem Tem)

1923. november

**Mustafa Kemal Atatürk Tükrü Kaya belügyminiszterrel (elől), a Köztársasági Néppárt főtitkárával Recep Pekerrel és a katonatisztekkel a Török Parlamentbe megy
(Fotó: Etem Tem)**

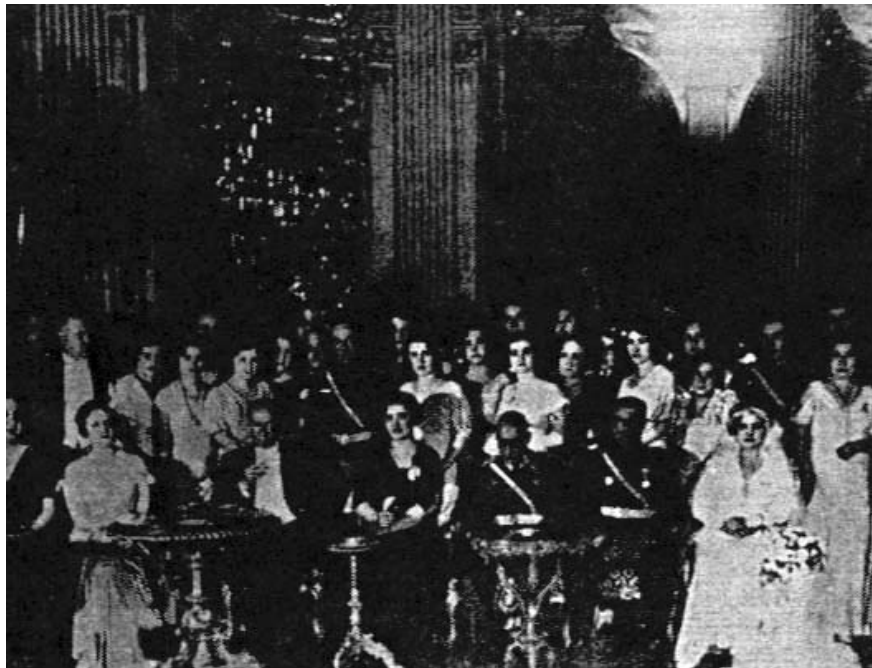

1927. október

Gazi Mustafa Kemal a Köztársasági Néppárt 2. Nagy Kongresszusán a később könyv alakban is kiadott híres beszédét mondja

1928. május
Gazi Mustafa Kemal Amanullah Han afgán király és felesége tiszteletére adott fogadáson

Atatürk İzzetin Çalışlar leányának lakodalmán

1928. június

**Gazi Mustafa Kemal üdvözli az őt Izmitben nagy szeretettel fogadó diáklányokat és tanárait
(Fotó: Selahattin Giz)**

1929. augusztus

**Gazi Mustafa Kemal az isztambuli Haydarpaşa pályaudvaron
Kazım Özalppal és a fogadására összegyűltekkkel
(Fotó: Selahattin Giz)**

1930. december
Gazi Mustafa Kemal az Isztambuli Egyetem Jogi Karának
első éves hallgatóival előadást hallgat
(Fotó: Selahattin Giz)

1932. július 9.
Mustafa Kemal pasa a Történelmi Társaság tagjaival

1933. január

Gazi Mustafa Kemal a pályaudvaron egy állampolgár kérvényét olvassa és megfelelő utasításokkal látja el
(Fotó: Selahattin Giz)

1934

Atatürk İsmet İnönüvel és Afet İnan történészsel vonaton Isztambulba utazik

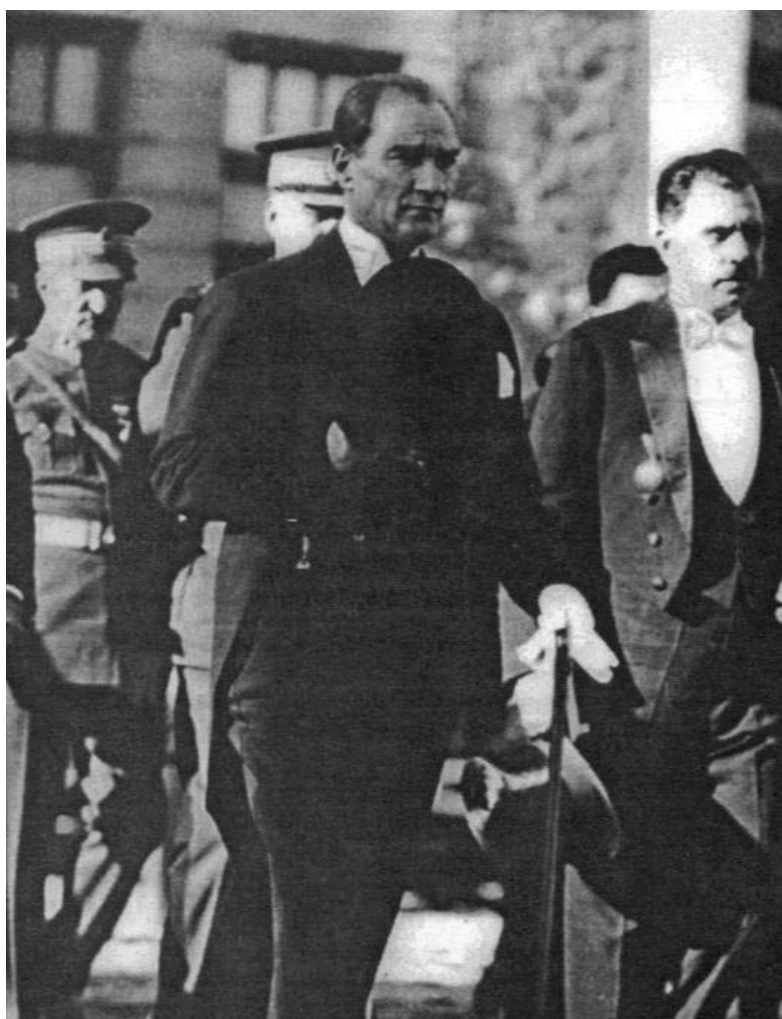
1936. május
Atatürk a Metris Tűszerész Iskola hadgyakorlatán
az első török női pilótával, Sabiha Gökçen asszonnyal
(Fotó: Selahattin Giz)

1936. június
Atatürk Afet Inannal Floryában evez
(Fotó: Selahattin Giz)

1936. szeptember
Atatürk az angol királlyal a Galatasaray Gimnázium előtt hat el
(Fotó: Selahattin Giz)

1936. október 9.
Mustafa Kemal fogadta a gratulációkat a köztársasági ünnep alkalmából,
majd Kazım Özalppal a Parlament elnökével együtt elhagyja a Parlamentet

RENDELET

A török nemzet november hó 21-én kísérel örök nyugvóhelyére

KEMAL ATATÜRKÖT,

a köztársaság elhúnyt nagy elnökét,
kiben az újjászületett ország megalapítóját
vesztette el.

A magyar nemzet igaz részvétellel fordul a
testvér török nemzet
felé és gyászában baráti együttérzéssel osztozik.

Ettől az együttérzéstől indítatva, az 585/1936. kgy.
sz. szabályrendelet 1/b pontja alapján elrendelem,
hogy a székesfőváros lakossága részvétének és
gyászának látható jeléül

**házait november hó 21-én
reggel 6 órától este 10 óráig**

GYÁSZLOBOGÓVAL DÍSZÍTSE

Budapest, 1938 november 19.

SZENDY s. k.,
polgármester.

Atatürk halála alkalmából a Magyar Kormány Budapesten fali hirdetményt tett közzé